

О. М. Горошкіна, Л. О. Попова

УКРАЇНСЬКА МОВА

**Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2015

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20.07.2015 № 777)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Умовні позначення:

	– «Пригадайте!»;		– робота в групі;
	– «Запам'ятайте!»;		– робота в парі;
	– «Творча лабораторія»;		– «Це наша країна!»;
	– «Мовленнєвий етикет»;		– «Правописний практикум»;
	– «Не бійтесь заглядати у словник...».		

Горошкіна О. М.

Г70 Українська мова : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. /
О. М. Горошкіна, Л. О. Попова. – К. : Грамота, 2015. – 224 с. : іл.
ISBN978-966-349-555-2

Підручник містить навчальний матеріал, що відповідає чинній програмі з української мови. Він структурований за розділами, у яких розглядаються такі частини мови: дієслово та його форми – дієприкметник і дієприслівник; прислівник; прийменник; сполучник; частка; вигук. Значну увагу приділено розвитку зв'язного мовлення. Наприкінці підручника вміщено короткі словники. Різноманітні рубрики й відповідні вправи орієнтують учнів на засвоєння граматичних і орфографічних норм української мови.

Для учнів, учителів, методистів, батьків.

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922

ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ УКРАЇНИ

Герб

Прапор

Гімн

Музика *М. Вербицького*

Слова *П. Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Дорогі семикласники

Цього навчального року ви продовжите вивчати українську мову. Мова – важливий засіб спілкування, могутнє знаряддя людської думки.

З матеріалу підручника ви дізнаєтеся багато цікавого про різні мовні одиниці, оволодієте новими знаннями з української мови, завдяки яким упевнено почуватиметеся в різних життєвих ситуаціях. Підручник містить відомості про дієслово, дієприкметник, дієприслівник, прислівник, прийменник, сполучник, частку, вигук, які допоможуть вам глибше осягнути таємниці української мови. Ґрунтовне вивчення української мови сприятиме міцнішому засвоєнню інших навчальних предметів. Крім того, із текстів вправ ви більше дізнаєтеся про рідну країну, відомих українців, духовну й матеріальну культуру, світ професій тощо. Ви будете виконувати різні завдання, зокрема й творчі, слухати, читати й аналізувати тексти різних стилів і жанрів, працювати в групах і парах.

Матеріал підручника розподілено за рубриками. Рубрика «Пригадайте!» спрямована на повторення раніше вивченого матеріалу для того, щоб краще зрозуміти й добре запам'ятати нове. Теоретичні відомості, що потребують особливої уваги, подано в рубриці «Запам'ятайте!». Самостійно складати висловлення й спілкуватися навчатимуть завдання рубрики «Творча лабораторія», набути стійких умінь працювати зі словниками та довідковою літературою вам допоможе рубрика «Не бійтесь заглядати у словник...». Вправи з рубрики «Правописний практикум» сприятимуть удосконаленню вміння грамотно писати. З текстів рубрики «Це наша країна!» ви почерпнете цікаву інформацію про Україну. Зверніть особливу увагу на рубрику «Мовленнєвий етикет», що ознайомить вас з ефективними правилами спілкування. Кожна тема завершується завданнями для самоперевірки, які допоможуть вам краще засвоїти навчальний матеріал.

Деякі слова у вправах позначені зірочкою (*), їх ви знайдете в тлумачному словнику наприкінці підручника.

У додатках уміщено схеми морфологічного розбору різних частин мови, орфографічний, тлумачний, фразеологічний словники, словники синонімів і наголосів.

Орієнтуватися на сторінках підручника вам допомагатимуть позначки-помічники.

Наполегливо працюйте, щоб вільно спілкуватися українською мовою, однією з наймилозвучніших мов світу.

Бажаємо успіхів!

Автори

Вступ

Правопис — одяг писемної форми. У всі часи він має бути зручним і ошатним.

В. Русанівський

§ 1 Літературна норма української мови

1. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Запишіть її. Розкажіть, які вимоги висуваються до спілкування в усіх сферах.

Але ж і дивні ми люди! Виходячи з дому, так уже пильно та прискіпливо оглядаємо себе в дзеркалі: щоб і чисте все було, і випрасуване до ладу, і до лиця. Щоб ніде тобі ні ниточки, ні волосинки, ні пилінки...

І в помешканні чепурненько в нас, особливо, як гості мають прийти. Та й страви нам потрібні не тільки смачні, а й щоб милували наші очі: і торти порозмальовуємо, і салати порозквітчуємо.

А от спілкуємося, як заманеться, не замислюючись, псуємо, нищимо мовну окрасу, анітрохи не переймаючись тим, скільки бруду, сміття й непорозуміння вносимо в мову, бо нам «всьо равно»...

Ох не однаково! Квітує троянда на зеленому кущі, чаруючи очі своєю красою, чи, безжалісно потоптана, лежить у дорожній пилюці. Не однаково, чи цвіте яблуня білим незайманим цвітом, чи стоїть зів'яла з безжально й бездумно обламаним гіллям (*За В. Маснюк*).

2. Чи погоджуєтеся ви з автором тексту? Висловіть свої міркування щодо порушеної проблеми.

2. Прочитайте текст. Сформулюйте відповідь на поставлене автором запитання.

Що розуміють під мовною нормою? Почнемо з прикладу. У трамваї ви випадково чуєте розмову двох жінок, одна з яких говорить: «Давно вже ходю до цього лікаря, що не попросю виписати — ніколи не відмовить». Ви мимоволі відмічаєте, що вас неприємно вражають дієслівні форми *просю, ходю*, бо ви вивчали в школі правило: у першій особі дієслів теперішнього часу відбувається чергування приголосних і треба говорити *прошу, ходжу*. Отже, у мові існують два варіанти дієслівних форм теперішнього часу першої особи, з яких лише один вважається правильним, такий, який уживають освічені люди (*О. Муромцева*).

Запам'ятайте!

Літературна норма української мови — це мовний варіант, закріплений у певний період практикою вживання, який видається взірцевим, таким, що найкраще виконує свою роль у мові як засобі спілкування. Розрізняють такі типи мовної норми.

Норма орфоепічна — система правил, що регулює правильну, взірцеву вимову. Орфоепічні норми закріплюють наголос у слові, вимову окремих звуків і звукосполучень. Ці норми подані в спеціальних орфоепічних словниках. **Наприклад:** *смієшся* вимовляється [с'м'ійес':а], *суміщати* — [сум'ішчати].

Норма лексична — норма слововживання, прийнята в мові на сучасному етапі. Вона визначає вживання слів у тих значеннях, які існують тепер, попереджає використання застарілих слів для назв сучасних понять (слово *одноосібник*, яке виникло в українській мові в 30-і роки ХХ ст., на сьогодні є застарілим, тепер використовують запозичене з англійської мови — *фермер*); діалектних слів, що вживають тільки мешканці певної місцевості. **Наприклад:** *чічка* (квітка), *бистрець* (потік), *газда* (господар) — у мовленні українців, які живуть у Карпатах; *холта* (бур'ян), *рівчак* (струмок), *пантрувати* (стежити) — у мовленні подолян; *живець* (джерело), *пучка* (палець) — у мовленні вихідців із Чернігівщини; *гомоніти* (говорити), *ріпа* (картопля) — у мовленні людей із південно-східної частини України.

Норма граматична — сукупність граматичних правил, зокрема правил зміни слів — іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів. Цими правилами, наприклад, визначають нормативні форми дієслів 3-ї особи теперішнього часу — *робить*, а не *робе*, *носить*, а не *несе* та ін.; відмінювання числівників від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти* лише в другій частині, тобто не *семидесяти*, як часто можна почути, а *сімдесяти*. Граматична норма закріпила вживання сполучень *сміятися*, *глузувати з кого*, а не *над ким*, *підручник з математики*, а не *підручник по математиці* та ін. Інакше кажучи, це норми морфології та синтаксису української мови.

Норма стилістична закріплює правила вживання мови в різних сферах її застосування. Ці правила застерігають від уживання слів, висловів, окремих форм, що не відповідають конкретній ситуації спілкування.

Норма правопису — це сукупність правил про написання слів (з великої чи малої букви; разом, окремо, через дефіс тощо), про вживання розділових знаків у простому й складному реченнях.

3 1. Поставте наголос у поданих словах.

Визначення, циган, договір, квартал, чотирнадцять, український, олень, гуртожиток, завжди, запитання, солодощі, каталог, пізнання, спина, помилка, приятель, простий, водночас, рукопис, український, вісімдесят, жалюзі*.

2. Складіть текст з одним словом, використовуючи його якомога більше разів, за зразком.

Зразок: *Чи знаєте ви людину, яка б нічого не чула про жалюзи? Жалюзи подобається всім. Улітку жалюзи захищає кімнату чи офіс від яскравого сонця...*

4

1. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому діалектні слова, поясніть їх значення. Поміркуйте, для чого їх використовує автор.

— Ви, Марійо, у кого георгіни брали, що такі дуже веселі та пишні? — питає Васюта через паркан сусідку. — Я свої як не пильнувала, а таки якась бола їх скосила. Скрутилися, як равлики, та й по всьому. Чи то в руки які недобрі дала, чи Варвара вночі вимикала, не мені вам, Марійо, казати, що то за відьма. Та Божка його знає, що з моїми квітками приключилося? Пропали — та й по всьому. А оцей бур'ян ні до чого. Я люблю, аби були великі й пишні квіти, а не якесь дрібнизначе, — викидає оберемок айстр на стежку.

Даруся роздавала по селу квіти, бо так багато їх викопала восени, що більше, ніж барабуль* у пивниці* було. Ото й понесла до хатів, коло котрих ніколи не цвіли квіти. Чи була би несла голе коріння в таку студінь? Васюта чомусь не носить свого внука в садок в одних штаненятах, а лише загортає в коцик*, а вже тоді бере на руки та й колише крізь село. То ж така сама дитина, як жива квітка (*За М. Матиос*).

2. Чому діалект називають *вогником селянської душі*?

Правописний практикум

5

5. Запишіть подані слова за нормами українського правопису.

Комп.ютер, Афанас.єв, не/можна, мен.ше, інтерв.ю, львів.яни, н.юанс, пес.ливий, дев.ятнадцять, гіган.ський, міль.он, ж.рі, допом.гати, пів.яблука, пів/Європи, східно/слов.янський, суспільно/корисний, р.торика, тер.торія, бар.єр, прем.єра, Св.ятослав, чест.ю, суд.єю.

6

6. Відредагуйте подані речення.

1. Усе своє життя Д. І. Яворницький збирав і вивчав пісні, легенди та предмети побуту з великою любов'ю свого народу.
2. У цій роботі зустрічаються серйозні помилки.
3. Школа розробила міроприємства, направлені на достойну зустріч знаменитого свята.
4. Рослини швидко освоїлися в місцевих умовах.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 2

**Частини мови. Правопис частин мови. Розділові
знаки у вивчених синтаксичних конструкціях**

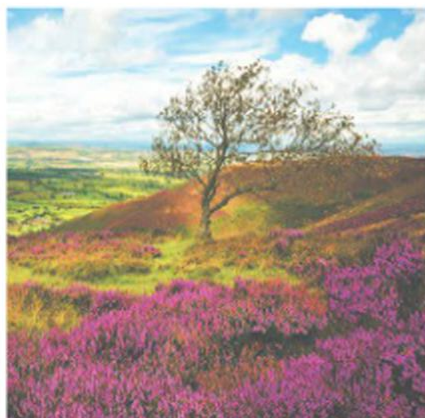
Творча лабораторія

Розгляньте схему й розкажіть про частини мови.

7

1. Прочитайте текст.

Настав вересень. Водночас вереснева трава розстелила свій ніжний медово-рожевий квітковий килим на галявинах біля боліт і поміж хвойних і мішаних лісів. Цвітіння чудового вересу вчувається в прекрасному ароматі повітря, у легкому подиху леготу, у веселкових барвах неба. Верес! Від його фіолетового цвітіння не сховатися ніде: ні в затінку дерева, ні на узліссі, ні в гущавині. Його маленькі привабливі ліхтарики мов просвердлюють

тобі душу, входять у єство та свідомість. Перед очима гейзери цвіту, фонтани холоднуvато-гарячого багаття, каскади* райдужного сяйва.

Дикі бджоли сумлінно пораються на віддалених ділянках, у глибинах, у пушах і нетрищах, запасуючись нектаром на зимівлю, а свійські літунки господарують на околицях, беруть взяток* похапцем, поспішають.

Незабаром знову задощить, затуманить, загрозуює, натрусить листя, прибує цвіт. І тоді вже верес буде бляклий, сірий, нудний. Ні взятку з нього, ні вигляду (За А. Камінчуком).

2. Як ви розумієте вислів *маленькі привабливі ліхтарики мов просвердлюють тобі душу*?
3. Пригадайте, що таке *синоніми*. Знайдіть у тексті синоніми. Для чого їх використав автор?
4. Випишіть із тексту по два іменники, прикметники, займенники, дієслова, прислівники. Визначте, якими членами речення вони є.
5. Поясніть написання складних прикметників у тексті.

Правописний практикум

- 8 1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви й знімаючи риску.

За хлівом, обіч стежки на л..ваду, панувала калина. Радувала всіх і рясним білим цвітом, і ч..рвоним листям вос..ни, і ро..кішними пурпуровими кетягами. Духмяний калиновий чай із домішками звіробо..й чебрец.. був першими ліками від будь/яких не/дуг.

В..лика крислата липа росла на межі із сусідами. У лікувальну силу липового цвіту свято вірили з давніх/давен. Недаремно ним бабуся виліковувала всі наші кашлі, а бджоли пов..ртали солодкий нектар пр..красним липовим медом.

В..чорами околицю п'янили пахоц..м'яти. З нею бабуся, обов'язково додаючи чебрец..й глоду, заварювала чай. Зілля пов..рталo здоров'я й силу людям. Чи ж можна не/захоплюватися зеленим розмаєм такого таїнства? (За Л. Шеремет).

2. Визначте тему. Основну думку тексту запишіть одним реченням.
3. Запишіть фонетичну транскрипцію слів *обов'язково, пахоці*.
4. Поясніть написання слів *духмяний, п'янили, м'ята, здоров'я, обов'язково*.
5. Поясніть лексичне значення слів *левада, кетяги, крислатий, розмай*. У разі потреби скористайтеся тлумачним словником наприкінці підручника.
6. Доберіть синоніми до слів *кетяг, пурпуровий, панувати*. Мотивуйте використання в тексті саме цих слів.

7. Випишіть із тексту спільнокореневі слова, розберіть їх за будовою.
8. Підкресліть у тексті слова, якими можна проілюструвати правопис префіксів.
9. Доберіть із тексту слова для словникового диктанту з теми «Правопис закінчень іменників II відміни в родовому відмінку», додайте три-чотири власні приклади.
10. Виконайте одне із завдань (*за власним вибором*).
 - Поширте текст описом ще однієї лікарської рослини або розповіддю про її цілющі властивості;
 - складіть рекламний слоган (текст) про «народні ліки». Який стиль ви для цього оберете?
 - розпитайте своїх рідних і знайомих про рецепти лікування рослинами й запишіть їх.

- 9** Прочитайте слова. Пригадайте, з якою метою вживаються іменники в кличному відмінку. Запишіть подані слова в кличному відмінку.

Осінь, школа, воля, душа, мрія, бабуся, Ганна, Марія, Ігор, Ілля, Галя, Сергійко, Олександр Павлович, Серафима Гнатівна.

- 10** Запишіть числа словами. Провідмініайте один із числівників (*за власним вибором*).

Посаджено 159 дерев; вирощено понад 587 кілограмів огірків; зустрілися з 269 учасниками змагання, зараховано 392 студенти; в олімпіаді взяли участь 148 учнів.

Пригадайте!

Що вивчає *синтаксис*? Розкажіть про види словосполучень і речень.

- 11** Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Хліб — то багатство ... (*Д. Прилюк*). 2. Від споглядання перельоту лебедів хлопчику ставало на серці і радісно і сумно (*М. Стельмах*). 3. Ніжному шепотінню пшениці не заважав ані дзвін перепелів ані чечетання коників ні перекликання деркачів (*Ю. Збанацький*). 4. Тягнуться до сонця і квіти і трави віти кучеряві гори голубі (*В. Сосюра*). 5. Над Россю Дніпром і Сулою в задумі шепочуть гаї (*В. Симоненко*). 6. У хаті пахло чебрецем свіжою травою (*А. Шиян*). 7. Краплі дощу грали співали дзвеніли міняли темп силу і голос (*М. Коцюбинський*).

- 12 Пригадайте, що таке *звертання*. Перебудуйте речення (за зразком) так, щоб підмети в них стали звертаннями. У якому реченні звертання буде поширеним?

1. Семикласники добре готуються до уроків. 2. Учні дотримуються норм вимови. 3. Українці дбають про розвиток української мови. 4. Українська пісня зачаровує душі багатьох людей. 5. Христина збирає лікарські рослини.

Зразок: Семикласники добре готуються до уроків. Семикласники, добре готуйтеся до уроків!

- 13 Прочитайте речення. Знайдіть прості й складні речення. Поясніть уживання розділових знаків у третьому реченні.

1. На небі багатоколірною дугою спалахнула райдуга. 2. Яка причина цього надзвичайно мальовничого явища? 3. Пригадаймо, сонячне світло утворює сім кольорів: червоний, оранжевий, жовтий, зелений, блакитний, синій і фіолетовий. 4. У цьому можна перекопатися за допомогою клиноподібного скельця – скляної призми*. 5. У повітрі немає складних призм, їх замінюють дощові краплі. 6. Світловий промінь, падаючи на поверхню дощової краплі й заломлюючись, проходить усередину. 7. Досягнувши внутрішньої стінки, він відбивається й виходить із краплі, знову заломившись. 8. Так світло розкладається на спектр*... 9. Під час дощу сонячне проміння заломлюється в міріадах краплин води... 10. Однак в очі нам потрапляють лише ті кольорові промені, які йдуть від крапель, що знаходяться в одному положенні щодо нас і до сонця: вони розташовані колом. 11. Зливаючись, вони й дають нам яскраву картину райдуги (З підручника).

- 14 Спишіть речення, виділяючи розділовими знаками однорідні члени речення, вставні слова, словосполучення, а також звертання.

1. Мабуть не злічити всіх визначень сили й краси народного поетичного слова (Г. Бойко). 2. Живи Україно живи для краси для сили для правди для волі... (Олександр Олесь). 3. Дякую Вам мамо й тату за радість і сльозу за слово і молитву за пісню і ласку... (Я. Гоян). 4. Рушником кажуть щастя міцніше утримаєш біля себе (Олесь Гончар). 5. Дозволь мені мій вечоровий світе упасти зерном в рідній стороні (В. Стус).

- 15 1. Поясніть уживання розділових знаків у реченнях з прямою мовою.

1. Олесь Гончар писав: «Мова — це доля нашого народу, і вона залежить від того, як ревно ми всі її плекатимемо». 2. Іван Франко говорив про Т. Шевченка так: «Він був сином мужика, а став володарем у царстві духу».

2. Поставте слова автора в усіх можливих позиціях щодо прямої мови.

I. *Слова автора:* Писав Степан Литвин.

Пряма мова: Люблю, мов сонце, материнську мову...

II. *Слова автора:* Народ мовить.

Пряма мова: Слово може врятувати людину, слово може й убити.

III. *Слова автора:* Арістотель стверджував.

Пряма мова: Якщо мова не доводить до ясності, вона не робить своєї справи.

Тривопописний практикум

- 16 Прочитайте речення. Спишіть, уставляючи пропущені букви. Усно поясніть правила їх уживання й написання складних прикметників.

1. Вірний приятель — то найбільший скарб (*Народна творчість*).
2. Вік прожити — не поле п..р..йти (*Народна творчість*). 3. Рідна мати моя, ти ночей не доспала, Ти водила мене у поля край с..ла, І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала, І рушник в..шиваний на щастя дала (*А. Малишко*). 4. Літо збігло, як день, і з невлежаного туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень (*М. Стельмах*). 5. Недаремно в хр..стіянській колядці величається жінка сон..чком, чоловік місяцем, а діти зірон..ками (*Б. Стебельський*).

- 17 Прочитайте вірш. Яка пора року в ньому описана? Поясніть орфограми в підкреслених словах.

А дні стоять позичено погожі,
Неначе сни лінивих холодів.
Вітри, як старомодні листоніші, —
Бо ми повідвикали від листів, —
Розносять світом пошту термінову,
Ні в кого не питаючи адрес, —
І ми читаєм світлу післямову
З роману жовтня і сльози небес.

Б. Томенчук

1. Прочитайте текст. Поясніть орфограми й пунктограми (*усно*). Наведіть приклади, використавши правильно розставлені розділові знаки.

Пунктуація — істотний і важливий інструмент мови. Кожний розділовий знак завжди має свій смисл. Так, скромна кома може стати винуватцем серйозних порушень точності, нежартівливих помилок. Наприклад, найдорожча друкарська помилка була виявлена в США, коли в 1864 р. фабриканти підкупили вашингтонських коректорів*: вони переставили кому в графі про листове залізо, завдяки чому за нього брали те ж мито, що й за звичайний метал. Друкарська помилка була виявлена тільки через 15 років. За цей час держава втратила мито* на суму майже 50 млн доларів (*З часотису*).

2. Випишіть із тексту числівники.
3. Пригадайте, які розділові знаки використовують в іноземній мові, яку ви вивчаєте в школі. Чи є такі розділові знаки, що вживаються за тими ж правилами, як і в українській мові?

Розвиток мовлення

§ 3

Повторення й поглиблення вивченого про текст, його структурні особливості, мовні засоби зв'язку речень у тексті. Мікротема тексту

Пригадайте!

1. Що вам відомо про текст, його основну думку й тему?
2. Прочитайте речення. Складіть розповідь про текст, використовуючи їх.

Текст можна поділити на смислові частини (*початок, основна частина, завершення*).

Для тексту характерна композиційна завершеність і послідовність викладу думок.

Текст — це одиниця мовлення, що не існує в готовому вигляді, як слово в мові. Текст завжди хтось створює — автор або авторський колектив.

Текст належить до певного стилю й типу мовлення.

Текст — це група речень, об'єднаних темою, основною думкою та граматично.

Текст створюють відповідно до певної ситуації спілкування й для певного адресата.

Текст має заголовок, що залежить від його змісту, а зміст зумовлений темою (*про що йдеться в тексті*) й основною думкою (*у чому переконує нас автор тексту, до чого закликає, чого навчає*). Заголовок може бути відсутнім або відображати тему чи основну думку.

- 19 Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення.

Поліглоти

Расмус Крістіан
Раск

У Ватикані існує традиція, коли Папа Римський проголошує різдвяні привітання 65 мовами світу. У 2011 р. Бенедикт XVI вітав із Різдвом українською, білоруською та російською мовами. Правда, стількома мовами він вимовляв лише кілька фраз. Насправді він володів 10 мовами. Його попередник на престолі Іоанн Павло II також розмовляв 10 мовами.

Людей, які володіють багатьма мовами, тепер мало. З-поміж знаменитих поліглотів був данський лінгвіст* Расмус Крістіан Раск, який жив на початку XIX ст. Він знав понад двісті мов, зокрема вивчав скандинавські, тюркські й інші мови. На вивчення кожної нової мови Крістіан Раск витрачав майже 6 тижнів (3 книжки «Розумна перерва»).

- 20 Прочитайте визначення. Яке з них ви розумієте краще? Чи є відмінності в них? Чим ви можете пояснити наявність кількох визначень одного поняття?

Текст — це змістова, структурно-граматична єдність речень, груп речень, параграфів, розділів та інших мовленнєвих одиниць, у яких ширше й повніше, ніж у реченні, розгортаються та конкретизуються думки, воля, почуття.

Текст — це єдність речень, поданих у певній послідовності й пов'язаних між собою за змістом, інтонацією, стилем, спрямованістю за допомогою різних мовних можливостей.

Текст — це група речень, об'єднаних темою й основною думкою.

Не бійтесь заглядати у словник...

Слова *текст*, *текстиль*, *текстура*, *текстологія*, *текстовик* мають однаковий корінь. А чи можна вважати їх спільнокореновими? Доведіть свою думку, користуючись тлумачним і словотвірним словниками.

- 21 Прочитайте текст, визначте його структурні особливості.

Нині у світі, за різними даними, нараховують від 2,5 до 7 тис. мов. Точно визначити кількість мов неможливо, оскільки відмінність між різними мовами й діалектами однієї мови умовна.

Мови світу розрізняють за структурою, кількістю їх носіїв, наявністю писемності, ступенем їх вивчення, суспільними функціями.

Якщо порівняти, наприклад, українську й китайську мови, то виявиться, що в них зовсім різна будова. В українській мові змінні слова мають закінчення, якими виражені значення роду, числа, відмінка, часу, особи. Вони можуть мати різні суфікси та префікси. У китайській мові слова складаються лише з кореня, вони не змінюються. Зіставивши українську й англійську мови, ми також побачимо відмінності в їх структурах. Функцію, яку в українській мові виконують закінчення, в англійській мові здійснюють прийменники (*книжка студента* – *the book of the student*).

Стосовно кількості мовців, які використовують певну мову, розбіжності надзвичайно великі. Наприклад, китайську мову вживають 1 млрд 223 млн 307 тис. осіб, іспанську – 332 млн, англійську – 322 млн. Однак є понад 200 мов, які вживають менше 1 млн осіб. Є також мови, якими розмовляють сотні, десятки й навіть одиниці людей. Так, зокрема, караїмською (Крим, Івано-Франківська область, Литва) – 535 осіб, лівською (Латвія) і керецькою (Чукотка, Росія) – 100, убіхською (Туреччина) – кілька десятків осіб.

Є мови з давньою писемністю (санскрит, хетська, грецька, італійська, німецька, болгарська, українська тощо) і молодописемні (киргизька з 1924 р., гагаузька з 1957 р., сомалі з 1973 р., карагаська з 1988 р.). Існують і такі мови, що не мають писемності (мови населення Африки, Австралії, Америки та ін.) (*З підручника «Мовознавство»*).

Пригадайте!

У тексті всі елементи (слова, речення, фрази, абзаци тощо) пов'язані між собою за допомогою засобів мовного зв'язку – займенників, сполучників, спільнокореневих слів, повторів слів, синонімів тощо.

Це наша країна!

22

Прочитайте текст. Поясніть, користуючись зразком, які засоби мовного зв'язку використав автор.

Акерманська фортеця – одна з наймогутніших і найцікавіших фортець півдня України. Її прекрасно збережені мури й нині вражають своєю величчю та неприступністю...

Акерманська фортеця

З-поміж численних бапт*, що збереглися, особливу зацікавленість викликають башти Овідія та Пушкіна.

Башта Овідія, або Дівоча, знаходиться на розі південної і східної оборонних стін, ліворуч від головних воріт. Триярусна, восьмикутна в плані, вона завершується восьмигранним наметовим дахом. За легендою, римського поета Овідія за наказом імператора Августа було заслано в

східну провінцію. У 8 р. н. е. поет знайшов притулок у Тірі.

Напевно стверджувати, чи насправді Овідій жив у Тірі, не можна. Щодо О. Пушкіна, то його відвідини Акерманської фортеці є достеменним фактом. Під час перебування в Одесі О. Пушкін у грудні 1821 р. побував в укріпленні, і саме там народився задум створення послання «До Овідія». Башту Пушкіна, триярусну, чотиригранну, з балконом, розміщено над лиманом, навпроти башти Овідія.

У різний час фортецю відвідали й інші відомі особистості: Леся Українка, Адам Міцкевич, Іван Нечуй-Левицький (З книжки «Замки та фортеці»).

Зразок: *Акерманська фортеця — одна з наймогутніших і найцікавіших фортець півдня України. Її прекрасно збережені мури й нині вражають своєю величчю та неприступністю. — Речення пов'язані за допомогою займенника.*

Пригадайте!

Пригадайте значення слів *мікро** й *макро**.

Тема тексту — основне питання, що ставить автор перед собою, або провідне твердження, яке він доводить у тексті.

Як написати твір

Написання твору відбувається за кілька етапів, кожен з яких вам, мабуть, відомий.

Перший етап — визначення теми висловлення та його основної думки. Необхідно сформулювати мету майбутнього твору, визначити його адресата, обрати відповідний стиль і тип мовлення. Якщо ви хочете написати статтю до шкільної газети, то відповідно обираєте тип мовлення — розповідь, а стиль — публіцистичний, а якщо будете

ділитися враженнями від перегляду кінофільму з батьками, то обере ретеп розповідь у розмовному стилі.

Другий етап пов'язаний з обдумуванням змісту. Необхідно визначити мікротеми — складники загальної теми, їх послідовність, скласти план. Під час цього етапу продумують структуру тексту, добирають ключові слова та словосполучення, формулюють тематичні речення, що містять найважливішу інформацію.

Третій етап — написання тексту в чернетці. Автор добирає виразливо-зображувальні мовні засоби, що дадуть йому змогу якнайкраще передати основну думку тексту. Необхідно пам'ятати, що думки в тексті повинні бути викладені логічно й послідовно, а мовлення має бути виразним і багатим.

Під час *четвертого етапу* відбувається редагування тексту, тобто автор удосконалює написане, намагається уникнути логічних помилок, невиправданих повторів, порушень у логіці викладу й обов'язково виправляє всі орфографічні й пунктуаційні помилки.

П'ятий — завершальний — етап — переписування тексту «начисто» (З посібника).

Розвиток мовлення

§ 4 Письмовий твір-оповідання за поданим сюжетом

23

1. Пригадайте з української літератури, що таке *оповідання*. Скористайтеся поданими словниковими статтями.

Невеликий за обсягом художній твір із чітким сюжетом, незначною кількістю описів і персонажів, у якому відтворено події обмеженого проміжку часу.

Невеликий прозовий твір, за основу якого взято певний епізод із життя одного персонажа (іноді кількох).

2. Які оповідання українських письменників ви читали на уроках української літератури?

Не бійтесь заглядати у словник...

Напишіть словникову статтю до слів *сюжет*, *сюжет оповідання* (за зразком вправі 23). У разі потреби зверніться до підручника з української літератури або словника літературознавчих термінів.

- 24 1. Розгляньте схему. Розкажіть про композицію оповідання за поданим сюжетом.

2. Напишіть оповідання за одним із поданих сюжетів.

I. «Допомога моїй бабусі»: приїзд до бабусі на літні канікули, збирання ягід і грибів, пригощання смаколиками батьків.

II. «Як ми перемогли в математичній вікторині»: відкриття Тижня математики в школі, участь команди класу у вікторині, конкурс капітанів, п'яте, найскладніше, завдання, перемога.

III. «Моя перемога в змаганнях із карате»: відповідальний день, відбір найкращих у віковій групі, змагання між командами, індивідуальні спаринги, така важлива перемога.

- 25 1. Прочитайте уривок із твору семикласниці, правильно наголошуючи слова. Яка проблема в ньому порушена? Чи погоджуєтеся ви з висловленою думкою?

Останнім часом мене серйозно турбує запитання: «Чому ми допускаємо помилки?» Моя подруга Олена вважає, що це від незнання правил. Погоджуюся. Водночас буває так, що ніби правило знаєш, можеш навести приклади, проте під час написання диктанту допускаєш помилки. Мабуть, тут є якась інша причина.

Я думаю, що знати правила — це лише перший крок до грамотності. Треба ще вміти використовувати їх під час спілкування. А для цього існують хитрощі...

2. Напишіть твір-мініатюру (п'ять–сім речень) з теми «Чому ми допускаємо помилки у своїх письмових роботах?».
3. Спрогнозуйте тему твору, з якого наведено уривок. Визначте його тип (розповідь, опис, роздум; розповідь з елементами роздуму; розповідь з елементами опису).
4. Прочитайте, правильно наголошуючи слова запитання, помилки, подруга, незнання, навести. Усно складіть із ними словосполучення.
5. Поясніть уживання розділових знаків у реченні: *Мабуть, тут є якась інша причина.*

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

Дієслово

...Візьмімо назву — дієслово,
само підказує, що діє слово!
Д. Білоус

§ 5 Дієслово: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

Творча лабораторія

Прочитайте епіграф до теми. Як ви розумієте вислів *діє слово*? Використовуйте приклади під час доведення власної думки.

Пригадайте!

Які з названих ознак властиві дієслову?

час

рід

I і II дієвідміни

який?

відмінок

розряд за значенням

ступінь порівняння

що робити? що зробити?

присудок

26

1. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому дієслова. За якими ознаками ви зробили вибір?

В осінній час сім погод у нас: сіє, віє, туманіє, шумить, мете, гуде й зверху йде.

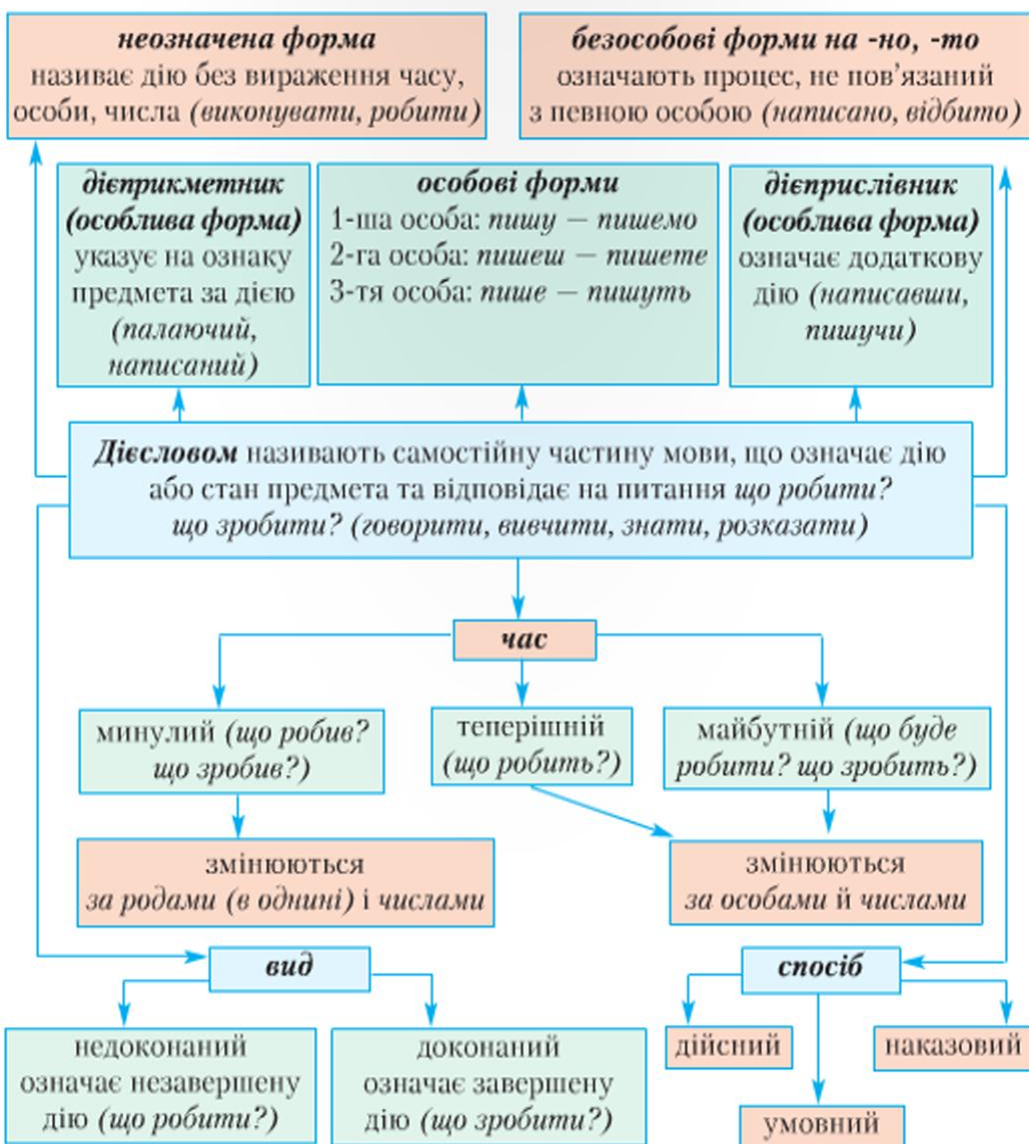
«А як же це розуміти?» — спитала в баби Катруся. «А ось так, моя внучечко, — одказала бабуся. — Сіє — це значить падає дрібненький дощик. Віє вітер, восени йому воля, ганяє полями й дорогами. Туманіє —

з'являються тумани, висять над землею вранці й увечері, а то й цілий день. Шумить пожовкле листя, мете по стежках, по алеях. А то ще й дощ піде, б'є в шибки й теж шумить за вікнами. Гуде, як у велику трубу, вітер у димар. І зверху йде: часом стає дуже холодно, тоді дощ на сніг обернеться, сиплеться зверху. Одне слово – осінь» (За І. Сенченком).

- З якою метою автор використав саме дієслова для опису осені?
- Що означають дієслова в тексті: фізичну дію, стан, стосунки між людьми або процес мовлення й мислення?

27

Розгляньте схему. Складіть за нею розповідь з теми «Дієслово як самостійна частина мови».

- 28 1. Прочитайте приказки й прислів'я. Випишіть дієслова. Визначте морфологічні ознаки за зразком.

1. Хто старе згадає, той щастя не має. 2. З вогнем не жартуй, з водою не дружи, вітру не вір. 3. Краще не обіцяти, як слова не держати. 4. Не хапайся поперед невода* рибу ловити. 5. Не здужає й третього хліба з'їсти (*Народна творчість*).

Зразок: *згадає* — дієслово, док. вид, дійсн. спосіб, майбут. час.

2. Поясніть правопис підкреслених слів.

- 29 1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Дієслово в кожному реченні — немовби диригент малого, але здібного оркестру чи ансамблю. Ці оркестри або ансамблі формує тільки дієслово. Воно виражає, скільки учасників йому потрібно, які ролі дати кожному. Дієслово може перемістити або вилучити з речень деяких виконавців, привидляється, кого зробити солістом, пильно стежить за тим, щоб хтось із підлеглих не взяв фальшивої ноти (*І. Вихованець*).

2. Поясніть, чому автор називає дієслово *диригентом* речення.
3. Що, на вашу думку, виконує в реченні роль здібного оркестру або ансамблю?
4. Поясніть значення слів *диригент, оркестр, ансамбль*, користуючись тлумачним словником.
5. Доберіть синоніми до слів *малий, пильно, здібний*.

Запам'ятайте!

У реченні дієслово найчастіше виконує роль присудка, рідше виступає іншим членом речення. **Наприклад:** *Річкові чайки торкалися крилом синього срібла* (К. Мотрич). *Палають огні при долині*.

- 30 1. Прочитайте речення.

1. Любіть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня, вечірню в попелі жаринку, шляхетну інохідь* коня (*Л. Костенко*). 2. Керувати — це знаходити спосіб допомагати кращим силам у літературі (*І. Драч*). 3. Пролунала команда рухатися (*З журналу*). 4. Батько пішов подивитися на непрошеного гостя (*В. Пустовіт*). 5. Рідний край щиріш любити навчає нас розлука (*Леся Українка*).

2. Зробіть висновок про синтаксичну роль дієслів.

Правописний практикум

- 31 Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Визначте синтаксичну роль дієслів, підкресливши їх.

1. Над з..млею низько ст..ляться важкі осінні хмари (Ю. Збанацький).
2. Хто ж нас навчив майструвати плоти, міряти простір очима? (П. Мовчан).
3. На мить вин..кло бажання більше перед ними відкритися, про мам..ну працю їм більше розповісти (О. Гончар).
4. Лікар дійсно пр..йшов поговорити з Оленою (О. Кобилянська).

32

1. Прочитайте текст, розкриваючи дужки й обираючи потрібне дієслово.

Мене (дивує, вражає, непокоїть) не те, що людина буває знівечена, викривлена, збита з ніг, а інше: як, незважаючи ні на що, усупереч усьому тому людина зрештою (знаходить, видобуває, відкриває) у собі сили знову (піднятися, підвестися, зрушитися), видобутися з-під тих жорен, зводиться, випростовується душею й тілом і знову (припадає, падає, поприпадає) до того істинного джерела, чистого й світлого, яке тільки й (робить, творить, створює) її людиною... (За О. Гончаром).

2. Обґрунтуйте свій вибір.

33

1. Прочитайте текст.

Ти станеш справжньою людиною лише тоді, коли дізнаєшся, що означає важко. Якщо в дитинстві або юнацтві тобі давалося все легко, ти можеш вирости безвольною людиною.

Не йди *найлегшим* шляхом! Обирай завжди шлях найважчий. Подолання труднощів піднімає людину. Той, кому важко й хто подолав перешкоди, схожий на альпініста*, котрий досяг *найвищої* вершини (За В. Сухомлинським).

2. Заповніть у зошиті таблицю прикладами, дібраними з тексту.

Дієслова	Зразок	Приклад 1	Приклад 2	Приклад 3	Приклад 4
Постійні ознаки	<i>станеш</i>				
вид	<i>доконаний</i>				
дієвідміна	<i>I</i>				
Змінні ознаки					
час	<i>майбутній</i>				
спосіб	<i>дійсний</i>				
число	<i>однина</i>				
особа	<i>2-га</i>				
рід	—				

3. Визначте ступінь порівняння виділених прикметників.
4. Доберіть синоніми до слів *шлях, труднощі, безвольний*.

§ 6 Повторення вивченого про стилі мовлення. Поняття про публіцистичний стиль

34

1. Розгляньте таблицю. Сформулюйте запитання для однокласників з теми «Ознаки стилів мовлення».

Ознаки стилів мовлення

Стиль мовлення	Функція	Сфера застосування	Найголовніші ознаки
художній	вплив на читача або слухача	художня література	образність, емоційність
науковий	передача наукової інформації, доведення думок	офіційні обставини	абстрактність, логічність, точність
офіційно-діловий	офіційне спілкування між установами, між людиною й адміністрацією установи	офіційні обставини (ділові папери)	офіційність, точність
розмовний	неофіційне спілкування (бесіди, розмови)	неофіційні обставини	невимушеність, емоційність
публіцистичний			

2. Ви звернули увагу, що в таблиці немає інформації про функцію, сферу застосування й найголовніші ознаки публіцистичного стилю? Прочитайте поданий нижче текст і дайте відповіді на запитання.
- Яку функцію виконують тексти публіцистичного стилю?
 - Які найголовніші мовні ознаки текстів цього стилю ви можете назвати?
 - Де використовують тексти публіцистичного стилю?

Під час виступів на мітингах і зібраннях, у газетних і журнальних статтях, на радіо й телебаченні використовують публіцистичний стиль, адже він пов'язаний із політичною та господарською діяльністю суспільства.

Основна мета публіцистичного стилю — переконувати, закликати, агітувати*, пропагувати*, впливати на думки читача або слухача, а сфера використання — офіційні й суспільно-культурні відносини.

До загальних ознак стилю належать такі: офіційність, пропагандистський характер, точність, логічність, піднесеність, виразність, урочистість.

Текстам публіцистичного стилю властиве вживання суспільно-політичної лексики, емоційно забарвлених слів, повторів, фразеологізмів.

35

1. Прочитайте текст. Доведіть його належність до публіцистичного стилю.

Мабуть, найбільший дефіцит нашого часу — це дефіцит тиші. Щоденний вплив гуркоту промислових машин і верстатів, літаків, поїздів, авто й інших дарів *техногенної цивілізації* супроводжує нас із ранку до вечора. За свідченнями вчених, 70 % захворювань нервової системи спричиняють шум, гучні звуки, що руйнують своїми *децибелами* нормальну роботу нашого організму. Як же заспокоїтися, відновити сили? Згадаймо про забутий метод, доступний кожному. Наприклад, давні єгиптяни не знали про пігулки, тому безсоння лікували... хоромим співом. Незвичайну властивість музики, а саме полегшувати перебіг численних недуг, спостерігали ще *корифеї** медицини І. Сеченов, С. Боткін, І. Павлов. Відомий український психотерапевт О. Слободяник зі Львова стверджував, що *елегії, ноктюрни*, колискові пісні сприятливо діють на хворих із різними формами депресії, під час різноманітних психозів (*За М. Ченізою*).

2. Яка проблема порушена в тексті?
3. Визначте мікротеми тексту. Як вони впливають на тему тексту?
4. Скільки смислових частин можна виділити в тексті? Поділіть текст на абзаци.
5. Яке значення має інформація, подана в тексті?
6. Поясніть лексичне значення виділених слів.
7. Доберіть українські відповідники до слів *дефіцит**, *процент**.

Це наша країна!

36

- Прочитайте уривок із виступу О. Гончара. Про що говорить автор? У чому він намагається переконати слухачів? Які засоби використані для переконливості мовлення?

Народився, щоб осяяти Україну

З-поміж видатних світочів* духу, яких дав людській цивілізації народ нашої країни, одне з найперших місць належить її геніальному синові Тарасові Шевченку.

У темній від горя кріпацькій хаті він народився, щоб осяяти всю Україну! Щоб стати тим, у кому найповніше виявився творчий геній українського народу.

Поетову з'яву на світ доля зустріла з панським канчуком* у руці, і мала вона колір жандармських мундирів, папіла мертвотним вогнем далеких пустель, та все ж і в битві із, здавалося б, усемогутньою долею поет переміг; із безодні відчаю та страждань він піднявся над світом, високочолій, виславши вперед, до нащадків, своїх вірних гінців — любов і крилату надію!

Тарас Шевченко довів, що не кожна галузка верби йде на шпівру-тени*; посажена навіть у пустелі, вона може дати початок садам майбутнього.

Усе, до чого доторкався геній Шевченка, набувало здатності рости й плодоносити. Серед тих, кого називаємо творцями літературної мови нашого народу, поетові належить перше місце. У його ліриці й поемах українське слово постало в усіх своїх чарах, у неперевершеній виразності, влучності й художньому блискі.

37

1. Прочитайте тексти. Визначте стиль мовлення. У чому особливість впливу на читача текстів художнього й публіцистичного стилів?

Про красу й мелодійність мови говорити зайве. Фонетична розкіш, лексичне та фразеологічне багатство, синтаксична гнучкість, величезні словотвірні можливості дістали загальне визнання 1934 р. в Парижі на всесвітньому конкурсі краси мов, де українська мова посіла почесне третє місце (після французької і перської).

Щоб уникнути помилок у розумінні інших людей, варто передусім не забувати про те, що *інший* означає *той, що відрізняється від мене*. «Не суди про інших по собі» — елементарне правило взаєморозуміння, про яке нерідко забувають, ставлячи знак рівності там, де доречніше було б поставити знак питання.

Брак культури спілкування виявляється в невмінні сперечатися, коректно висловлювати критичні зауваження, попереджувати й переборювати конфлікти. Усе, що ми називаємо хамством і від чого постійно страждаємо, рідко є усвідомленою життєвою позицією. Частіше це «безвинний» вираз неосвіченості у сфері розуміння інших людей, духовної сліпоти, що виявляється в невмінні вислухати й зрозуміти іншу людину, висловити співчуття й допомогти їй. Для цього потрібно перебороти стандартне ставлення до сприйняття інших людей, виробити індивідуальний еталон* ставлення до них, навчитися слухати, чути й розуміти (За Л. Шутовою).

Моя мова

Все в тобі з'єдналося, злилося —
Як і поміститися в одній! —
Шепіт зачарований колосся,
Поклик із катами на двобій.

Ти даєш поету дужі крила,
Що підносять правду в вишину,
Вченому ти лагідно відкрила
Мудрості людської глибину.

І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітувать в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

В. Симоненко

2. Випишіть із газети або журналу приклад тексту публіцистичного стилю. Проаналізуйте його за планом.

План

1. Стель мовлення.
2. Жанр висловлення.
3. Загальні й мовні ознаки.
4. Сфера використання.
5. На що вказує заголовок.

§ 7

Форми дієслова: неозначена форма, особові форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми на **-но**, **-то**

38

Прочитайте текст. Про які форми дієслова та їх ознаки в ньому йдеться?

Зустрілися якось Дієприкметник і Дієприслівник. Зустрілися їм неважко — усе-таки родичі одного дієслівного прізвища.

— Добре вам, Дієприкметникам, — почав скаржитися на долю Дієприслівник. — Живете повноцилим життям: маєте числа, відмінки й рід. Пристойний гардероб* дістався вам від Прикметника в спадок. І роботи вам вистачає: Означеннями працюєте, можете до Іменників

у гості піти. А моїй долі не позаздриш: за відмінками, як Прикметник, не навчився змінюватися. Живу, як Прислівник, тільки й того, що до Дієслова прилягаю через різні обставини.

— Так, життя наше різноманітніше, ніж твоє, — відгукнувся Дієприкметник. — Та тільки немає й у ньому ідеалу. Усе проблеми, проблеми... А найсумніше те, що немає в нас майбутнього часу й ніколи ми його не отримаємо (За Т. Жулій, О. Теплицькою).

Запам'ятайте!

Ознайомтеся зі змістом таблиці. Сформулюйте три-п'ять запитань за її змістом.

Форма дієслова	Значення	Питання	Приклади
Неозначена форма	Означає дію або стан узагальнено	<i>що робити? що зробити?</i>	<i>Писати, відкрити</i>
Особова форма	Означає дію або стан	<i>що роблю? що зроблю? що робитиму?</i>	<i>Пишу, відкрив</i>
Безособова форма на -но, -то	Означає процес, що безпосередньо не пов'язаний із певною особою; підкреслює результат дії, а не дію	<i>що зроблено?</i>	<i>Написано, відкрито, намальовано</i>
Дієприкметник	Означає ознаку предмета за дією	<i>який? яка? яке? які?</i>	<i>Написаний, написана, написане, написані</i>
Дієприслівник	Особлива незмінювана форма дієслова, що означає додаткову дію	<i>що роблячи? що зробивши? що зробивши?</i>	<i>Малюючи, відкривши написавши</i>

39

Спишіть дієслова. Визначте їхню форму. Доберіть власні приклади.

Повертаючи, повернено, проспіваний, співаючи, співають, співати, сказавши, сказаний, відчувати, почутий, з'ясовано, визначив, доручаючи, лишити, поговорив.

Це наша країна!

40

1. Прочитайте текст, правильно інтонуючи речення. Випишіть дієприкметники. Що спільного між прикметником і дієприкметником?

...Велика вереснева тиша стоїть над землею.

Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками, біля яких пильно дивляться на схід потемнілі соняшники. Дорожнім відволоженим пилом, терпкими коноплями й дозрілими садами пахне ніч. Зрідка спросоння заскрипить журавель або гупне біля якогось похиленого тину росяне яблуко. Пролетється воно шипучим соком на траву, і знову тиша, мов у доброму сні. Лапаті соняшники, наче матері, простягають на схід обважнілі руки, на яких спочивають голівки малих і повних дрімливого цвіту соняшників (За М. Стельмахом).

2. Випишіть із тексту дієслова. Запишіть у дужках час, дієвідміну, особу та число кожного з них.
3. Доберіть спільнокореневі слова до дієслів *синіти*, *пролити*, *дивитися*.
4. Поясніть уживання розділових знаків у реченні: *Дорожнім відволоженим пилом, терпкими коноплями й дозрілими садами пахне ніч.*

41

1. Прочитайте текст. Назвіть мовні засоби зв'язку речень у тексті.

Над кручуватими урвищами, над берегом Славути, над скелями порога Пенаситця, завмер, задумавшись, вершник...

Там, унизу, ревло, стогнало, ринуло поміж громадям, а той непорушний козарлюга здавався чи не витесаним із каменю порогів.

Козак, ніби оживши, рушив через біснувату воду, навпростець, на лівий берег, і плів через пучину, а Дніпро, з тіснини вириваючись на простір Низу, кипів і нуртував* між чорним камінопчям, звідкіль не поверталося живим ніщо живе.

Ю. Брандт. Козак на коні. 1896 р.

Мріючи в перлисті шумовинні — далі й далі, то виринав, то потопавав той небояка*, і щось страшенно гупало над чорторием*, притлумлюючи навіть ревище* порогів: то калатало козакове серце, аж стугоніли береги Дніпра (За О. Льщенком).

2. Визначте тему й основну думку. До якого стилю належить текст? Обґрунтуйте відповідь.
3. Випишіть із тексту дієприслівники. Назвіть їх морфологічні ознаки.

- Доберіть синоніми до слів *ревище, чорторий, нуртувати*.
- Випишіть із тексту спільнокореневі слова.
- Яку роль відіграють у тексті дієслова (*передають настрій, указують на динамічність дії*)?

Запам'ятайте!

Особа властива майже всім формам дієслів, крім неозначеної, особливих (дієприкметника, дієприслівника), безособових на **-но, -то**, а також форм минулого часу й умовного способу.

Дієслова вживають у трьох особових формах: 1-й, 2-й і 3-й.

1-ша особа означає, що виконавець дії — особа, яка розповідає про неї: *Я пам'ятаю місто за Дніпром* (Л. Первомайський).

2-га особа вказує, що виконавець дії — це особа, до якої ми звертаємося, тобто наш співрозмовник: *Опале листя лежить лапатими зірками, і ти ступаєш по тих зірках, наче йдеш по мініатюрному небу* (Є. Гуцало).

Дієслова **3-ї особи** означають, що дію виконує особа, яка не бере участі в розмові: *Вони обнялися, мов брати, і стояли вражені* (С. Плачинда).

Неозначена форма (інфінітив) — це початкова форма дієслова. Дієслова неозначеної форми відповідають на питання *що робити?* (*говорити, писати*) і *що зробити?* (*сказати, написати*), означають дію, але не вказують на час, особу, спосіб, число та рід. Дієслова неозначеної форми бувають доконаного й недоконаного виду, наприклад у реченні *Не треба думати мізерно* (Л. Костенко) дієслово *думати* вжито у формі недоконаного виду.

Неозначена форма дієслова має суфікс **-ти**, після якого може стояти **-ся(-сь)**: *посміхатися, стикатися, змиритися*.

У реченні неозначена форма може виконувати роль підмета (*Бажати* — це означає *зробити*); присудка (*По-справжньому любити* — це *віддавати, творити, вкладати духовні сили, бачити часточку вкладеного тобою добра в іншій людині* (В. Сухомлинський); додатка (*Учитель навчив нас писати й читати перше слово — мати* (В. Кучер); означення (*Бажання працювати має бути вироблене змалку*); обставини (*Ми пішли на леваду білити скатерті та рушники* (І. Нечуй-Левицький).

42

Утворіть від поданих дієприкметників безособові дієслівні форми на **-но, -то** за зразком. Складіть речення з трьома-чотирма утвореними дієслівними формами.

Написаний, відкритий, застосований, відпрацьований, здійснений, створений, зазначений, розпочатий, названий, нагороджений, розташований.

Зразок: *написаний* — *написано*, *відкритий* — *відкрито*.

Складіть пам'ятку для користування електронною поштою, уживаючи дієприкметники, дієприслівники та дієслова 3-ї особи множини.

§ 8

Неозначена форма та особові форми

Запам'ятайте!

Неозначена форма дієслова виконує таку стилістичну роль: підкреслює в тексті раптовість подій, категоричність думки або передає наказ: *Побачити зорепад — загадати бажання. Довго сидіти на печі — не їсти з медом калачі. Стояти струнко!*

43

1. Прочитайте речення. Випишіть дієслова неозначеної форми. Доберіть до них спільнокореневі дієслова за зразком.

Жити серед людей — усе одно, що ходити в казковому саду, де навколо тебе найтонші пелюстки квітів із тремтячими краплинами роси, і треба так іти й так доторкуватися до квітів, щоб не впала жодна крапля (*За В. Сухомлинським*).

Зразок: *жити — вижити, прожити, пережити.*

44

1. Утворіть дієслова неозначеної форми від особових дієслів.

Люблю, пишу, говоримо, пам'ятайте, скаже, допомагай, дивиться, підтримує, стримуємо, підказуєте.

45

1. Прочитайте текст. Випишіть у дві колонки дієслова в неозначеній та особовій формі.

Спробуйте не наступити, а поступитися. Не захопити, а віддати. Не кулак показати, а подати руку. Не схвати, а поділитися, не кричати, а вислухати. Не розірвати, а склеїти.

Спробуйте — і ви побачите, як цікаво виходитиме, яке почуття... І яке почуття пролетиться в серце й зігріє його.

Життя сповнене таких несподіванок, випадковостей і поривань*, що, як ми не намагалися б, мимохіть когось образимо, скривдимо, зробимо боляче. Але ми усвідомлюватимемо, навіщо та як це вийшло...

Намагайтеся не завдавати шкоди й болю іншій людині.

Не просіть того, що можете зробити самі. І не робіть іншому того, чого не хотіли б собі (*М. Рощин*).

2. Чим відрізняються особові форми дієслова від неозначеної?
3. З якою стилістичною метою автор використав у тексті дієслова неозначеної форми?

- 46 Прочитайте фразеологізми. Замініть їх дієсловами-синонімами в неозначеній формі за зразком.

Впадати в око, уставляти палиці в колеса, увести в оману, викинути з голови, передати куті меду, пекти раків, сміятися на кутні.

Зразок: впадати в око — подобатися кому-небудь.

АЯ *Травописний практикум*

- 47 Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Підкресліть граматичні основи.

1. Ходит.. вечір по траві, По зеленій мураві (А. Малишко). 2. Кожна травинка хилит..ся донизу й піби плаче дрібною холодною сл..озою (Ю. Збанацький). 3. Над землею низ..ко стелют..ся важкі осінні хмари, то на хвилину підіймают..ся над хатою, то опускают..ся так низ..ко (Ю. Збанацький). 4. А наді мною вечір жменями засіває зорі, а під ногами голубі тіні бавлят..ся зі снігом (М. Стельмах).

- 48 1. Прочитайте текст. Чи відображає заголовок тексту його зміст? Поясніть на прикладі тексту уживання розділових знаків при діалозі.

Інфінітив

Дивиться Інфінітив, як змінюються за дієвідмінами Дієслова, і говорить:

— Чи так потрібно змінюватися за дієвідмінами?

— А як? — питають Дієслова. — Ти сам покажи.

— Я, звичайно, показав би, — говорить Інфінітив, — тільки в мене часу немає.

— Час ми знайдемо, — обіцяють Дієслова. — Який тобі — теперішній, майбутній чи минулий?

— Давайте майбутній, — каже Інфінітив, щоб хоч якось відтягнути час. — Та не забудьте про Допоміжне дієслово.

Дали вони йому Допоміжне дієслово. Змінюється Допоміжне дієслово, а Інфінітив і букву не змінить.

Навіщо йому змінюватися за дієвідмінами? Він — Інфінітив, у нього немає часу (За Ф. Кривіним).

2. Проаналізуйте текст.

- Визначте можливого адресата та мету висловлення.
- Доберіть приклади, якими можна доповнити текст.
- Поміркуйте, якби автор не називав імені персонажа, ви здогадалися б, хто це. Які ознаки на це вказують? На які ознаки інфінітива

автор указує в тексті? Які морфологічні ознаки дієслова згадані в тексті?

- Скажіть, чому Інфінітив обрав саме майбутній час.
- Визначте основні граматичні ознаки дієслова, нехарактерні для інфінітива, на основі прослуханого тексту.

Творча лабораторія

Складіть лінгвістичну мініатюру з теми «Чому ніколи не зустрінуться минулий, теперішній і майбутній часи дієслова?».

Напишіть твір-мініатюру з теми «Будь господарем своєму слову», використовуючи дієслова неозначеної та особової форми.

Розвиток мовлення

§ 9 Письмовий портретний нарис у публіцистичному стилі

Пригадайте!

1. Назвіть стилі мовлення.
2. Розкажіть про публіцистичний стиль.
3. Які жанри публіцистики ви знаєте?

Нарис — прозовий жанр публіцистичного стилю, що ґрунтується на спостереженнях і враженнях автора. Містить елементи опису (*пейзаж, портрет персонажа, опис інтер'єру*) і розповідь про дії літературного героя (героїв) нарису. Нариси бувають *проблемні й портретні*.

Складники портретного нарису такі: опис зовнішності персонажа, розповідь про його справу, професію, творчість, окремі факти біографії, опис особливостей характеру персонажа, його мовлення, епізод чи кілька епізодів, що розкривають у героя головне.

Нарис можна розпочати з опису зовнішності персонажа, опису місця події або ж із цікавого епізоду, що яскраво характеризує особистість персонажа.

- 49 Прочитайте текст. Чи можна його вважати портретним нарисом у публіцистичному стилі? Відповідь обґрунтуйте.

З-поміж ще живих трьох фракційців був Спартак. Його атлетична постать, дивовижна сила м'язів, бездоганна гармонія всіх форм тіла й нездоланна хоробрість були саме тими якостями, що мали зробити його видатною людиною. Адже в ту епоху головними засобами життєвого успіху вважалися насамперед сила рук і завзяття.

Спартаку було в той час майже тридцять років. Він відзначався великою силою розуму, благородством і величчю душі, що згодом так блискуче довів.

Він був русявий. Густе волосся й борода обрамляли його прекрасне, мужнє обличчя. Великі блакитні очі, сповнені почуття, надавали всьому обличчю, коли він був спокійний, виразу м'якої доброти. Та зовсім не таким був він на арені цирку...

Це незвичайна людина, у якій поєдналися високі духовні якості: гострий розум, непоборна мужність, рідкісна доблесть, глибока мудрість — усе, що дає право поставити Спартака поряд із найславнішими полководцями, яких знала історія (Р. Джованьйолі).

Спартак

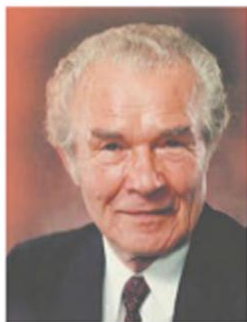
50

1. Прочитайте текст. Визначте тип мовлення (розповідь, опис, роздум).

Ми зустрілися з паном Петром у його офісі невдовзі після мого призначення до Канади послом України в травні 2001 р. Назустріч мені вийшла висока ставна людина із сивими кущуватими бровами й жорстким поглядом ледь помітно скошених очей. Його вилицювате, худе обличчя чомусь здалося мені схожим на обличчя скіфського воїна — була в ньому суворість і гідність. (Я подумав, що Клінт Іствуд міг би зіграти роль Яцика). Утім це було лише перше враження, бо пан Яцик приязно всміхнувся, запросив до конференційного залу й почав розповідати про свою фундацію*. Нашу зустріч і прес-конференцію знімали для української програми канадського телебачення.

Він говорив повільно, твердо карбуючи слова. Мені приємно було слухати його мову.

Слухаючи Петра Яцика, його речення-афоризми, що не підлягали сумніву (це був його стиль — висловлювати свої думки, нерідко парадоксальні, із найвищою силою переконаності в їх справедливості), я думав про ті небесні сили, що звели мене, киянина, із цим нащадком галицько-волинських воїнів (Ю. Щербак).

Петро Яцик

2. Усно опишіть зовнішність Петра Яцика.
3. Які людські риси були йому притаманні?
4. Випишіть по п'ять якісних і відносних прикметників.

Не бійтесь заглядати у словник...

Укладіть тематичний словничок «Людські чесноти». Словник епітетів української мови дає 62 слова, що характеризують колір очей; доберіть синоніми до слова *блакитні*.

Творча лабораторія

Поміркуйте, чому очі називають *дзеркалом душі*. Напишіть портретний нарис у публіцистичному стилі про видатну людину або когось із знайомих.

§ 10

Доконаний і недоконаний види дієслова

Пригадайте!

1. Яку частину мови називають *дієсловом*? Наведіть приклади дієслів.
2. Назвіть морфологічні ознаки дієслова.
3. Яким членом речення найчастіше виступає дієслово?
4. Яку форму дієслова називають *початковою*?

51

Прочитайте текст. Випишіть дієслова. На які питання вони відповідають? Назвіть дієслова, що означають дію, яка відбулася, і дієслова, що означають дію довготривалу, незавершену.

От і почалися осінні мелодії. Розгулявся вітер і жене кораблі-хмаринки. Та то вже не хмаринки, а темна хмара вкрила небозвід. Хлинув краплистий дощ, а здається, що то небесна річка розхлюпує свою блакить. Стогнуть дерева під могутніми поривами вітру й оплакують свою молодість, яка відлітає разом з опалим листям. А дощ виспівує свою пісню. Та незабаром дощ скінчився й перестала звучати сумна мелодія. Тільки з дерев скочуються сумні сльозинки на вмиту землю (За Р. Іванченко).

Запам'ятайте!

Розгляньте уважно малюнки. Що роблять люди, зображені на першому малюнку? Скільки може тривати процес будівництва? Що зображено на другому малюнку?

Отже, ми бачимо, що на першому малюнку люди лише *будують* дім. Невідомо, скільки цей процес триватиме, якщо не надійде допомога. На другому малюнку ми бачимо, що дім уже *збудували*. Чим відрізняються дієслова *будувати* — *збудувати*? Перше означає незавершений процес будівництва без указівки на його закінчення, а друге — завершений процес, адже ми бачимо результат (*дім*). Граматично вони відрізняються видом: перше дієслово — недоконаного виду (*будувати*), а друге — доконаного (*збудувати*).

Дієслова, що означають завершену дію або дію, початок якої вже відбувся, і відповідають на питання *що зробив? що зроблю?* тощо, називають **дієсловами доконаного виду**. Вони бувають минулого часу (*написав, написала, написали*) і майбутнього часу (*напишу, напише, напишуть*).

Дієслова, що означають дію, яка ще не закінчилася повністю, відповідають на питання *що робив? що роблю? що буду робити?* тощо, називають **дієсловами недоконаного виду**. Вони мають минулий час (*писав, писала, писали*), теперішній (*пишу, пишеш, пишуть*) і майбутній (*писатиму, писатиме, будуть писати*) час.

- 52 1. Запишіть дієслова у два стовпчики: у перший — недоконаного виду, у другий — доконаного виду.

Бувати, прибути, замовити, зловживати, доручити, бурмотіти, дістати, розпаковувати, розпакувати, відкривати, відкрити, втілювати, вигравати, пламеніти, відповісти, майоріти.

2. Складіть речення з трьома-чотирма дієсловами. Виконайте синтаксичний розбір одного речення.

- 53 Прочитайте уривок із вірша. Підкресліть дієслова; визначте їх вид, функцію використаних у тексті дієслів доконаного (охарактеризувати події, указати на завершеність дії) і недоконаного (указати на незавершеність дії) виду.

Приснилося, що я вернувся додому.
Іду, дивлюсь: мій край, моя земля,
Сміються в сонці золотому
Річки, і села, і поля.

Олександр Олесь

Робота в групі

- 54 1. Спишіть текст, уставляючи на місці пропусків дієслова з довідки.

Швидко ... поїзди степами, швидко ... кораблі морями, ще швидше ... літаки попід небесами, та найшвидше ... материне серце. Через гори, через води, через краї чужі ... воно ластівкою, шукаючи й виглядаючи синів. А сини ані вісток не ... , ані самі не ... (За І. Багряним).

Довідка: бігти, пливати, летіти, летіти, мчати, подавати, прибувати.

2. Поміркуйте, з якою метою автор використовує в тексті дієслова, що означають швидкий рух: *бігти, летіти, мчати*.
3. Визначте вид ужитих у тексті дієслів.
4. Підкресліть в останньому реченні граматичну основу.
5. Чому автор порівнює матір із ластівкою?

55 1. Прочитайте фразеологізми. Замініть їх дієсловами за зразком.

Прикусити язика, вбрати з молоком матері, лізти поперед батька в пекло, не погладити по голівці, вести свій рід, вирвати з корінням.

2. Визначте вид дібраних дієслів, використовуючи зразок.

Зразок: *прикусити язика* — *замокнути* (док. вид).

3. Складіть речення з двома фразеологізмами.

56 Прочитайте словосполучення. Визначте вид дієслів. Зробіть висновок про те, як утворилися дієслова доконаного виду.

сфотографувати брата
брати додому
зупинитися відпочити
налагодити пристрій
скликати друзів

фотографувати родину
узяти книжку
зупинитись у знайомих
налагоджувати відносини
скликати голосно

Запам'ятайте!

В українській мові види дієслів утворюють за допомогою префіксів (*пам'ятати* — *запам'ятати*, *хворіти* — *перехворіти*), суфіксів (*ступати* — *ступнути*, *опитати* — *опитувати*), чергування голосних і приголосних (*допикати* — *допекти*, *збирати* — *зібрати*).

Видове значення може бути виражене зміною наголосу в дієслові.

Наприклад: *засіпати* — *засипати*, *розрізати* — *розрізати*.

У деяких дієсловах доконаний і недоконаний види розрізняють за лексичним значенням: *брати* — *узяти*, *ловити* — *піймати*, *говорити* — *сказати*.

Окремі дієслова вживають лише у формі одного виду: *доконаного* або *недоконаного*. Такі дієслова називають **одновидовими**. Лише доконаний вид мають дієслова *натерпітися*, *розпитатися* та ін. **Недоконаний вид** мають дієслова *вимагати*, *покрикувати*, *поважати* та ін.

57 Прочитайте дієслова. Утворіть від дієслів недоконаного виду за допомогою суфікса **-ну-** дієслова доконаного виду. Складіть речення з двома утвореними дієсловами.

Стрибати, розвивати, стукати, кидати, дути, розгортати, свистіти, кричати, рубати, смикати.

58

1. Прочитайте дієслова. Продовжте низку дієслів, що означають процес праці. Визначте їх вид. До якого виду трудової діяльності належить кожна група слів?

Мити, витирати Варити, смажити Доглядати, поливати

2. Пригадайте, хто з членів вашої родини найчастіше виконує названі дії.

59

1. Прочитайте дієслова, правильно їх наголошуючи. Згрупуйте за видом. Поясніть на прикладі видових пар, чим відрізняються дієслова доконаного виду від дієслів недоконаного.

Пекти, спекти, продовжувати, виручати, посприяти, виручити, сприяти, продовжити, змити, мити, прилетіти, летіти.

60

1. Спишіть словосполучення. Визначте вид дієслів. Складіть речення з виділеними словосполученнями.

Оформляти стіннівку, купатися в річці, допомогти дідусеві, вітати рідних, заспівати колискову, прикрасити залу, малювати фарбами, **виходити кішку, виходити надвір**, читати книжку, прочитати байку, писати твір, написати листа.

Творча лабораторія

Складіть розповідь про вчителя праці або класного керівника, використовуючи дієслова *поважати, поміркувати, змайструвати, допомогти, зателефонувати, перевірити, підготуватися, сподіватися*. Доберіть заголовок. Чи всі вжиті дієслова мають видову пару?

Ая

Правописний практикум

61

1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки. Доберіть до нього заголовок. Назвіть засоби мовного зв'язку речень у тексті.

Шануйте й поважайте матір і бат..ка. Вони дали вам жи..я. Ви будете дорослими людьми, але для них до оста..ого їхн..ого подиху залишатиметеся діт..ми. Своєю працею й піклува..ям вони н..суть вам радіст.. . (Не)забудьте, що бат..ки також мают.. право на радіст.. . Де б ви (не)були, (ні)коли (не)забудьте про свою рідну домівку. Завжди пам'ятайте про неї (За В. Сухомлинським).

2. Підкресліть дієслова в тексті. Визначте їх вид.
3. Доберіть синоніми до слів *домівка, піклування*.
4. Напишіть продовження тексту, висловлюючи свої думки про шану й повагу до рідних.

Творча лабораторія

Випишіть із довідкової літератури приказки й прислів'я про родину. Напишіть твір-мініюру (*сім-вісім речень*), використовуючи одну з приказок як заголовок.

§ 11 Часи дієслів. Теперішній час. Минулий час. Зміна дієслів у минулому часі. Майбутній час

- 62 1. Прочитайте речення. Знайдіть дієслова й поставте до них питання.

Семикласники висадили калинову алею. Семикласники висаджують калинову алею. Семикласники висадять калинову алею.

2. Зробіть висновок, як співвідносяться дії з часом, коли про них повідомляють (*після, під час або до моменту дії*).
3. Визначте часову форму вжитих у реченнях дієслів.

Запам'ятайте!

В українській мові існує три форми часу: *минулий, теперішній, майбутній*. Час дієслова визначають за моментом повідомлення про дію.

Дієслова минулого часу означають дію, що відбулася до моменту повідомлення про неї, і відповідають на питання *що робив? що зробив?* Змінюються за числами (*допоміг, допомогли*), а в однині — і за родами (*вивчав, вивчала, вивчало*).

Дієслова теперішнього часу означають дію, яка відбувається тоді, коли про неї повідомляють. Такі дієслова завжди недоконаного виду й змінюються за числами (*говорю, говорять*) й особами (*пишу, пишемо, пишеш, пишете, пише, пишуть*).

Дієслова майбутнього часу означають дію, яка відбуватиметься або відбудеться, мають три форми: **просту** (*візьму, зрадію, зберуться*), **складну** (*повідомлятимемо, стоятимуть, ховатимуться*), **складену** (*буду зустрічати, будуть іти*).

- 63 1. Запишіть дієслова в три стовпчики: у перший — теперішнього часу, у другий — минулого, у третій — майбутнього. Складіть речення з чотирма-п'ятьма словосполученнями.

Дрімає ліс, пташка прокинеться, літо збігло, прийшла осінь, іде дощ, тане сніг, небо потемніло, земля ожила, посіємо пшеницю, зазеленіла трава, співають пташки, лине щебетання, пролітають лебеді, сонце виплигло, сьогодні буду сіяти.

2. Спрогнозуйте теми творів, під час написання яких можна використати ці словосполучення.

64 Утворіть дієслова минулого часу від неозначеної форми. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть, як утворено дієслова минулого часу.

1. (Співати) пташки голосисто у сьайві з небесних вершин (*В. Сосюра*).
2. (Прийти) осінь, люба, мила, дітям на потіху, групі всі (позолотити) у годину тиху (*Марійка Підгірянка*).
3. За гори вже сонце (сховатися), рожеві хмарки (пливти) (*М. Рильський*).

Запам'ятайте!

Дієслова минулого часу мають форму доконаного й недоконаного виду. Дієслова минулого часу утворюють від основи неозначеної форми за допомогою суфікса **-в** у чоловічому роді та суфікса **-л-** у жіночому й середньому родах та в множині: *працював, працювала, працювало, працювали*. Деякі форми дієслів минулого часу чоловічого роду утворюють без суфікса, якщо основа неозначеної форми закінчується на приголосний: *могти — міг, лягти — ліг, везти — віз*.

Виняток: плив, мів, вів, брів, пряв.

65 1. Утворіть за зразком від неозначеної форми дієслова складну форму майбутнього часу в 1-й і 2-й особах однини й множини. Позначте графічно закінчення.

Летіти, читати, малювати, пекти, спостерігати.

Зразок: *летіти — летітиму, летітимемо, летітимеш, летітимуть*.

2. Складіть речення з дієсловами складної форми майбутнього часу.

66 1. Прочитайте текст.

Здавна існує велика дружба між людьми й лелеками. Чорнокрилий красень підпускає до себе людину, бо вірить, що не буде йому кривди. І не дарма говорять люди: у хаті, на якій поселиться лелечина пара, пануватиме тільки добро та злагода. Споконвіку вважалося великим злочином скинути лелечине гніздо або вбити птаха... Не було тій людині прощення.

З якою радістю й ніжністю зустрічаємо ми навесні лелек, що повертаються з далеких країв, і скільки смутку лягає на серце, коли восени відлітають їхні ключі до вирію...

На жаль, менше стало лелек, що несуть нам радість і щастя (За В. Олексієнко).

2. Випишіть дієслова, визначте їх час. Яку стилістичну роль вони виконують у тексті?
3. Доберіть синоніми до слова *лелека*.
4. Поясніть правопис слів *менше*, *великий*, *чорнокрилий*.
5. Які ще птахи відлітають у вирій восени? З чим це пов'язано?

Запам'ятайте!

Дієслова із суфіксом **-ну-**, що означають тривалу недоконану дію, у минулому часі мають паралельні форми: *мерзнути* — *мерз*, *мерзнув*.

Дієслова із суфіксом **-ну-**, що означають одноразову або раптову дію, у минулому часі мають одну форму: *блиснути* — *блиснув*.

- 67** Утворіть дієслова минулого часу за зразком.

Починати, з'являтися, блищати, іти, спостерігати, розпочинати, укривати, звертатися.

Зразок: *починати* — *починав*, *починала*, *починало*, *починали*.

Творча лабораторія

Складіть твір-мініатюру на одну з тем: «Красива осінь вишиває клени», «До нашого саду завітала осінь-чарівниця». Визначте тип і стиль складеного висловлення.

- 68** 1. Прочитайте текст. Сформулюйте основну думку тексту одним реченням. Уявіть, що ви спостерігаєте описаний автором процес. Розкажіть про уявлене, використовуючи дієслова теперішнього часу. Чи змінився зміст тексту?

Однієї ночі стало холодно. На траві заблищали білі кристалики льоду. Прийшла до беріз осінь. Принесла їм золоті стрічки. Уплели берези стрічки в зелені коси. Зійшло сонце. Розтопило кристалики льоду. Подивилося сонце на берези й не впізнало їх — у зелених косах золоті стрічки. Засміялося сонечко, а берези засумували (За В. Сухомлинським).

2. Випишіть дієслова минулого часу, позначте графічно суфікси. Визначте число й рід дієслів.
3. Доберіть синоніми до слова *прийшла*. Яким відтінком значення вони відрізняються?

Запам'ятайте!

Дієслова теперішнього часу в значенні минулого відіграють таку стилістичну роль: допомагають адресату мовлення краще уявити описувані події, наблизитися до відповідної ситуації. **Наприклад:** *Вийшов за школу — світу не видно, сліпить очі, рве за поли, з ніг валяє* (С. Васильченко).

69

1. Прочитайте дієслова, правильно їх наголошуючи. Яка особливість наголошування дієслів минулого часу?

Відніс, віднесла, віднесло, віднесли; привіз, привезла, привезло, привезли; долив, долила, долило, долили; приніс, принесла, принесло, принесли.

2. Складіть речення з двома дієсловами.

Запам'ятайте!

В українській мові в деяких дієсловах минулого часу наголошується останній склад: *принесла́, налила́, замела́*.

- Доповніть низку дієслів чотирма-п'ятьма власними прикладами. Потренуйтеся у вимові таких дієслів.

Це наша країна!

70

1. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Поміркуйте, чи можна замінити дієслова минулого часу дієсловами теперішнього, зберігаючи зміст висловлення.

Наші предки розумілися на рослинах, використовуючи їх в одних випадках як напої, в інших — як ліки. Збирали цілющі трави саме тоді, коли вони ставали найбільш корисними: у час цвітіння, повного дозрівання чи тільки на початку росту. При цьому орієнтувалися, яка саме частина рослини має ті чи інші властивості: в одних збирали тільки квіти й насіння (кмин), в інших — коріння й плоди (шипшина, глід), а ще в інших — стебло з листям (м'ята, любисток, материнка, чебрець тощо).

Українці захоплювалися розведенням квітів, прикрашали ними свої оселі. Як своєрідний оберіг доглядали мальви (З книжки «Українське народознавство»).

2. Доберіть синоніми до слів *предки*, *оселя*. Якими відтінками значень вони відрізняються?

- 71 Змініть дієслова теперішнього часу за особами. Позначте графічно закінчення. Складіть з трьома дієсловами речення.

Намагається, тренувати, збирати, підняти, образити, використовувати.

- 72 Прочитайте тексти. Визначте їх стиль і тему. Пригадайте основні ознаки художнього й наукового стилів мовлення та з'ясуйте особливості вживання дієслів 2-ї особи однини та 3-ї особи множини.

I. Неначе густим молоком обліті фруктові дерева. Ось виструнчилися у весняному вбранні вишні, сливи, черешні, груші. І очей від них не відведеш! Тягне до них, підійдеш, милуєшся й не намілуєшся (О. Копиленко).

II. У медицині використовують плодоніжки, молоді пагони й листя вишні. Сировину заготовляють у різний час: гілки й листя — у травні; плодоніжки збирають разом із стиглими плодами. Плодоніжки йдуть на експорт*. Сушать їх у затінку на відкритому повітрі (З книжки «Лікарські рослини»).

- 73 1. Спишіть текст, записуючи подані в дужках дієслова у формі теперішнього часу. Назвіть мовні засоби зв'язку речень у тексті.

Голомозі* квіткарі вечорами обсідали Андрія. Він розповідав їм, що (бачити) у снах квіти, як вони (перешіптуватися) із сивими зорями. Вигадував казки про дивовижні краї, де квіти не тільки (пахнути), а й (розмовляти), і (ходити), і (гратися) в піжмурки*, а (в'янути) лише тоді, коли в тій країні (з'являтися) хоч одна нещаслива людина (За В. Симоненком).

2. Визначте вид, час і особу кожного з ужитих у тексті дієслів.
3. Доберіть синоніми до слова *розмовляти*. Визначте, якими відтінками значення вони відрізняються.

Творча лабораторія

Уявіть, що ви знаходитесь у казковій країні квітів. Складіть діалог від імені мешканців цієї країни за однією із ситуацій: дві квітки планують участь у «конкурсі краси» або квіти діляться своїми думками про те, як їх доглядають господарі.

- 74 Прочитайте уривок із вірша «Гаї шумлять...». Запишіть його, уставляючи на місці пропусків дієслова з довідки. Визначте їх вид, особу й час.

Гаї ... —
Я
Хмарки ... —
... .
... - ... ,
Чого душі моїй
так весело.

Гей, дзвін ... —
Іздалеку.
Думки ... —
Над нивами.
Над нивами-приливами,
Купаючи мене,
мов ластівку.

П. Тичина

Довідка: шуміти, слухати, бігти, милуватися, милуватися-дивуватися, гудіти, прясти.

75

Прочитайте дієслова, поставивши їх у формі 2-ї особи майбутнього часу за зразком. Визначте їх вид.

Забезпечити, гуляти, тренуватися, спостерігати, мчати, ображатися.

Зразок: *забезпечити — забезпечиш, забезпечуватимеш, будеш забезпечувати; забезпечите, забезпечуватимете, будете забезпечувати.*

Правописний практикум

76

1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви.

Неабиякими віщунами погоди є бджоли. Досвідчений пасічник зможе безпомилково визначити: якщо комахи літають біля вуликів і не поспішають у поле, надмірно гудуть і кусають..ся, бути негоді. І навпаки: рано зал..шають роботу — наступний день буде сонячний і сп..котний. Наближаєт..ся гроза, та комахи не ховают..ся до вулика — дощу не буде, хмару прон..се стороною (З календаря).

2. Поясніть значення слова *віщун*.

3. Визначте час і особу дієслів.

Запам'ятайте!

Дієслова майбутнього часу в значенні минулого виконують таку стилістичну роль: допомагають адресату мовлення краще уявити описувані події, підкреслити усталеність певних дій незалежно від часу, коли про них ідеться. Наприклад, природні явища відбуваються в певній послідовності й не пов'язані з бажаннями людей. Явища природи, календарні зміни — були, є і будуть. **Наприклад:** *Приємні спогади ятрять душу: вийдеш морозного ранку на ганок і побачиш, як сніг іскриться всіма барвами веселки* (В. Попович).

Це наша країна! Мовленнєвий етикет

77

Прочитайте текст. Визначте час дієслів. Поясніть, з якою метою автор використовує дієслова майбутнього часу замість минулого.

Якщо стоятимеш на березі, на спресованому нашаруванні геологічних* епох, то зловиш очима далеку лінію горизонту, контури низьких, похилих берегів і не зможеш намилуватися озерним плесом*. Який же ти незвичайний, Світязю! Про величину озера, особливо його глибину,

ходять легенди. За глибиною Світязь не має рівних в Україні. Він переважає й прославлений угорський Балатон, і легендарну білоруську Нароч. Середня глибина Світязю — 7 м, а в западині північно-західної частини озера нещодавно встановили глибину 58,4 м (За В. Мірошниченком).

78

1. Спишіть текст, обираючи з дужок потрібний за змістом варіант.

Поєднання червоного й блакитного кольорів у букеті (символізує, означає) вірність і кохання. Жовтий колір (символізує, означає) радість, повагу до старості, а в поєднанні з червоним — недовір'я. Білими квітками (підкреслюють, зазначають) чистоту, а в поєднанні з червоними — нагороду (З журналу).

2. Підготуйте повідомлення про значення інших кольорів.

§ 12

Дієслова I і II дієвідмін.

Дієвідмінювання дієслів теперішнього й майбутнього часу

Запам'ятайте!

Дієвідмінювання — це зміна дієслова за особами та числами. За особовими закінченнями дієслів теперішнього часу недоконаного виду та майбутнього часу доконаного виду визначають I і II дієвідміни. Дієслова минулого часу за особами не змінюються.

Для того, щоб визначити дієвідміну, дієслово необхідно поставити у формі 3-ї особи множини теперішнього часу недоконаного виду чи майбутнього часу доконаного виду.

I дієвідміна	II дієвідміна
закінчення у формі 3-ї особи множини	
уть (-ють)	ать (-ять)
<i>миють, пишуть, малюють, колють, виснують, метуть, хочуть</i>	<i>роблять, сидять, зичать, муркотять, бояться</i>

Дієслова *жати, іржати, слати, ревіти, хотіти* належать до I дієвідміни. До II дієвідміни відносять дієслова *боятися, стояти, спати, бігти*.

- 79 Прочитайте дієслова. Розподіліть їх на два стовпчики за зразком: у перший — дієслова I дієвідміни, у другий — II дієвідміни.

Тривати, поставити, везти, бігти, стати, зняти, зачарувати, пов'язати, звеліти, просити, застебнути, молоти, зачинити, обгоріти, молити, танцювати, змерзнути, радити, радіти, купити, шити, мести.

Зразок: I дієвідміна
тривати

II дієвідміна
поставити

- 80 Розгляньте таблицю. Доберіть власні зразки дієвідмінювання дієслів майбутнього часу доконаного виду: три дієслова I дієвідміни та три — II дієвідміни. Змініть їх за особами в однині й у множині. Запишіть, позначивши графічно закінчення.

I дієвідміна						
особа	однина			множина		
1-ша	напишу	розколю	відчую	напишемо	розколемо	відчемо
2-га	напишеш	розколеш	відчущ	напишете	розколете	відчуете
3-тя	напишете	розколе	відчуче	напишуть	розколють	відчують
II дієвідміна						
особа	однина			множина		
1-ша	зроблю	побачу	загою	зробимо	побачимо	загоїмо
2-га	зробиш	побачиш	загоїш	зробите	побачите	загоїте
3-тя	зробить	побачить	загоїть	зроблять	побачать	загоять

- 81 1. Прочитайте текст. Випишіть дієслова. Визначте їх дієвідміну й особу.

Стоїш посеред городу, задумався. І вже не просто серед городньої землі, а у вирі таємниць, що оточують тебе своїми стеблами, листями,

чутливими вусиками, гудинням, цвітом, розмаїтими запахами. І коли підносиш ногу, щоб вийти з городу, то пильно дивишся вниз, щоб не наступити на живі рослини.

Бо вони справді такі живі, ти в цьому щойно переконався — до якогось чудного остраху, до холодку в грудях.

Поволеньки ступаєш по стежці, а тобі здається, що всі вони за тобою дивляться, підглядають — і соняшники, і гарбузи. Боїшся необережно зачепити їх, боїшся тих поглядів, бо не розумієш. О нарешті, уже вискочив на подвір'я!

А потім ще довго стоїш і дивишся на барвисту повінь городню...
(За Є. Гуцалом).

2. Запишіть іменники *вир, соняшник, гарбуз, погляд, цвіт* у родовому відмінку однини.
 3. З якою метою автор використав у тексті дієслова 2-ї особи однини? Прочитайте текст, замінюючи 2-гу особу однини на 1-шу особу множини. Чи змінився текст?
- 82 1. Розгляньте таблицю. Зробіть висновок, які закінчення мають дієслова I дієвідміни, а які — дієслова II дієвідміни.

I дієвідміна						
особа	однина			множина		
1-ша	пишу	колю	чую	пишемо	колемо	чуємо
2-га	пишеш	колеш	чуєш	пишете	колете	чуєте
3-тя	пише	коле	чує	пишуть	колять	чують
II дієвідміна						
особа	однина			множина		
1-ша	роблю	бачу	гою	робимо	бачимо	гоїмо
2-га	робиш	бачиш	гоїш	робите	бачите	гоїте
3-тя	робить	бачить	гоїть	роблять	бачать	гоять

2. Запишіть дієслова *летіти, спати, чути, оголосити, дарувати* в усіх формах теперішнього й майбутнього часу. Виділіть закінчення. Порівняйте, чи однакові голосні матимуть утворені вами дієслова в різних часових формах.

Правописний практикум

83

Спишіть приказки й прислів'я, уставляючи пропущені букви. Підкресліть дієслова й визначте їх особу. Поясніть правопис *не* з дієсловами.

1. Розуму не позич..ш. 2. Не побіга..ш — не пообіда..ш. 3. Вище голови не вдар..ш, а вище себе не скоч..ш. 4. Коли не тям..ш, то й не бер..ся. 5. Не

дожен..ш і конем, що замін..ш одним днем. 6. Відстан..ш годиною — не здожен..ш родиною. 7. Усе мин..ться, одна правда остан..ться. 8. Як постел..шся, так і висп..шся. 9. Добрі жорна* все перемел..ть. 10. Того мені бажа..ться, чого вдома не ма..ться.

84

1. Спшийте текст, записуючи подані в дужках дієслова в потрібній формі. Визначте тему й основну думку.

(Шурхотати) тирса край дороги, (скаржитися) Чумацькому Шляхові, що тісно їй (стати) в степу, бо весь він зоряний і засіяний. І волошки (промивати) росою сонні очі, теж (скаржитися) зорям, що (вироджуватися) їх аристократичний синьоокий рід. І чому їх люди так (ненавидіти), чому (винищувати) скрізь, де тільки (побачити)? Хіба ж не вони є окрасою степу?.. О жорстокий, меркантильний* вік! Тільки користі (дошукуватися) ти в усьому. Навіть до зір (протягати) руки, навіть там (сподіватися) (знаходити) для себе користь. (Берегтися), зорі, сучасних людей (М. Руденко).

2. Визначте час, вид, дієвідміну й особу дієслів.
3. Поясніть правопис підкреслених слів.

85

1. Прочитайте загадки, правильно вимовляючи звуки в дієсловах.

1. Стоїть, колихається, головою величається, а торкнеш — кусається. 2. Що то воно: у воді водиться, з хвостом родиться, а як виростає, хвіст відпадає? 3. Літом наїдається, зимою висипається. 4. У воді росте, кохається, укинь у воду — злякається. 5. У воді родиться й води боїться. 6. Що то: як голодне, то кричить, а як наїється, то мовчить? 7. Усі його люблять, усі його чекають. А хто подивиться — кожен скривиться. 8. Упаде з неба — не розіб'ється, упаде у воду — розпливється.

Запам'ятайте!

У дієсловах під час зміни форми (вид, час, особа, число) відбувається чергування голосних або приголосних звуків: бігати — біжу, кликати — кличу, боятися — бійся, стояти — стій.

У дієсловах II дієвідміни з основою на **б, п, в, м, ф** у 1-й особі однини й у 3-й особі множини (у теперішньому часі або в простій формі майбутнього часу) перед закінченням з'являється **л**: купити — куплю, куплять; ловити — ловлю, ловлять.

1. Запишіть дієслова в 1-й особі однини й у 3-й особі множини. Поясніть чергування приголосних.

Робити, ліпити, ламати, відломити, графити, вимовити, тямити, любити, витравити.

2. Зробіть висновок про те, які приголосні чергуються в дієсловах.

Я *Тривопописний практикум*

1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви. Поясніть орфограми. Визначте вид, час, дієвідміну й особу чотирьох-п'яти дієслів (за власним вибором).

Кістяне поле стел..ться навсібіч скат..ртиною ніжною озим..ни. Поверта..тесь до села, а у ваших руках кетяги калини. Світять вони вам посеред білого дня і в полі Кістяному, і на сільській окол..ці, не пр..гасають і тоді, коли ваш гурт розпада..ться, бо почина..те розход..тися по хатах.

І ось уже настала зима. А ви не забува..те за калину, пр..несену з гаю через Кістяне поле. І коли заглян..те в комірчину*, де висять кетяги, то в сутінках сніжного дня побач..те: пр..порошені пилом, горять вогники червоних ягід. Зірв..те одну ягоду, другу, покушту..те — і терпко, і гірко, і солодко! І чи йшли б кудись, чи сиділи б у школі на уроках, а весь час упам'ятку ота калина й весь час світ..ть у ваші думки й мрії червоним полум'ям (За Є. Гуцалом).

2. Доберіть заголовки до тексту.
3. Які мовні засоби зв'язку речень використано в тексті?
4. Визначте розряд ужитих у тексті займенників.
5. З'ясуйте тип мовлення. Доведіть свою думку. Знайдіть у довідковій літературі опис калини в науковому стилі. Чим різняться описи?

1. Прочитайте слова. Утворіть словосполучення, розкривши дужки.

Помилки, друзі (*трапляються, зустрічаються*); вікно, магазин, книжка (*відчиняти, відкривати, розкривати*); справи, свято (*залагодити, улаштувати*); трьом, до тебе (*дорівнювати, рівняти*); освіта, подарунок (*здобути, отримати*).

2. Утворіть від чотирьох-п'яти дієслів форми 2-ї та 3-ї особи однини та множини теперішнього й майбутнього часу.

1. Пригадайте, яке значення слова вважають прямим, а яке — переносним. Наведіть приклади слів, ужитих у переносному значенні.
2. Прочитайте текст. Спишіть вірш. Доведіть думку дослідниці, висловлену в останньому реченні.

Художнє слово, описуючи предмет, прямо й відразу звертається до свідомості, що перетворює чуттєві сприйняття. Художня мова невищерпно багата й гарна, якщо виплекана рідним народом, живиться з народних джерел, що ніколи не замулюються.

Кожне слово мусить нести емоційне навантаження, без якого руйнується зміст. У художньому слові постає предмет, перетворений на художнє переживання.

Дієслово в поетичній мові створює динаміку, надає всім переносним ознакам рухливості. За своєю природою воно здатне викликати таку експресивність* слів, яка найбільш вразливо діє на емоції. Наприклад:

І в блискучім уборі
При величній тишині
Ніч іде за сині гори
В край, де сплять огненні дні.
Вслід за нею позлотистим
Роєм в'ються зграї снів...

Дієслова в цьому уривку вірша вжиті в переносному значенні (За М. Пентиліук).

3. Поясніть лексичне значення слів *експресивність, емоції*.

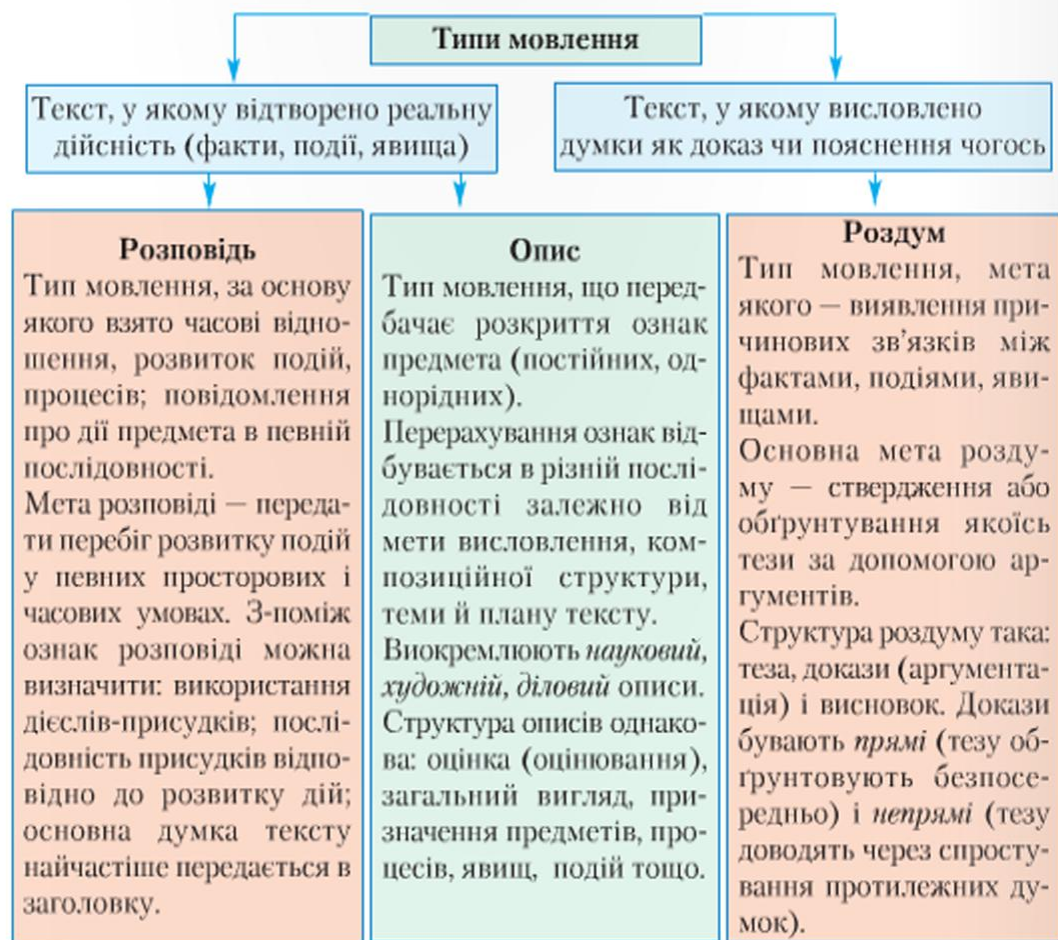

Творча лабораторія

Випишіть із підручників української і зарубіжної літератур приклади вживання дієслова в переносному значенні. Поміркуйте, для яких стилів мовлення характерне вживання слів у прямому, а для яких — у переносному значеннях.

§ 13 Повторення вивченого про типи мовлення.
**Особливості побудови опису зовнішності людини,
 виконання дій, роздуму дискусійного характеру**

- 90 1. Розгляньте подану таблицю та пригадайте особливості кожного з типів мовлення.

2. Чим тексти розповідного й описового характеру відрізняються від тексту-роздуму?
3. У чому полягають особливості побудови кожного з типів мовлення? Назвіть їх.
4. Які мовні особливості кожного з типів мовлення?

- 91 Перед вами три тексти, кожен із них — опис. Прочитайте їх виразно. Чим опис процесу виконання дій відрізняється від опису зовнішності людини. Скористайтеся поданими реченнями й ключовими словами та словосполученнями.

1. Мета твору-опису зовнішності людини — описати ... , а твору-опису процесу виконання дій —

2. Якщо проаналізувати слова, які використано у творі-описі процесу виконання дій

3. Опис процесу виконання дій має такі структурні складники

4. Особливість розвитку дії у творах-описах процесу виконання дій полягає в тому, що

Ключові слова та словосполучення: описати зовнішність, показати зв'язок між характером і зовнішністю людини, зобразити дії та процес праці, дієслова й прислівники, наступна думка додає до сказаного щось нове.

Текст 1. Перше, що вражало в цій кімнаті, була похмура п'ятьма. Але не треба було багато світла, щоб роздивитися внутрішність цієї чималої за розміром і досить охайної кімнати: у ній, власне, нічого не було. При одній стіні тулилася звичайна розкладачка, у кутку коло вікна вкляк кухонного типу стіл, застелений зеленим папером, на ньому — лампа, олівці на мідній підставці, попільниця. Коло столу приліпився єдиний у хаті стілець. Коло другої стіни, уже зовсім несподівано, розмістився старовинний інструктований комод з опуклими шухлядами й круглим будильником зверху.

— Вас дивує спартанська простота мого житла? — сказав господар, присуваючи гостеві стільця й сам сідаючи на розкладачку. — Але кожне життя має свій стиль.

У повітрі кімнати чувся ледве помітний, чудний запах. У ньому було щось гіркувате й легке, як павутинка на тлі прозорого неба. Можливо, то був дух давно розлитих пахоців, дивно поєднаний із запахом житла, або повільні випари давніх тканин чи килимів, замкнених, може, у старовинному комоді (*За В. Підмогильним*).

Текст 2. Це починається околиця того міста, де в одній із кімнат багатющого тутешнього музею перед нами постане Мадонна...

Уявляється нам вона близькою до полотен відомих майстрів, мабуть, відчутна буде в ній школа ота або ота чи, може, постане якраз у свіжості повизни й неповторності: намальована соковитими, яскравими фарбами на небесно-блакитному тлі, під яблуневою гілкою, обтяженою плодами, хай би, однак, хоч віддалено нагадала собою ту нашу пречисту, що першою відкрилася нам у дитинстві й що досі стоїть перед очима кожною своєю барвиною, виразом, настроєм. Злилася з малям усім своїм єством, до чогось дослухається й дивиться просто на тебе, наче каже: «Я ж знаю про тебе все». У її материнському погляді знаходили ласку, глибину любові, стриману материнську гордість за своє дитя й ледь уловимий смуток

якоїсь, тоді нам ще не зрозумілої тривоги. З виду смаглява, наче пригоріла десь від близького полум'я, а тло все таке ж чисте, небесне, як на тій порцеляновій, що ми колись бачили в художника й що була обкинута зверху ще наївним віночком із синіх волошок, наче сплетеним котроюсь із наших тернівчанських дівчат... (За О. Гончаром).

Текст 3. Вишивана сорочка — улюблений одяг українців. Вони прикрашали сорочку магичними знаками сонця, поля, води. Уважалося, що ці символи відводять від людини хвороби й нещастя. І сама тканина сорочки, і вишивка, і колір ниток мали чарівну силу.

Для вишивання потрібні нитки «муліне». Їх треба спочатку проварити із сіллю, щоб вони не линяли. Потім нитки необхідно гарненько прополоскати й висушити.

Найлегше вишивати на канві, бо на цій цупкій тканині плетиво ниток утворює маленькі й великі дірочки. Потрібно поррахувати, скільки клітинок займе орнамент завширшки й, накинувши з кожного краю по чотири клітинки, відрізати шматок канви.

Утягнувши нитку в голку, можна братися до вишивання. Уколювати нитку потрібно у велику дірочку канви й виколувати нижче в дірочку так, щоб зверху утворився косий стібок. Це буде півхрестик. Коли зробити такі самі стібки назад по тих же проколах, косі стібки ляжуть в іншому напрямку й утворять хрестики.

Я вдячна бабусі за її науку, за те, що відкрила мені таємниці вишивки (З журналу).

§ 14 Способи дієслів (дійсний, умовний, наказовий). Творення дієслів умовного й наказового способів

- 92 1. Прочитайте речення. Випишіть дієслова. Визначте, у якому реченні дієслово означає дію, що відбувається. У якому реченні йдеться про дію, що відбуватиметься за певних умов чи обставин? У якому реченні висловлено наказ або спонування до дії?

1. Учітесь, читайте, і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь. 2. Пішов би в Україну, пішов би додому, там би мене привітали, зраділи б старому. 3. Я так її, я так люблю мою Україну убогу (Т. Шевченко).

2. Визначте спосіб виписаних дієслів. Назвіть їхні змінювані морфологічні ознаки (особа, число, рід).

Запам'ятайте!

Дійсний спосіб означає дію, яка дійсно відбулася, відбувається або відбудеться (говорив, говорю, говоритиму). Дієслова дійсного

способу теперішнього та майбутнього часу змінюються за особами й числами, минулого часу — в однині за числами та родами.

Дієслова **умовного способу** вказують на дію, яка може відбутися за певних умов або обставин (*говорив би, говорили б*). Умовний спосіб утворюється від дієслів минулого часу за допомогою частки **би (б)**, яка може стояти після дієслова чи перед ним або відділятися від нього кількома словами.

Наказовий спосіб означає наказ, заохочення й спонукання до дії. В українській мові є три форми наказового способу: **1-ша особа множини** (*сприймаймо, говорімо, слухаймо*), **2-га особа однини** (*сприймай, говори, слухай*), **2-га особа множини** (*сприймайте, говоріть, слухайте*).

Для урізноманітнення мовлення в значенні наказового способу можуть уживатися дієслова інших способів: умовного (*Зателефонував би ти бабусі, непокоїться старенька*), дійсного (*Чи не дасте мені номер телефону Ваших батьків?*). Дієслова наказового способу здебільшого використовують у текстах офіційно-ділового стилю, у наказах і розпорядженнях.

Це наша країна!

93

1. Прочитайте виразно вірш. Випишіть дієслова. Визначте їх спосіб і час.

* * *

Якби я втратив очі, Україно,
То зміг би жить, не бачачи лапів,
Поліських плес, подільських ясенів,
Дніпра, що стелить хвилі, наче сіно.

У глибині моїх темнот і снів
Твоя лунала б мова солов'їно;
Той світ, що ти дала мені у віно*,
Від сяйва слова знову б заяснів.

А глухоти не зможу перенести,
Бо не вкладе ніхто в печальні жести
Шум Черемоша, співи солов'я.
Дивитися на радощі обнови,
Та материнської не чути мови —
Ото була б загибель-смерть моя.

Д. Павличко

2. Поясніть правопис підкреслених слів.

Робота в групі

94

1. Розгляньте таблицю. Сформулюйте правила творення дієслів наказового способу.

2-га особа	однини	-и пиши, говори	= о (нульове закінчення) співай, танцюй
1-ша особа	множини	-ім (о) пишімо, говорімо	-мо співаймо, танцюймо
2-га особа	множини	-іть пишіть, говоріть	-те співайте, танцюйте

2. Утворіть від слів *думати* (I група), *чекати* (II група), *просити* (III група) дієслова дійсного, умовного й наказового способів. Складіть із ними три-чотири речення.

95

- Спишіть речення, завершуючи думку.

1. Якби я правильно записав домашнє завдання з історії, то ...
2. Як би там не було, а ...
3. Щоб правильно виконати завдання, необхідно ...

Творча лабораторія

Складіть діалог (чотири-п'ять реплік), узявши за початок одне з речень вправи 95.

Правописний практикум

96

1. Спишіть текст. Розставте розділові знаки. Підкресліть дієслова й визначте їх спосіб, вид і час.

Слово ніжне будить у нас людину. Слово ніжне сходить зорею та яскравіє доки людина живе для добра доки мудрість і праця квітчають землю доки живе в людині жага творення...

Людина опоетизовує найдорожче увічне його в слові. Вона хоче словом сказати всьому світові про свої найглибші почуття й зоряні мрії. Людина вибудувала з минулого в прийдешнє золотий міст яким спішать у серця посланці людяності й любові — слова (За І. Вихованцем).

2. Замініть усі дієслова дійсного способу дієсловами умовного способу. Як змінився зміст тексту?

Творча лабораторія

Виконайте завдання на вибір.

- На уроках української літератури ви вивчали байки Л. Глібова. Випишіть із них п'ять-шість прикладів дієслів умовного способу. Скажіть, яку дію означають дієслова умовного способу.

- Проаналізуйте один із параграфів підручника географії щодо використання дієслів різних способів. Який спосіб дієслова використовують автори, коли формулюють завдання, а який — коли пояснюють навчальний матеріал? Поясніть, чим зумовлений такий вибір форм дієслів.

97 Утворіть від поданих дієслів усі форми наказового й умовного способів.

Робити, стояти, хворіти, побачити, бриніти, лити, святкувати, описати, нести, зустріти, летіти.

98 1. Прочитайте приказки та прислів'я. Визначте спосіб ужитих дієслів і з'ясуйте їх стилістичну роль.

1. Більше вір своїм очам, ніж чужим речам. 2. Знайшов — не скач, згубив — не плач. 3. Їж борщ з грибами, держи язик за зубами. 4. Бережи Вітчизну, як око, і вона тебе завжди берегтиме. 5. Не журись, козаче, нехай твій ворог плаче. 6. У чужий край не залітай, щоб крилечка мати.

2. Як ви думаєте, чому в приказках і прислів'ях найчастіше вживаються дієслова наказового й дійсного способів?

Мовленнєвий етикет

99 1. В українській мові існує чимало способів висловити прохання, зауваження або наказ. Які це способи, ви дізнаєтеся, проаналізувавши подані приклади. Прочитайте їх і поясніть, у якій ситуації спілкування доречним є кожен із прикладів і як він характеризує мовця.

Дозвольте зауважити! Будьте люб'язні! Даруйте! Вибачте! Даруйте на слові, якщо для Вас не обтяжливо, не гнівайтесь, будьте такі ласкаві, прийміть мою щирю вдячність, прошу вибачення, не переймайтеся такими дрібницями, не зловживайте Вашим часом, ходіть здорові, зробіть приємність, вибачте за турботу, бувайте здорові.

2. Поясніть, яка інтонація характерна для речень із дієсловами наказового способу.

Мовленнєвий етикет

100 1. Прочитайте правила «Як правильно робити компліменти й відповідати на них». Проілюструйте кожне з них прикладом.

Люди повірять вашим компліментам, якщо ви будете дотримуватися деяких правил.

1. Ніколи не говоріть компліментів, якщо вам що-небудь потрібно.
 2. Ніколи не перебільшуйте. Надмірні похвали рідко викликають у співрозмовника довіру.
 3. Ніколи не відповідайте на сказаний вам комплімент таким самим.
 4. Ніколи не хваліть очевидне — так навіть найщиріший комплімент звучить фальшиво.
 5. Якщо ви говорите комплімент, спробуйте утриматися від рекомендацій і повчань.
 6. Уникайте доповнень після компліменту.
 7. У компліменті варто уникати подвійного змісту.
 8. Ураховуйте самооцінку людини. Пам'ятайте, що необхідно враховувати власну думку людини про риси характеру, зовнішній вигляд, поведінку та ін.
 9. Говоріть компліменти невимушено.
 10. Не робіть пауз.
 11. Використовуйте третю особу: компліменти, сказані одній людині для того, щоб вони неодмінно були передані іншій.
 12. Якщо хтось похвалив вашого знайомого, не соромтеся якомога швидше передати йому ці слова.
 13. Натякайте.
 14. Говоріть компліменти ніби зовсім випадково.
2. Запишіть якнайбільше компліментів, адресованих однокласниці або однокласнику, мамі або татові, директору школи або вчительці. Не забувайте імена й імена та по батькові поставити в кличному відмінку.

§ 15 Безособові дієслова

- 101 Прочитайте текст. Спишіть. Підкресліть дієслова, визначте їх вид, особу та спосіб.

*К. Крижицький. Українська ніч.
1895 р.*

Поглянеш на розсипані хатки, на завіяні снігом лужки та діброви, на мовчазні під місяцем верби, на притихлі садочки й криниці — і звідусіль сколихнеться, оживе чиесь кохання. Отак від хати до хати, від стежки до стежки йтимеш давніми чи свіжими слідами його, неждано стрічатимешся з ним, як он із тією парою, що йде закутана одним кожухом (За М. Стельмахом).

- 102 Прочитайте текст. Випишіть дієслова, що означають дію безвідносно до особи. Порівняйте такі дієслова з особовими формами.

Вечоріє. Надворі січки* на цілий тиждень нарізано, дров цілий стос* нарубано, води повну діжку нааношено. У хаті також усе напечене та наварене. Такі тут пахоці, що хоч би й святим був, не втримаєшся — згрішиш і покуштуєш чогось смачного, як мама не бачать (За У. Самчуком).

Запам'ятайте!

Безособові дієслова означають процес, не пов'язаний з певною особою, явища природи (*вечоріє*), переживання (*горює*), фізичний стан людини (*морозить*). Вони не змінюються за особами, числами й родами.

У реченні безособові дієслова завжди виконують роль головного члена — присудка, при якому ніколи немає підмета.

Речення, у яких присудок виражений безособовим дієсловом, називають **безособовими**.

- 103 Прочитайте речення. Спишіть. Підкресліть безособові дієслова, визначте їх вид і час.

1. Знову розвиднилось. Показалося сонце (*О. Гончар*). 2. Запахло дужче осінню (*А. Головка*). 3. У лісі посутеніло. Настав вечір. (*М. Коцюбинський*). 4. Видно було його навіть із далекої Хортиці (*А. Кащенко*). 5. Надворі добре розвидняється, хоча до сходу сонця ще далеко (*М. Коцюбинський*).

- 104 Прочитайте дієслова. Складіть речення так, щоб у першому дієслово було особовим, а в другому — безособовим.

Тиснути, повернути, терпіти, займатися, нахмарити, гриміти, горіти.

- 105 1. Прочитайте текст.

Знову грякнуло, затріщало, застукотіло над головами. Злива дужчала. Стало темно, як пізнього надвечір'я. У небі трахкотіло, грюкало, тріщало, гупало. Здрігалося, коливалося земля. Здавалося, цьому буйству й шаленству не буде кінця (*За В. Маликом*).

2. Випишіть безособові дієслова.
3. Поясніть лексичне значення слова *надвечір'я*.

§ 16 Способи творення дієслів

Пригадайте!

Які ви знаєте способи творення слів? Наведіть приклади.

Запам'ятайте!

Дієслова можуть утворюватися від різних частин мови. В українській мові дієслова утворюють за допомогою таких способів творення:

префіксального: *помити, полити, злити*;

суфіксального: *купувати, розказувати*;

префіксально-суфіксального: *постукувати, потрібіти*.

Префіксальним способом дієслова утворюють тільки від основи дієслів, причому до однієї твірної основи може приєднуватися значна кількість префіксів, які надають дієслову іншого значення: *зайти, прийти, вийти, перейти, підійти, надійти, зійти, дійти, відійти, обійти*.

Це найбільш продуктивний спосіб творення дієслів.

Суфіксальним способом утворюють дієслова від:

дієслів	<i>стукати</i> → <i>стукнути</i> , <i>посилити</i> → <i>посилювати</i>
іменників	<i>зима</i> → <i>зимувати</i> , <i>коса</i> → <i>косити</i> , <i>мова</i> → <i>мовити</i>
прикметників	<i>блідий</i> → <i>бліднути</i> , <i>блідніти</i> ; <i>синій</i> → <i>синіти</i> , <i>синіти</i>
числівників	<i>двоє</i> → <i>двоїтися</i> , <i>четвертий</i> → <i>четвертувати</i>
займенників	<i>ти</i> → <i>тикати</i> , <i>ви</i> → <i>викати</i>
вигуків	<i>ох</i> → <i>охати</i> , <i>ой</i> → <i>ойкати</i>

Префіксально-суфіксальним способом утворюють дієслова від:

дієслів	<i>ходити</i> → <i>походжати</i> , <i>бігти</i> → <i>підбігати</i>
іменників	<i>зброя</i> → <i>озброїти</i> , <i>земля</i> → <i>заземлити</i>
прикметників	<i>власний</i> → <i>привласнити</i> , <i>більший</i> → <i>перебільшувати</i>
числівників	<i>двоє</i> → <i>подвоїти</i>
займенників	<i>свій</i> → <i>засвоїти</i>

106 Утворіть від дієслів за допомогою префіксів інші дієслова за зразком.

Нести, везти, мити, рити, говорити, писати, купити, берегти, вести.

Зразок: *нести* – *принести, віднести, знести, перенести, винести*.

107 1. Прочитайте приказки та прислів'я. Утворіть дієслова від виділених слів префіксальним і суфіксальним способами.

1. Доки здоров'я *служить*, то чоловік не тужить. 2. Без здоров'я нема *щастя*. 3. Здоров'я маємо – не дбаємо, а погубивши – плачемо.

4. Бережи одяг, доки новий, а здоров'я, доки молодий. 5. Веселий сміх — здоров'я. 6. Держи голову в холоді, а ноги в теплі — проживеш довгий вік на землі.

2. Поясніть написання дієслів з **не**.
3. Доберіть до підкреслених дієслів антоніми.

108 1. Прочитайте текст. Визначте спосіб творення виділеного дієслова.

Треба берегти хребет і *запам'ятати*, що він розвивається до двадцяти одного року. Особливої уваги вимагає профілактика сколіозу*, адже його може спричинити незручне довготривале сидіння в одній позі під час занять. Щоб не було сколіозу й проблем із зором, треба кожного дня виконувати фізичні вправи й вести активний спосіб життя (З енциклопедії).

2. Доберіть до підкреслених іменників спільнокореневі дієслова. Виконайте їх розбір за будовою.

109 Утворіть дієслова від поданих слів. Складіть із ними чотири-п'ять речень.

Червоний, сніданок, кров, спів, оберіг, білий, густий, ква, ей, фу.

110 Прочитайте слова. Доберіть до них дієслова з протилежним значенням за зразком.

Зчепити, принести, роззутися, увімкнути, ввезти, озброїти, відкрити, зійтись, недоїсти.

Зразок: зчепити — розчепити, принести — віднести.

§ 17 **Правопис дієслів. Не з дієсловами (повторення).**
Правопис -ться, -шся в кінці дієслів. Літери е, и в особових закінченнях дієслів I і II дієвідміни.
ь у дієсловах наказового способу

111 Пригадайте правила написання **не** з іменниками й прикметниками. Використовуйте для прикладів подані нижче прислів'я.

1. Не краса красить, а розум. 2. Перемагайте труднощі розумом, а безпеку — досвідом. 3. Учений іде, а неук слідом спотикається. 4. Питай не старого, а бувалого. 5. Книга в щасті прикрашає, а в нещасті утішає. 6. Мудрої книги мова — не полова.

Запам'ятайте!

Ознайомтеся з алгоритмом «Написання **не** з дієсловами». Доберіть власні приклади на правопис **не** з дієсловами.

Для того щоб визначити, як пишеться **не** з дієсловом, міркуйте за зразком.

ЯКЩО:

- 1) дієслово без **не** не вживається (*ненавидіти, нехтувати*);
- 2) дієслово має префікс **недо-**, який надає значення неповної дії (*недоказати, недолюблювати*);
- 3) якщо дієслово можна замінити синонімом без **не** (*неславити – ганьбити; непокоїтися – хвилюватися*),

то **не** з дієсловом пишеться разом.

ЯКЩО ЦЬОГО ЗРОБИТИ НЕ МОЖНА,

то **не** з дієсловом пишеться окремо.

112 Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. (Не)хочеш почути поганих слів, (не)кажи їх сам. 2. Краще (не)договорити, ніж переговорити. 3. Знаєш – кажи, (не)знаєш – мовчи. 4. Коли сам добре (не)знаєш, то (не)говори. 5. Не варто (не)хтувати порадами друзів. 6. Слово (не)горобець: випустиш – (не)впіймаєш. 7. Що вимовиш язиком, те (не)витягнеш і волон (*Народна мудрість*).

113 Прочитайте слова. З'ясуйте значення невідомих слів, користуючись тлумачним словником. З двома з них складіть речення.

не любити	нереститися
не чути	нездужати
не говорити	нервувати
не хворіти	неславити

Мовленнєвий етикет

114 Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Поясніть правопис **не** з дієсловами. Доберіть чотири-п'ять прикладів, які б ілюстрували написання **не** з дієсловами. Складіть діалог, що доповнював би подану інформацію.

Розмовляючи з ким-небудь, важливо зосередитися на темі бесіди, підтримати її плавність, зробити цікавою. Жартувати потрібно обережно, щоб нікого не образити. Треба не залишати без уваги ні людей похилого віку, ні дітей. Не можна не реагувати на запитання й не від-

не можна. Розмову треба вести так, щоб усі присутні могли взяти в ній участь.

Не годиться відповідати на запитання лише «так» чи «ні». Обов'язково треба додати ще кілька слів (*З журналу*).

- 113** Перепишіть словосполучення, виправляючи помилки. Обґрунтуйте написання **не** з дієсловами. Складіть речення з 2–3 словосполученнями.

Невідкладати на завтра, не дочути головного, ніколи негорювати, небоятися перешкод, нездужас сусідка, невдався на зріст, ненаважитися подивитися на квіти, не навідіти брехню.

- 114** Поясніть значення дієслів і складіть із ними словосполучення за зразком.

Недоказати, не доказати, нездужати, не здужати, недодержати, не доказувати, не доказувати.

Зразок: *Недобачати — погано бачити. Давно став недобачати. Не добачати — не помічати. Не добачати своїх помилок.*

- 115** 1. Прочитайте текст. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис **не** з ужитими в тексті дієсловами. Доберіть заголовок. Яку мету ставив перед собою автор, створюючи текст?

Про користь розділових знаків

Чоловік загубив кому й почав боятися складних речень, шукав простіші фрази... Потім він загубив знак оклику й почав говорити тихо, рівно, з однією інтонацією. Його вже (ні)що (не)бентежило, (не)радувало, він став (не)емоційним, пасивним. Потім він загубив знак питання й перестав запитувати. Жодні події (не)викликали його цікавості, хоч де б вони відбувалися.

Ще через кілька років він загубив двокрапки й перестав пояснювати людям свої вчинки. Урешті в нього залишились одні лапки. Він (не)міг висловити жодної власної ідеї, увесь час когось тільки цитував. Так він зовсім розучився думати, а потім загубив і крапку.

Бережіть розділові знаки! Це — важливий засіб висловлення думок (*З журналу*).

2. Доберіть синоніми до слів *важливий, думати, говорити*.
3. Назвіть мовні засоби зв'язку речень у тексті.
4. Наведіть приклади речень, у яких перестановка розділового знака зумовить зміну змісту.

- 116** Замініть подані речення й словосполучення дієсловом із префіксом **не**. Складіть речення з дібраними дієсловами.

1. Сказати не все, що планувалося. 2. Хвилюватися перед якоюсь подією. 3. Відчувати до когось почуття ворожнечі. 4. Бути не зовсім здоровим.

Творча лабораторія

Пригадайте, як ви говорите з друзями, рідними, сусідами. Чи помічали ви свої недоліки в мовленні? Продовжте текст порадами, які б ви сформулювали для себе.

Правописний практикум

- 117** Відновіть прислів'я, уставляючи потрібні за змістом дієслова на **-ться, -шся**. Запишіть речення, використовуючи довідку. Визначте дієвідміну дієслів та інші морфологічні ознаки.

1) Як... , так і спатимеш. 2) Силуваним конем... . 3) Зло, причинене чужому теляті, ...на твоїй корові. 4) Людина людиною... , а дерево — землею. 5) Держись за гриву, бо за хвіст... . 6) У ноги... , а за п'яти кусає (*Народна творчість*).

Довідка. 1) Як постелишся, так і спатимеш. 2) Силуваним конем не доробишся. 3) Зло, причинене чужому теляті, окотиться на твоїй корові. 4) Людина людиною тримається, а дерево — землею. 5) Держись за гриву, бо за хвіст не вдержишся. 6) У ноги кланяється, а за п'яти кусає.

Це наша країна!

- 118** 1. Прочитайте текст. Поясніть правопис дієслів на **-ться, -шся**.

*К. Трутовський.
Сцена біля криниці. 1893 р.*

Скільки на українській землі криниць і колодязів! Трапляються монументальні колодязі, що будувалися довго, ґрунтовно, з вигадкою. Бесідки над ними прикрашають химерними дранковими сплетіннями, вигадливою різьбою, півниками. Часом криниці й колодязні споруди прикрашають написами, які попереджають, учать, нагадують: «Вода — справжнє диво природи», «Подорожній, зупинись, випий найкращої води на Сватівщині!»

Вода — вічне оновлення, продовження життя, яке неможливе без союзу двох. Союзу чистого й цютливого, як джерельна вода. Парубки часто домовляються про побачення з дівчатами біля джерел і криниць, перші знайомства також нерідко відбуваються біля води. Вона міцно з'єднує серця, про які люди незабаром скажуть: «Вони між собою нерозлийвода» (За В. Сутруенком).

2. Поясніть правопис розділових знаків в останньому реченні тексту.
3. Випишіть із тексту спільнокореневі слова й розберіть їх за будовою.
4. Розберіть 2–3 дієслова (за вибором) як частини мови.
5. Випишіть із тексту дієслова й визначте їх вид і дівідміну. Запишіть їх у формі 2-ї особи однини й множини.
6. Чи справді кринична вода має винятковий смак?

Правописний практикум

119

1. Запишіть речення, уставляючи замість крапок пропущені букви, поясніть свій вибір.

1. Хата без господаря тул..ться до горя й не може зблиснути вікнами надій (В. Крищенко). 2. Українське слово не просто заявило про своє воскресіння: воно дов..ло на повен голос, що воно — велике слово великого народу (Б. Харчук). 3. Чу..ш, пісня лунає, ти мимохіть тягн..пся вслід за нею — вона старіша від тебе на тисячоліття й на тисячоліття молодша (І. Драч). 4. Ніхто не придумав розлуку, То в осінь приход..ть зима (Г. Чубач). 5. Незабутнє — забуд..ться. Немоżliве — не здійсн..ться. Навіть чисте забрудн..ться, тільки пісня залиш..ться (Г. Чубач).

2. Виконайте синтаксичний розбір першого речення.
3. Визначте розряд використаних у реченнях займенників.
4. Поясніть значення слів *мимохідь* і *мимохіть*.
5. Розкрийте зміст вислову *велике слово великого народу*.

Правописний практикум

120

1. Перепишіть речення, на місці крапок уставляючи, де потрібно, м'який знак.

1. Ступай упевнено, не бійся, відважним буд.., несхитним буд.. (О. Лупій). 2. Кажу собі: «Не вір.. неправді!» (Г. Чубач). 3. Попри хмаричвари, попри сірі будні, ти кладеш.. на душу гарне слово «Буд..мо!» (М. Сам).

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ВИВЧЕНОГО

- 121 1. Розкажіть про дієслово як самостійну частину мови.
2. Перевірте свої знання за допомогою тесту.

I варіант

- Дієслово — це
 - самостійна частина мови, що означає дію або стан і відповідає на питання *що робить (що зробить) предмет? що з ним робиться (що зробиться)?*
 - самостійна частина мови, що вказує на особу, а також указує на предмети, ознаку, кількість, не називаючи їх конкретно
 - службова частина мови
- Правильно визначено синтаксичну роль дієслова в рядку
 - Шумить сосновий ліс довкола (В. Яворівський)
 - Шумить сосновий ліс довкола (В. Яворівський)
 - Шумить сосновий ліс довкола (В. Яворівський)
- Дієслова *недоговорити, недописати, непогодувати, недосидіти, недочути* пишуться з *не* разом, бо
 - дієслова без *не* не вживаються
 - дієслова мають складений префікс *недо-*, який надає значення неповної дії
 - усі дієслова можна замінити синонімом без *не*
- Дієслова *зустрічав, святкував, дивилася, купувала, їли* вжито у формі
 - минулого часу
 - майбутнього часу
 - теперішнього часу
- Дієслова *летіти, говорити, робити, бачити, знаходити* належать до
 - I дієвідміни
 - II дієвідміни
 - I і II дієвідміни
- Визначте, у якому рядку допущено помилку в написанні дієслів
 - виїжджайш, чешиш, колиш, в'яжиш, вертеш
 - даєш, печеш, свистиш, заводиш, володієш
 - носиш, народжуєш, ладиш, ходиш, ловиш

7. Дієслова *давала б, їла б, відповіла б, видала б, сходила б* належать до
- А умовного способу
 - Б дійсного способу
 - В наказового способу
8. Дієслова, що означають дію або стан, що відбуваються самі по собі, без діючої особи, явища природи (*вечоріє*), переживання (*горює*), фізичний стан людини (*морозить*), називають
- А особовими
 - Б безособовими
 - В дієприкметниками
9. Дієслова *загаси, привітай, нехай відпочивають, відповідайте, допоможіть* належать до
- А умовного способу
 - Б дійсного способу
 - В наказового способу
10. В українській мові дієслова творяться за допомогою
- А суфіксального, префіксального, префіксально-суфіксального способів творення
 - Б суфіксального й префіксального способів творення
 - В префіксального й префіксально-суфіксального способів творення
11. Дієслова *ойкнути, червоніти, вечеряти, синіти, квакати* утворені за допомогою
- А суфіксального способу творення
 - Б префіксального способу творення
 - В префіксально-суфіксального способу творення
12. Визначте, у якому рядку подано синоніми до слова *вередувати*
- А капризувати, комизитися, коверзувати
 - Б бродити, никати, тинятися
 - В мигтіти, мигати, моргати

II варіант

1. Самостійна частина мови, що означає дію або стан і відповідає на питання *що робить (що зробить) предмет? що з ним робиться (що зробиться)?* називається
- А дієсловом
 - Б дієприкметником
 - В дієприслівником

2. Правильно визначено синтаксичну роль дієслова в рядку
- А Жити — це зустрічати вранішнє сонце (М. Слабоштицький)
 - Б Жити — це зустрічати вранішнє сонце (М. Слабоштицький)
 - В Жити — це зустрічати вранішнє сонце (М. Слабоштицький)
3. Дієслова *ненавидіти, нехтувати, непокоїти, нервувати, нездужати* пишуться з *не* разом, бо
- А дієслова без *не* не вживаються
 - Б дієслова мають складений префікс *недо-*, який надає значення неповної дії
 - В усі дієслова можна замінити синонімом без *не*
4. Дієслова *вимовили, збудували, почуввають, виливають, збиватимеш* відносять до дієслів
- А доконаного виду
 - Б недоконаного виду
 - В дісприкметників
5. Визначте, у якому рядку допущено помилку в написанні дієслів теперішнього часу
- А муркочешь, білієш, гоняться, сієш, летиш
 - Б сидиш, кричиш, вариш, мислш, говориш
 - В сміються, дивляться, несуться, чуються, хочеться
6. До другої дієвідміни належать дієслова, що
- А мають у 3-й особі множини закінчення *-уть (-ють)*
 - Б мають у 3-й особі множини закінчення *-ать (-ять)*
 - В мають нульове закінчення
7. Дієслова *могти, вити, жити, лити, мішати* належать до
- А I дієвідміни
 - Б II дієвідміни
 - В I і II дієвідміни
8. Визначте, у якому рядку подано дієслова, у яких неможливі чергування приголосних звуків
- А пекти, колихати, чесати, бігти, вимостити
 - Б іржати, подавати, нарікати, обіцяти, мешкати
 - В літати, ловити, лагодити, купити, завадити

9. Дієслова *визволяв би, будував би, вишивала б, віддала б, виконали б* належать до
- А умовного способу
 - Б дійсного способу
 - В наказового способу
10. Дієслова *вечоріє, нудить, темніє* —
- А особові
 - Б безособові
 - В дієприкметники
11. Дієслова *виправ, привітай, погодуй, дрімай, подивись* належать до
- А умовного способу
 - Б дійсного способу
 - В наказового способу
12. Визначте, у якому рядку подано синоніми до слова *блукати*
- А капризувати, комизитися, коверзувати
 - Б бродити, никати, тинятися
 - В мигтіти, мигати, моргати

Розвиток мовлення

§ 18 Усний переказ текстів наукового і публіцистичного стилю мовлення

Пригадайте!

122

1. Які ви знаєте мовні особливості наукового й публіцистичного стилю мовлення?
2. Прочитайте подані тексти й проаналізуйте за планом.

План

1. Визначте тему й основну думку висловлювання.
2. Який тип мовлення покладено в основу тексту?
3. З'ясуйте стиль мовлення. Доведіть свою думку.
4. Визначте тему і мікротеми тексту.
5. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті.
6. Складіть план кожного тексту.

Чому опадає листя?

У широтах помірного клімату осінь посідає місце між літом — періодом найбільшої активності живих істот — і зимою — періодом завмирання життя. Осінь — відповідальний період у житті природи, коли її

сили мобілізовані для продовження життя.

Одна з прикмет осені — листопад. Спершу зелене листя стає жовтим і багряним, а тоді, легко занесене поривами вітру, залишає дерево.

Листя рослин виконує найважливішу функцію в біосфері: використовуючи сонячну енергію, воно синтезує поживні речовини й виділяє в атмосферу кисень. Проте це може бути здійснене лише в тому разі, коли наявні тепло, волога та світло. Рослина з активно працюючим листям вразлива, коли настають холоди. Адже для фотосинтезу потрібен постійний приплив великої кількості води. При зниженні температури повітря й ґрунту холод здатний загубити незахищену рослину, перетворивши воду в її клітинах на лід. Щоб цього не сталося, рослини позбуваються надміру вологи й скидають листя (За О. Васельковським).

Двос лебедів

...На чарівному плесі милувалися один одним двос лебедів. Раптом, де не взявся, упав із неба чорний лебідь, накинувся на білого, намагаючись прогнати й заволодіти його подругою. Став білий красень захищати лебідку, і зав'язалася кривава бійка. Усе ж переміг білань, залишився на своєму озері, а чорний полетів геть, і більше його тут не бачили.

За легендою, то билися поміж собою Білобог і Чорнобог, котрі час од часу перевтілюються в лебедів. Там, де оселився Білобог, виросло поселення Білгород (нині село Білгородка на Київщині), а куди полетів Чорнобог — з'явилося село Чорногородка (недалеко звідси, у Макаріньському районі тієї ж Київської області).

У праукраїнців Білобог був головним богом добра, творцем води, землі, світла, захисником людей од зла. Він уважався батьком Перуна, повелителем інших богів. Чорнобог же завжди виступав наперекір йому, бо був богом зла, заступником усіх злих сил, володарем підземного царства.

За повір'ям наших предків, боротьба поміж Білобогом і Чорнобогом одвічна й нескінченна, як немає кінця борні добра та зла (За М. Федоренком).

1. Прочитайте визначення. Зробіть висновок, чим відрізняється стислий переказ від детального.

Стислий переказ — вид переказу, що передбачає виділення із сприйнятого тексту найсуттєвішого, головного. Завдання стислого переказу — лаконічно, стисло передати основний зміст тексту, випустивши деталі.

Детальний (докладний) переказ передбачає виокремлення змісту тексту повністю (без пропуску окремих деталей), послідовно (не порушуючи порядку дій) і правильно (точно називати імена, факти, окремі назви).

2. Визначте етапи підготовки й відтворення переказу.

1. Прочитайте поради, які допоможуть вам якнайкраще переказати текст. Зіставте сформульовані поради з етапами підготовки й відтворення переказу.
 1. Коли сприймаєте текст перший раз, дайте відповіді на такі запитання:
 - 1) у якому стилі й жанрі написаний текст;
 - 2) про що в ньому йдеться;
 - 3) яка його тема й основна думка.
 2. Під час другого сприйняття, спираючись на відповіді, отримані під час первинного сприйняття тексту, зафіксуйте:
 - 1) кількість частин, за допомогою яких розкрито зміст тексту;
 - 2) логічну послідовність викладу змісту тексту;
 - 3) ключові слова, які несуть основну інформацію тексту (дієслова для розповіді; прикметники для опису; слова, які називають або перераховують аргументи, для роздуму);
 - 4) засоби міжфразового зв'язку.
 3. Обдумуючи зміст переказу:
 - 1) складіть (для себе) план тексту, формулюючи назву кожної частини й добираючи факти (перераховуючи ключові слова), які мають першорядне значення для розкриття основної думки тексту;
 - 2) продумайте початок і кінцівку тексту, перехід від однієї частини до іншої;
 - 3) пригадайте, які мовні засоби використовує автор для передачі змісту;
 - 4) урахуйте стилістичні й жанрові особливості тексту.
 4. Сформулюйте поради для однокласників, які допоможуть ефективно здійснити самоперевірку.
 1. Усно перекажіть один із запропонованих текстів.

...З'явився серед дієслів Дієприкметник. І всіх, хто вмів виконувати дієслівну й прикметникову роботу, стали називати дієприкметниками.

I. Вихованець

§ 19 Дієприкметник як особлива форма дієслова: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

Пригадайте!

- Яка частина мови вказує на ознаки предмета? Наведіть приклади.
 - Як називається особлива форма дієслова, що вказує на ознаку предмета за дією? Наведіть приклади.
- I. Порівняйте квіти, зображені на малюнках. Доберіть до них кілька означень, користуючись довідкою.
 - II. Назвіть постійні ознаки квітки. Яких ознак вона набуває, коли на неї спрямовано певні дії: *помита, полита, доглянута*?
 - III. Зіставте словосполучення: *червона квітка, доглянута квітка*. Дайте відповіді на такі запитання:
 1. Які слова в словосполученнях називають *ознаки предметів*? На що саме вказують ці ознаки?
 2. Чим вони відрізняються?
 3. Яке слово називає постійну ознаку предмета, тобто таку, що не залежить від впливу на цей предмет інших предметів?
 4. До яких частин мови належать слова *червона, доглянута*?

Довідка: червона, свіжа, весела, духмяна, яскрава, тьмяна, доглянута, полита, засохла, умита, занедбана, сяюча.

Запам'ятайте!

На ознаки предмета вказують слова *червона, доглянута*. Перше слово вказує на колір (*червоний*), друге — на ознаку за дією (*доглядати*). Така ознака за кольором (*червона*) є постійною, вона не залежить від дії інших предметів. Ознака за дією (*доглянута*) передає вплив на предмет з боку іншого предмета чи особи (*квітка, яку доглянули*). Отже, *червона* — це прикметник, *доглянута* — дієприкметник.

Дієприкметники вказують на ознаку діючого предмета (*розквітлий сад, опале листя*) або предмета, з яким щось роблять, робили або зробили (*написаний твір, запалене багаття*). Отже, **дієприкмет-**

НИК означає ознаку предмета за дією, що виявляється в часі, і відповідає на питання *який? яка? яке? які?*

124

Визначте морфологічні ознаки прикметника в дієприкметниках, зіставляючи закінчення дієприкметників у поданих нижче словосполученнях. Як змінюються дієприкметники?

1. Намальована (картина) — намальований (пейзаж).
Змінюються за ...
2. Намальована (картина) — намальовані (картини).
Змінюються за ...
3. Намальована (картина) — намальованої (картини).
Змінюються за ...

125

1. Прочитайте речення. Випишіть у перший стовпчик дієприкметники, а в другий — прикметники. Обґрунтуйте свій вибір.

1. *Медвяно* пахне скошена трава (А. Малишко). 2. На купі листя, згребеного напередодні, висіявся легенький іній (В. Ажаєв). 3. Опале листя лежить горілиць — на теплу зиму (*Народна прикмета*). 4. Достигле яблуко само на землю падає (*Прислів'я*). 5. Глибокі яри ламаючими складками підбігають до самого шляху (М. Стельмах). 6. На все чіпляється квалливо легеньке *павутиння* (М. Рильський).

2. Поясніть правопис виділених слів.
3. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *легенький* і *павутиння*.

Запам'ятайте!

Дієприкметник має такі ознаки прикметника: відповідає на питання *який? яка? яке?* (*синій* — *синючий*, *сухе* — *посохле*), змінюється за родами (*доглянутий*, *доглянута*, *доглянуте*), числами (*доглянутий*, *доглянуті*) й відмінками (*доглянутий*, *доглянутого*, *доглянутому*, *доглянутий*, *доглянутим*, *доглянутому*). У реченні дієприкметник найчастіше виконує роль означення: *Дерева стояли, обтяжені снігом*.

126

1. Складіть алгоритм розрізнення прикметників і дієприкметників. Користуючись складеним алгоритмом, запишіть спочатку слово-

сполучення з прикметниками, а потім словосполучення з дієприкметниками.

Сміливий хлопець, скошена трава, заплющені очі, невичерпні багатства, напрасований костюм, зелений гай, зеленіючий гайок, вишпаний рушник, яскравий рушник, білі хати, побілені хати, розпалене вогнище, палаюче вогнище, сиве волосся, посивіле волосся.

2. Складіть речення з 3–4 словосполученнями.

Запам'ятайте!

Дієприкметники можуть втрачати дієслівні ознаки виду й часу та переходити в прикметники: **битий шлях**, **освічена людина**. Такі прикметники не мають пояснювальних слів.

Пояснювальні слова вказують на наявність дієслівної ознаки, тобто на те, що це слово — дієприкметник: **відкритий мореплавцями острів**.

- 127 1. Розподіліть словосполучення у два стовпчики: у перший — прикметники, у другий — дієприкметники.

Вдалий (день), знайдений (дівчиною), чутливий (до болю), накручений (ткалею), зроблений (батьком), ошатний (юнак), попереджений (директором), здобутий (спортсменами), надувний (м'яч), зумовлений (обставинами).

2. Якщо ви правильно виконали вправу, з других букв слів прочитаєте вислів І. Огієнка.

- 128 1. Прочитайте словосполучення.

Двері відчинили — відчинені двері, листа надіслали — надісланий лист, річка замерзла — замерзла річка, квіти зірвали — зірвані квіти, вірш прочитали — прочитаний вірш.

2. Ознайомтеся з алгоритмом. Визначте спільні та відмінні ознаки дієслова й дієприкметника.

Зразок міркування: У реченні *Сад зеленіє* дієслово означає дію предмета, що відбувається в момент мовлення. У реченні *Розкинувся зеленіючий сад* дієприкметник вказує на ознаку предмета (*сад*) за дією, яка відбувається також у момент мовлення. У цьому й полягає відмінність між дієсловом і дієприкметником. Спільні ознаки: і дієслово, і дієприкметник мають спільну дієслівну ознаку.

3. Запишіть словосполучення й речення, підкреслюючи дієслова двома лініями, а дієприкметники — хвилястою лінією.
4. Визначте час дієслів і дієприкметників.

Запам'ятайте!

Дієприкметник має форми часу: **теперішній**: малюючий, пишу-чий, співаючий і **минулий**: намальований, написаний, проспіваний; буває **недоконаного** (тремтячий, сіяний, кручений) і **доко-наного** (вимовлений, зроблений, вивернутий) виду.

Дієприкметник вимагає від іменника певного **відмінка**: порізаний шматочками, підперезаний поясом; може мати **пояснювальні слова**: написаний сьогодні лист, зірвані дівчатами квіти.

- 129** Замініть словосполучення з дієсловами на синонімічні з дієприкмет-никами за зразком. Складіть речення з 2–3 дієприкметниками.

Яблука дозріли восени, зібрали багатий урожай, скошили комбай-ном пшеницю, вітер затихає поволі, поле чорніє вдалині, очолити ко-лектив, умити дощем місто.

Зразок: *в'януть трави — в'яучі трави.*

- 130** 1. Прочитайте дієприкметники, поставте до них питання. Доберіть до дієприкметників іменники, запишіть за зразком.

Темніючий — потемнілий, досягаючий — достиглий, чорніючий — почорнілий, зеленіючий — позеленілий, виконуючий — виконуваний.

Зразок: *падаюче листя (теп. час) — опале листя (мин. час).*

2. Поставте в дієприкметниках наголоси.
3. Визначте рід і число дієприкметників.
4. Складіть речення з 2–3 словосполученнями.

Пригадайте!

Чим дієприслівник відрізняється від дієприкметника? Що таке *діє-прислівник*? Доберіть і запишіть по 5–6 прикладів дієприкметників і дієприслівників. Складіть речення з 2–3.

Записаний, дібраний, зігрітий, облитий, ...

Записуючи, добираючи, зігрівши, обливаючи, ...

Робота в парі

- 131** Знайдіть третє «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

I варіант

1. Вмитий, вимитий, вмиваючи.
2. Відтворений, відтворюючи, відтворити.
3. Намальований, мальовничий, малюючий.
4. Гарантійний, гарантований, гарантуючий.
5. Зволожувати, зволожений, зволожуючий.

II варіант

1. Схвильований, хвилюючий, хвилювати.
2. Оповлений, оповлюваний, повий.
3. Зібраний, збираючий, збирати.
4. Схвильований, хвилюватися, хвилювати.
5. Зумовлюючий, зумовлений, зумовити.

Запам'ятайте!

Дієприкметники можуть відрізнятися від прикметників наголосом. Якщо слово має наголос на корені, то це дієприкметник, якщо на суфіксі — це прикметник. **Наприклад:** товчений, варений, печений. Слова *grimучий, скрипучий, летючий* належать до прикметників. Також прикметниками є слова типу *непереможний, визвольний, осяйний*.

- 132** 1. Прочитайте слова, правильно їх наголошуючи. Визначте, які з них — прикметники, а які — дієприкметники. Складіть із ними речення.

Варений — варений, товчений — товчений, печений — печений.

2. Запишіть подані словосполучення. Поставте знак наголосу у виділених словах. Поясніть їх значення.

Несказане побажання, *несказане* бажання, *неподоланий* бар'єр, *неподолана* армія.

Запам'ятайте!

Щоб ваше мовлення стало яскравим, чітким і виразним, необхідно навчитися використовувати дієприкметники.

Стилістична роль дієприкметників полягає в тому, що вони роблять висловлювання стислим, більш економним, плавним, виразним.

Тому письменники широко користуються дієприкметниками в художніх творах, а журналісти — у публіцистичних текстах. Стислість фраз із дієприкметниками робить їх незамінними в текстах офіційно-ділового стилю. У науковому стилі дієприкметники використовують для посилення доказовості думок. У розмовному стилі дієприкметники використовують зрідка через їх «книжність».

- 133** 1. Перепишіть текст. Визначте синтаксичну роль дієприкметників, відповідно підкреслюючи їх.

Золота осінь. Мідним листям завітчана, спілими яблуками закосичена, червоним верхів'яттям вінчана, сивим павутинням *залежчена*, *отавою** *замаєна*, *стернями** *обперезана*, цвіркунами обспівана (Б.-І. Антонюк).

2. З'ясуйте значення виділених слів.

Творча лабораторія

Розкажіть про свої враження від осіннього саду, парку. У своїй розповіді використовуйте дієприкметники *пожовтілий, темніючий, обсіпаний, зібраний, оголений*.

- 134** 1. Запишіть прислів'я та приказки. Підкресліть дієприкметники, визначте їх час, вид, відмінок, рід і число.

1. Обіцяного три роки чекають. 2. *Лежачого* не б'ють. 3. Під лежачий камінь вода не тече. 4. *Береженого* й Бог береже. 5. Лякана ворона і куца боїться. 6. Приїзд нежданий — зате бажаний. 7. Чим повніший колос, тим нижче схилений.

2. Поміркуйте, чи можна виділені слова вважати дієприкметниками.

- 135** 1. Назвіть за допомогою дієприкметників ознаки предметів за дією за зразком.

Вікно (відчинити), двері (зачинити), завдання (записати) на дошці, учень (читає), небо (темніє), урожай (зібрати), риба (смажити), листя (опадає), букет (зрізати), підлога (вимити).

Зразок: *у степу (розквітати) — у степу розквітлий.*

2. Виконайте розбір 3–4 словосполучень: визначте головне й залежне слово, від головного до залежного слова поставте питання.

- 136** 1. Доберіть до поданих іменників дієприкметники за зразком.

Бузок, лист, небо, досвід, клас, картопля, село, море, повітря, кінофільм, книжка.

Зразок: *сонце (яке?) сяє.*

2. Напишіть твір-мініатюру (6–7 речень) на тему «Жовтокоса красуня-осінь», використовуючи дібрані дієприкметники.

- 137** 1. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку, доберіть заголовок. Уявіть картину, намальовану автором тексту.

Катерина Білокур могла працювати над однією квіткою так довго, поки та *не одцвітала*. День за днем, пелюсточку за пелюсточкою вимальовувала шість червоних жоржин біля плетеного тину.

Одного разу зняла із себе мережану хустку, зав'язала нею куц жоржин у квітнику.

Ні, *не пасує*.

Нарешті знайшла місце для хустки: вона висітиме на тинючку, мовби забута ще вчора, припала росю. Тоді пейзаж у просвітку між квітами

К. Білокур. Колгоспне поле.
1948–1949 рр.

світла найтонші переливи червоного, жовтого, вишневого, рожевого, блакитного! (Д. Степовик).

буде ранковий, холоднуватий, сповнений блакиті, освітлений *неясковим* світлом. «Забута» хустина зіграла картину теплом людської присутності, внесла в неї жанровий відтінок.

Художниця завжди малювала обмежені в просторі куточки городу, квітника, саду. Тим часом малювала своє улюблене суцвіття — весняні, літні й осінні квіти в одному нероздільному вінку.

Не маючи сама надто міцного здоров'я, вона особливо ревно любила дивуватися незбагненній силі землі, скропленій дощем і зігрітій сонцем: з малесенького зернятка, укинутого в пухку ріллю, виростає така краса! Деся беруться з води, землі й

2. Випишіть із тексту дієприкметники. Яку роль вони виконують у тексті?
3. Випишіть із тексту спільнокореневі слова. Розберіть їх за будовою.
4. Поясніть правопис виділених слів.
5. Доберіть 5–6 слів для словникового диктанту на тему «Правопис *не* з різними частинами мови».

Робота в групі

138

1. Розгляньте репродукцію картини К. Білокур. Зіставте текст із своїми враженнями від картини. Що, на вашу думку, символізує забута хустка?
2. Продовжте текст своїми міркуваннями про «незбагненну силу землі».

139

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте стиль і тип мовлення. Якщо ви добре запам'ятали, що таке дієприкметник, вивчили його морфологічні ознаки, синтаксичну роль, то зможете проаналізувати міркування учнів, наведені в тексті, і зробити висновок: правильні вони чи ні.

Сяючий Андрійко повернувся зі школи і з тасмничим видом підійшов до свого батька:

— Тато, сьогодні на уроці української мови Людмила Іванівна попросила нас розгадати загадку.

— Яку? — поцікавився батько.

— «Зустрілися якось трос: Дієслово, Прикметник і Дехто. Почали вони сперечатись між собою: хто з них сильніший?

Прикметник відповідає:

— А без мене все навколо було б безкольорове, без ознак, не належало б нікому.

Дехто подумав і говорить:

— Усе, що можете ви, можу і я, бо я маю силу і Дієслова, і Прикметника!»

— Хто ж це був? — спитав Андрія батько.

— Ми цілий урок думали над цим питанням і дізналися, що Дехто — це Дієприкметник.

Поділившись своїм відкриттям, Андрійко пішов робити уроки. Однак через деякий час батько побачив, що його син заснув над підручником української мови.

І наснився Андрієві дивний сон: наче він знаходиться у величезній залі, посередині якої стоїть круглий стіл, за яким сидять учні та сперечаються про те, що ж таке Дієприкметник.

Перший говорить, що це особлива форма дієслова, бо має основні ознаки дієслова й має такі постійні дієслівні ознаки, як вид, час, перехідність.

Другий уважно послухав докази першого й відповідає:

— На мою думку, дієприкметник — від прикметника, бо вони схожі один на одного, як близнюки. І в тексті їх важко розрізнити, бо змінюються однаково: рід, число, відмінок.

Третій каже:

— А я думаю, що дієприкметник — це самостійна частина мови. Дієслово — це дієслово, прикметник — це прикметник, хоч і має їх ознаки, але давно вже став самостійним.

Випадково один з учнів помітив у залі Андрія й звернувся до нього із запитанням:

— А ви як уважаєте?

2. Дайте відповідь від імені Андрія, який добре опрацював матеріал параграфа й розібрався в тому, що таке дієприкметник.

§ 20 Активні й пасивні дієприкметники

- 140 На яку ознаку вказують дієприкметники? Які з наведених дієприкметників указують на ознаку діючого предмета, а які — на ознаку предмета, з яким щось роблять?

Любляча мати, працююча установа, зіграна п'єса, підписаний документ.

Запам'ятайте!

Дієприкметники бувають активні й пасивні. **Активні дієприкметники** виражають ознаки особи або предмета, які самі щось робили або роблять: *перемагаючий спортсмен, пожовкле листя, граючий тренер.*

Пасивні дієприкметники виражають ознаки того предмета, з яким щось роблять або робили: *очікуваний подарунок, вишитий рушник, заварений чай.*

Активні й пасивні дієприкметники зберігають вид дієслова, від якого вони утворилися: *крокувати (що робити? недок.)* — *крокуючий (недок.)*, *сказати (що зробити? док.)* — *сказаний (док.)*.

- 141 Доведіть, що в першому стовпчику подано активні дієприкметники, а в другому — пасивні. Складіть речення з 2–3 дієприкметниками.

палаючий	наповнений
сумуючий	народжений
невмираючий	привезений
прибулий	передбачений
збляклий	розігрітий
позеленілий	зпитий

- 142 1. Прочитайте виразно текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку.

Тітка Ялисовета зустріла мене на порозі. Вона кинулася в комірчину⁸ до скрині і внесла цілу купу вишитих рушників.

Червоні й чорні традиційні нитки переплелися, вимальовуючи на полотні дивні узорі: темне розгалужене листя красувалося з червоними квітами й пишними ягодами. Унизу, оторочені лиштвою⁹, витьокували птахи.

З хатини вичалапала старенька посивіла бабуся. З-під пасуплених брів глянула на гостя, прошамкотіла:

— Моє вишивання, моє гаптуваннячко. Ой, коли ж я ті ниточки заплітала. Що ж це ти, Ялисовето, продаєш? Господь з тобою! Хіба ж можна!..

Розіславши на колінах злежаний рушник, бабуся перебирала давно зіткане, вишите полотно, ніби свої літа, переплетені на рушникові червоними й чорними нитками. Сухі скарлючені пальці ледь-ледь тремтіли.

Я заплатив тітці Ялисоветі за два рушники, обережно поклав їх до портфеля.

Бабуся Домаха все ще сиділа згорблена на стільчику й *перебирала* сухими пальцями вишивку на рушнику. Мабуть, їй захотілося ще раз пройтися полотном, гаптованим у дівочі літа.

— Синку! — озвалася вона. — Візьми і мій рушник, тільки не треба грошей... Так дарую... Може, згадаєш колись бабу... А може, і людям *розкажеш*.

На подвір'ї палахкотіла в чаруючих променях призахідного сонця стара група, що росла біля хати. І досі ввижається мені та група в багряному відсвіті згасаючого сонця — постає раптом на рушникові, подарованому на згадку сивою бабусею (*За І. Цюпою*).

2. Визначте кількість мікротем у тексті. Як вони впливають на формування теми?
3. Поясніть правопис виділених слів.
4. Поясніть значення слів *вичалапати* й *прошамкотіти*. Доберіть до них синоніми.
5. Випишіть спочатку активні дієприкметники, а потім — пасивні. Визначте їх вид.
6. Визначте синтаксичну роль 2–3 ужитих у тексті дієприкметників.

Робота в групі

- 143** 1. Проведіть заочну екскурсію до Музею вишивки.
2. Підготуйте розповідь про експонати* музею, використовуючи дієприкметники.
3. Поділіться враженнями від заочної екскурсії в Музей вишивки.

- 144** Доберіть до поданих іменників активні й пасивні дієприкметники. Складіть речення з 2–3 словосполученнями.

Колір, рушник, вечір, повітря, погляд, листя, очі.

- 145** 1. Запишіть в один стовпчик словосполучення з активними дієприкметниками, а в інший — словосполучення з пасивними дієприкметниками.

Оперуючий лікар, покритий імлою ліс, довго триваючий антракт, посаджена гречка, достиглі кавуни, мережана хустка, зеленіючий степ, скошена пшениця, посивілий дідусь, непрочитана книжка, яскраво розмальована писанка, засіяне ячменем поле, вимите скло, попкооджене морозами дерево, куплені овочі, відчинене вікно.

2. Підкресліть другу букву іменників, які стоять після дієприкметників. Якщо ви правильно розподілили слова, то з підкреслених букв складете початок рядків з відомої пісні «...оживе все знайоме до болю: і дитинство, й розлука, й твоя материнська любов».

146 1. Запишіть текст, уставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки.

Українс...кий рушник пройшов крі..ь віки, с..мволізуючи гл..бину бе..межної любові до своїх дітей, до всіх, хто (не)черствіє душею. Він щедро прост..ленийй близ..ким і далеким друзям, гостям.

У кожній родині, де підростала дівчина, скриня була наповнена рушниками. Їх дбайливо об..рігали, ними хизувалися — гостям неодмінно показували посаг⁺, виготовленийй дівчиною на виданні.

Рушники бувають вишиті й ткані. Для українс..ких вишиваних рушників характерними є спільні ознаки, проте кожен регіон має свої відмінності у формі, способі виготовлення, оздобленні, кол..оровій гамі (З журналу).

2. Доберіть до тексту заголовок.
3. Визначте його тему й стиль. Доведіть свою думку.
4. Визначте розряд ужитих в тексті займенників.
5. Підкресліть дієприкметники. Визначте, які з них належать до активних, а які — до пасивних.

Творча лабораторія

Підготуйтеся до виступу на одну з пропонованих тем: «Краса і неповторність українських рушників», «Техніка виготовлення рушників у нашому регіоні», «Весільний рушник». Під час підготовки до виступу скористайтеся довідковою й художньою літературою, розпитайте своїх родичів або сусідів.

§ 21 Правопис голосних у закінченнях дієприкметників

- 147** 1. Зіставте відмінкові закінчення дієприкметників і прикметників в однині. Що спільного ви побачили у відмінюванні прикметників і дієприкметників?
2. Розгляньте зразок відмінювання словосполучення в однині. Провідмінійте його в множині. Зробіть висновок про відмінкові закінчення дієприкметників у множині.

Н. в. прочитана цікава книжка

Р. в. прочитаної цікавої книжки

Д. в. прочитаній цікавій книжці

Зн. в. прочитану цікаву книжку

Ор. в. прочитаною цікавою книжкою

М. в. на прочитаній цікавій книжці

Запам'ятайте!

Усі дієприкметники відмінюються як прикметники твердої групи.

148

1. Провідмінійте усно подані словосполучення, запишіть їх у давальному, орудному й місцевому відмінках однини. Позначте графічно закінчення.

Доглянуте пшеничне поле, намерзла льодяна бурулька, яскравий вишитий рушник, молодий зеленіючий гайок, міцніючий організм.

2. Складіть речення з 3–4 словосполученнями.

Це наша країна! Правописний практикум

149

1. Запишіть текст, уставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки.

Перед глядачами ро..криваст..ся ш..рокий простір. Рівнина, п..р..тя-та з..л..нуватою стрічкою тихої річки, майже (с, з)л..вається біля не-боккраю з темним небом, покритим рядами л..гких хмаринок. Місяць, ніби глянувши у ві(т, д)чинене віконечко, освітив Дніпро, хатинки й павути(н, нн)я доріжок на ближн..ому бер..зі.

Гладен..ким дзеркалом відб..вають води Дніпра тасмниче, чаруюче світло. З оксамитової синьої ночі біліють стіни українських хат. Усе в пр..роді зачароване казковим сая(н, нн)ям неба й (Д, д)ніпрових вод.

Це в..личне в..довлице до ц..ого часу пі(т, д)штовхус до міркувань про вічну красу пр..роди (За Н. Іоніною).

2. Доберіть заголовок до тексту.
3. Поясніть правопис виділених слів.
4. Підкресліть у тексті дієприкметники. Визначте їх відмінок, надписуючи вгорі. Провідмінійте усно 2–3 дієприкметники.

А. Куїнджі.
Ніч.
1905–1908 рр.

Робота в групі

- 150** 1. Назвіть картини відомих вам українських художників. Підготуйте розповідь про одного з них.
2. Розгляньте картину А. Куїнджі «Нічне». Чи вдалося, на вашу думку, авторові тексту передати словами красу зображеного на картині пейзажу?
3. Опишіть зображений на картині пейзаж, доповнюючи текст вправи.
4. Підготуйте 5–7 запитань за змістом тексту для однокласників.

- 151** Складіть речення з поданими словосполученнями. Визначте дієприкметники й дієприслівники. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Працюючи на заводі... . Працюючи в полі машини... . 2. Сяючи на сонці... . Сяючи обличчя... . 3. Чаруючи співом... . Чаруючи зорі... .

- 152** Спишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте рід, число, відмінок і синтаксичну роль дієприкметників.

1. Глядачі звинувачували А. Куїнджі в тому, що за полотном «Місячна ніч на Дніпрі» (захований) ліхтар. 2. Не могли збагнути, як (зроблений) картина, що місяць світить, як справжній. 3. Митець пізнається за (відтворені) у красвидах ефектами світла. 4. Гладінь Дніпрових вод нічим не (підсвічений). 5. На тлі (сяючий) річки при першому погляді на картину впадає в око чіткий силует вітряка. 6. Ефект світла (підсилений) способом накладання фарб. 7. Золота фарба (нанесений) на білому зверху найтоншим прозорим шаром.

- 153** Доберіть 3–4 дієприкметники, будова яких відповідатиме поданим схемам. Поміркуйте, які ознаки дієприкметника можна назвати лише на основі закінчення.

корінь суфікс *ого* корінь суфікс *им* корінь суфікс *ому*

корінь суфікс *ої* корінь суфікс *ій* корінь суфікс *ою*

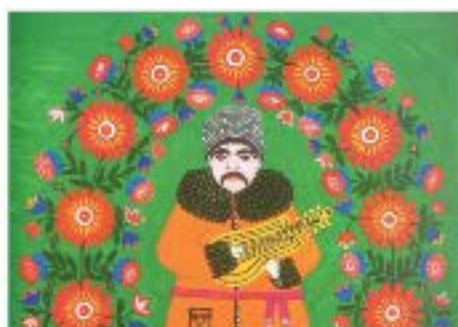
корінь суфікс *их* корінь суфікс *им* корінь суфікс *ими*

- 154** 1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Назвіть ключові слова й словосполучення.

«Роблю сонячні квіти тому, що людей люблю, творю їм на радість, на щастя» — так говорила відома українська художниця Марія Приймаченко, своєрідна творчість якої напоєна диханням рідної землі.

М. Приймаченко.
Сорока в трояндах.
1983 р.

М. Приймаченко.
Із заслання Тарас Шевченко
повернувся на квітучу Україну. 1968 р.

Від *матері-вишивальниці* нею було перейняте вміння створювати чарівний український орнамент, у якому, кажучи словами М. Гоголя, «птиці виходять схожими на квіти, а квіти — на птиць». У створених художницею декоративних композиціях на картон і папір перенесені мотиви традиційних настінних розписів і вишиванок.

Її малюнки — це не просто ілюстрації до народних казок, а своєрідні варіації на їх теми, переплетені з роздумами художниці про навколишній світ.

Її образна система індивідуальна й неповторна. Зображені на малюнках букети — це не просто натюрморти чи орнаменти, а узагальнений образ квітів, що виражає певний лад думок (*За Є. Дорошенком*).

2. Визначте кількість мікротем у тексті. Як вони впливають на формулювання теми?
3. Поясніть правопис виділених слів.
4. Випишіть із тексту словосполучення за схемою «Іменник + дієприкметник». Позначте графічно закінчення, визначте головне й залежне слова, поставте від головного до залежного слова питання.
5. Підготуйте розповідь про одного з українських художників.

Творча лабораторія

Поширте речення дієприкметниками за зразком, визначте їх відмінок.

Зразок: *Ми переходимо річку мостом. — Ми переходимо річку перекинутим (Ор. в.) мостом.*

Творення й відмінювання активних і пасивних дієприкметників теперішнього й минулого часу. Правопис голосних і приголосних у суфіксах дієприкметників

- 155 1. Прочитайте текст. Випишіть активні й пасивні дієприкметники, а поряд — дієслова, від яких вони утворилися.

Вода... Її так багато на нашій планеті. Вона розлилася непізнаними морями, вирис нескінченними океанами, тече в стрімких, чаруючих ріках і граючих ручаях, невтримно нуртує в голубих озерах і дзюркотить у звичайній лісовій копанці. Вона напоїла все живе й суще на землі й зробилася вірним супутником нестримного технічного прогресу, добрим джерелом квітування виплеканого хліборобом поля. Вода — невичерпне благо й дарунок природи (За І. Падалкою).

2. Позначте графічно суфікси, за допомогою яких утворилися дієприкметники. Зробіть висновки про творення дієприкметників.

Запам'ятайте!

Дієприкметники			
активні		пасивні	
теперішнього часу	минулого часу	теперішнього часу	минулого часу
утворюються		утворюються	
від основи дієслів 3-ї ос. мн. тепер. ч. + -уч- (-юч-), -ач- (-яч-): <i>палають</i> — <i>палаючий</i> , <i>сумують</i> — <i>сумуючий</i> , <i>стояти</i> — <i>стоячий</i>	від основи неозначеної форми неперех. дієслів + -л- : <i>постаріти</i> — <i>постарілий</i> , <i>дозріти</i> — <i>дозрілий</i>	—	від основи неозначеної форми перех. дієслів + -ан- , -ен- , -т- : <i>заварити</i> — <i>заварений</i> , <i>розігріти</i> — <i>розігрітий</i> , <i>привезти</i> — <i>привезений</i>

- 156 Виберіть із дієприкметників той, що утворився від поданого дієслова. Доведіть правильність свого вибору.

Порізати — порізаний, ріжучий, різаний; киплять — киплячий, кип'ячений; вивчають — вивчений, вивчаючий; збирати — зібраний,

збираючий; підстригати — підстригаючий, підстрижений; виручати — виручаючий, виручений; зрадіти — зраділий, радіючий.

- 157 Прочитайте дієприкметники. Визначте їх вид і час. Запишіть дієслова від яких вони утворилися за зразком. Складіть речення з 2–3 дієприкметниками.

Зеленіючий, бачений, зігрітий, пофарбований, сполоханий, радіючий, створений, пожовклий, посірілий, зростаючий, міцніючий, випитий.

Зразок: працюючий (акт. дієприкм., недок. вид, теп. час) — працюють; вивчений (пас. дієприкм., док. вид, мин. час) — вивчити.

- 158 1. Утворіть від поданих дієслів активні дієприкметники за зразком. У чому полягає особливість творення активних дієприкметників теперішнього часу? Провідмініайте усно 2–3 дієприкметники.

Тремтїти, відповідати, *пожовкнути*, пронизувати, прилягати, зів'янути, затихнути, *стигнути*, нависати, бажати, сидїти, *змерзнути*.

2. Які зміни відбулися під час творення активних дієприкметників від виділених дієслів.

Зразок: сяяти (інфінітив) — сяють (3 ос. мн., теп. час) — сяючий (акт. дієприкм.).

Запам'ятайте!

Якщо в неозначеній формі дієслова є суфікс **-ну-**, то під час творення активних дієприкметників минулого часу він випадає.

Це наша країна! Правописний практикум

- 159 1. Запишіть текст, уставляючи пропущені букви й обираючи в дужках правильний варіант написання. Прочитайте виразно записаний текст.

Море... Одним воно відкриває..ся від підні(ж, жж)я знам..ниного Дюка в Одесі і, означене ясною смугою пр..бо(ю, я) біля Воронцовс..кого маяк (у, а), сягає далі — аж крайнеба, де (с, з)ливаєт..ся

з ним (у, в) нескінчену мінливу блакить, звідки вир..нають націлені на порт цяточки кораблів (й, і) куди зникають ставні океанс..кі велетні.

Іншим — це прочитані книжки про н.ого, переглянуті фільми, прослухані розповіді бувальців. (Й, І) постає з них ома(п, пп)ий (й, і) ро..пливчастий образ чогось загадкового й нескореного (у, в) незорій, збурений хвилею водній пустелі (За В. Конашевичем).

2. Доберіть до тексту заголовок.
3. Визначте стиль і тип мовлення. Доведіть свою думку.
4. Доберіть синоніми до слова *крайнебо*.
5. Поясніть правопис підкреслених слів. Доберіть 4–5 прикладів на орфограму «Правопис власних назв».
6. Із чим порівнює море і кораблі автор? Доберіть власні приклади порівнянь до слів *корабель* і *море*.
7. Підкресліть у тексті дієприкметники. Позначте графічно суфікси, за допомогою яких вони утворилися. Визначте їх час і вид.

Робота в групі

160

1. Підготуйте розповіді, використовуючи дієприкметники.
 - Про одну з ваших надзвичайних морських подорожей;
 - про одну з країн, яка омивається Чорним морем;
 - про небезпеку, яка загрожує водній оболонці Землі;
 - про Дюка, пам'ятник якому споруджено в Одесі;
 - про художні твори, присвячені морським пригодам.
2. Замініть активні дієприкметники теперішнього часу пасивними. Позначте графічно суфікси.

Даруючий, сіючий, перемагаючий, зростаючий, закіпчуючий, малюючий, захоплюючий, гріючий, прямуючий.

161

- Складіть словосполучення з 4–5 дієприкметниками. Зробіть їх розбір за зразком.

який?

X

Зразок: *збираючий* — *зібраний урожай*.

Запам'ятайте!

Від дієслів на **-ся** в українській мові дієприкметники не утворюються.

- 162 Утворіть від поданих дієслів пасивні дієприкметники. Позначте графічно суфікси в утворених дієприкметниках. Поясніть, які фонетичні зміни відбуваються під час творення дієприкметників від виділених дієслів.

Відчинити, розтоптати, навантажити, *народити*, розвідати, наповнити, налити, мити, облити, *пропекти*, схилити, *крутити*.

Правописний практикум

- 163 1. Запишіть речення, уставляючи пропущені букви. Замініть подані в дужках дієслова відповідними дієприкметниками. Виконайте словотвірний розбір дієприкметників.

На б..р..зі хв..лястої Д..сни стояло місто, (оповити) в сні (*М. Рильський*). 2. Усі побігли по ш..рокій греблі, (обсадити) знизу в..рбами (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Через гілки б..р..стів бл..щала ш..рока т..раса над морем, (заставити) столами та стіл..цями (*З підручника*). 4. Тихими водами Дунаю проплинув пароплав і в..разно виткнувся на (палати) обрії (*М. Коцюбинський*). 5. Понад (синіти) долом м..р..хтіли хвилі (розігріти) повітря (*І. Франко*).

2. Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

Мовленнєвий етикет

- 164 1. Уявіть, що ви вчитель і перевіряєте домашнє завдання на уроці української мови. Складіть діалог між учителем і учнями, дотримуючись етикетних норм і похваливши кожного учня класу. Намагайтеся використовувати якомога більше дієприкметників.
2. Утворіть від дієслів *зробити* (I варіант) і *створити* (II варіант) пасивні дієприкметники минулого часу. Складіть із ними речення, щоб у першому реченні дієприкметник був одиничним, а в другому — входив до складу дієприкметникового звороту.

Це наша країна!

- 165 1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Поміркуйте, хто може бути адресатом цього тексту. Яка мета тексту? Визначте його тему й основну думку.

Світязь — озеро карстового⁴ походження. Живлять його могутні артезіанські *джерела*. Береги озера, а також його дно складені з білої крейди й прикриті піщаними льодовиковими відкладеннями.

Стоячи на березі, на спресованому нашаруванні геологічних⁵ епох, ловиш очима далеку лінію горизонту, контури низьких, похилих берегів і не можеш надивуватися озерним плесом. Який же ти чаруючий,

Світязю! За глибиною Світязь не має рівних в Україні. Переважає він і прославлений угорський Балатон, і легендарну білоруську Нароч.

*Береги озера окреслені печіткою. Сипучі піски, крейдяний мергель і вапняки надають їм своєрідності й неповторності. Сосни впереміш з березами, грабами, дубами підходять майже до самої води. Місцями вони відступають, оголюючи широку смугу *прибережних* золотих пісків — чудових пляжів (За В. Мірошниченком).*

2. Поясніть написання виділених слів.
3. Випишіть із тексту дієприкметники. Виконайте морфологічний розбір 2–3 за власним вибором.
4. Утворіть від підкреслених дієслів дієприкметники. Позначте графічно суфікси.
5. З'ясуйте розряд за значенням використаних у тексті прикметників.
6. Поясніть розділові знаки в реченні *Який же ти чаруючий, Світязю!*

Творча лабораторія

Розкажіть про відомі вам озера, використовуючи дієприкметники.

Розвиток мовлення

§ 23 Переказ розповідного тексту з елементами опису зовнішності людини в художньому стилі

Пригадайте!

1. Чим опис відрізняється від розповіді й роздуму? Які особливості характерні для опису як типу мовлення?
2. Оберіть із поданих ключових слів і словосполучень ті, що допоможуть вам дати відповіді на питання.
3. Передбачає розкриття ознак предмета (постійних, однорідних), часові відношення, розвиток подій, процесів, використання дієслів-присудків, оцінка, загальний вигляд, призначення, ствердження або обґрунтування якоїсь тези за допомогою аргументів, перерахування ознак відбувається в різній послідовності залежно від мети висловлювання, науковий, художній.
4. Чим твір-опис зовнішності відрізняється від твору-опису, наприклад, приміщення? Доведіть свою думку.

166

Прочитайте тексти. Визначте їх стиль мовлення. Поміркуйте, у чому полягає мета опису в науковому стилі, а в чому — художньому.

Текст 1

Хлопчик-Зірка виховувався разом із дітьми Дроворуба, їв із ними й грався. Щороку він ставав усе гарнішим. Односельці дивувалися, бо всі вони були смагляві й темноволосі, а він був білим і витонченим, як слонова кістка, а його кучері були подібні до пелюстки золотого нарциса. Його губи були, як червона квітка, а очі, як фіалки біля річечки з чистою водою, а його тіло було таким, як білоспівкний нарцис у полі, де ще не ступала нога косаря (О. Уальд).

Д. Гордєєв. Ілюстрація до повісті О. Уальда «Хлопчик-Зірка». 2007 р.

Текст 2

Перші люди Європи зовні не дуже відрізнялися від її сучасного населення. У більшості випадків вони були досить великого росту (майже 175–180 см), мали неабияку фізичну силу, але кістки в них були менш масивними, більш тонкими, ніж у неандертальців. Обсяг мозку, як і в сучасних людей, становив 1450–1560 см. Утім, такий же обсяг мозку був і в неандертальця, однак будова мозку в людини верхнього палеоліту істотно змінилася: наприклад, вона мала розвинені лобові частки. Звід черепа був досить високий, потилиця трохи пласка, чоло пряме й високе. Надбрівні дуги були досить добре виражені, але не зливалися над носом у суцільний надчочномковий валік, характерний для неандертальців. Кисті рук були такі ж, як у сучасних людей (З підручника «Антропология»).

167

Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Складіть план. Перекажіть текст, користуючись порадами, поданими на с. 50.

Матрос, видно, уже давно був списаний на берег, проте й досі форсив у смугастому тільнику й широкіх і важких штанях-кльош. Татуюванням він нахвалитися не міг, хіба що маленьким якірцем на зап'ясті лівої руки. Безкозирка на круглій, як днище бочки, голові сиділа немов уліта.

— О, і ви тут сходите, — мовив до високої дівчини, яка скочила слідом за ним з автобуса на занесене густою подільською курявою подвір'я автостанції.

Дівчина була вогнисто-руда, її коси роздimalися хвилями тугого полум'я. Під тим полум'ям світилося чистою білизнаю напрочуд вродливе обличчя, на якому особливо вирізнялися брови й очі — глибокі й блакитні. Крижаний вираз на обличчі надавав холоду та незворушливості ясному поглядіві блакитних очей, і тому він був жорсткуватий і непривітний.

Дівчина ніяк не реагувала на репліку калишнього матроса. Тримавши в руці церову дорожню валізку, вона роззиралася по боках...

На дівчину всі звертали увагу. По-перше, звісно, тому, що була тут, де всі знають усіх, чужою, а по-друге, коси її полум'яніли вогнем осіннього золотистого листя...

З центру містечка, де росло багато кленів та акацій, дівчина звернула на довгу вулицю, заставлену цегляними будиночками під шифером...

Зрештою ось і будиночок за тією адресою, яку вона шукала. Дівчина вже хотіла ступити на зелененьке, як мох, хоч і засмічене клаптями газет і трісками подвір'я, та в останню мить пройшла мимо похилених воріть. Спинилася неподалік. Цегляний будиночок весело світив червоною, добре випаленою цеглою низьких своїх стін, на яких вікна видавалися уламками голубих весняних крижин. На шворках у дворі висіла білизна — стільки шворок і білизни можна побачити лише у дворах будиночків, де мешкає кілька сімей (За Є. Гуцалом).

§ 24 Дієприкметниковий зворот

- 168 1. Прочитайте словосполучення. У якому з них дієприкметник є головним словом, а в якому — залежним?

Достиглі яблука — достиглі в саду.

2. Прочитайте речення. Назвіть дієприкметники й іменник, який вони визначають (означуване слово). У яких реченнях дієприкметник має залежне слово? У якій позиції знаходиться дієприкметник з означуваним словом?

1. Достиглі яблука милували око.
2. Достиглі в саду яблука милували око буянням усіх відтінків зеленої, жовтої, червоної барв.
3. Яблука, достиглі в саду, милували око буянням усіх відтінків зеленої, жовтої, червоної барв.

Запам'ятайте!

Дієприкметник разом із залежним словом називається **дієприкметниковим зворотом**. Дієприкметникові звороти урізноманітнюють мовлення, допомагають висловлюватися стисло.

У реченні дієприкметниковий зворот є одним членом речення — означенням.

- 169 Прочитайте речення. Визначте, які з виділених дієприкметників мають залежні слова, а які не мають. Випишіть речення з дієприкметниковими зворотами, підкресливши їх.

1. На підрум'яненому сонцем плесі срібляться лілії (*Є. Шморгун*).
2. Дятли відстукують свою монотонну, первову морзянку, як заведені іграшки (*В. Яворівський*).
3. Шлях, обсаджений обабіч липами, перетинав степ із півдня на схід (*Н. Рибак*).
4. Мовчали закурені поля (*М. Стельмах*).
5. Ми дивилися на піщану землю, усипану минулорічною хвою й шипками. (*В. Росляков*).
6. Листя, зірване з дерев, золоту хуртовиною закрутилося в повітрі (*В. Пустовіт*).
7. Степ залитий жовтою, густою, примарною габою серпанку (*Т. Масенко*).

170 Прочитайте речення. На якому місці в них стоїть дієприкметниковий зворот: до означуваного слова чи після нього? Коли він виділяється комами?

1. Побілені до свят хати виділилися здалеку. — Хати, побілені до свят, виділилися здалеку.
2. На застелений скатертиною стіл сонце кидало останнє проміння. — На стіл, застелений скатертиною, сонце кидало останнє проміння.

Запам'ятайте!

Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, то він на письмі виділяється комами. Під час читання речення з дієприкметниковим зворотом, що стоїть після означуваного слова, виділяємо його посиленням голосу та двома паузами — перед і після дієприкметникового звороту. На письмі ці паузи позначаються комами.

Праписний практикум

171 Запишіть речення, уставляючи пропущені букви й роздлові знаки. Підкресліть дієприкметникові звороти. Прочитайте, правильно інтонуючи речення.

1. У звуках вічувалася неосяжна ш..рочінь степу (*Г. Тютюнник*).
2. Колись під цими соснами була кр..ниця обведена по краях з..ленавим баговинням* (*В. Яворівський*).
3. Над нами с..ніло небо випране теплим осі..ім дощем (*В. Пустовіт*).
4. П..р..пілки кричать у нескошених нивах вівса, дзвінко п..р..гукуються — від щастя (*Т. Масенко*).
5. За вільно ро..чиненням вікном ліпиво дотлівав ще зовсім теплий вечір (*В. Собко*).
6. В..сокий берег оповитий прозорим туманом мрів у далечині (*І. Нечуй-Левицький*).
7. У печі ро..мальованій по комину густою сінькою топилося (*Гр. Тютюнник*).
8. Вогні, вогні... В..лична с..мфонія написана вогнями на нотних паралелях вулиць (*М. Руденко*).

Творча лабораторія

Складіть по 2 речення, щоб дієприкметникові звороти стояли після означуваного слова й перед ним. Поясніть уживання розділових знаків.

Запам'ятайте!

Дієприкметникові звороти можна замінити складнопідрядними реченнями із займенником **який** або **що**: *Перед нами були безмежні поля нескошеної пшениці. — Перед нами були поля пшениці, яку не скошили.*

Травописний практикум

172

1. Запишіть речення, замінюючи дієприкметникові звороти складнопідрядними реченнями.

1. Через усю Вербівку стеляться сукупні городи та л.вади* не одгороджені типами (І. Нечуй-Левицький). 2. З гори почали з'їжджати дві повозки, запряжені добрими кіньми (І. Нечуй-Левицький). 3. Степ оповитий тиш.ю дихав пахощами росяних трав (ІІ. Панч). 4. Юнак побачив між деревами поле, облите місячним сльвом (В. Пустовіт). 5. С.рпшеві ночі настояні на сизих отавах* і туманах дихають пахощами зрілого літа (І. Цюпа). 6. Пахло васильками патиканими за сволок* і татарс.ким зіллям ро.хиданим на чисто вимитій підлозі (ІІ. Панч).

2. Поясніть написання виділених слів. Назвіть орфограми та наведіть кілька власних прикладів.

173

1. Прочитайте текст. Який період осені описаний автором? Чи доводилося вам спостерігати подібне?

Осінь обпалила лісисті схили. На тлі вічнозеленого оксамиту — жовто-багряний гай. Яскраво горять факели осик і кетяги калини, чаруючої своєю красою.

Можна не помітити боровика, прикритого листом. Та не можна пройти повз тонке павутиння, майстерно сплетене павуками-трудівниками. Одні з них змайстрували сітки, другі примудрилися сплести мереживо, треті повісили щось на зразок пташиних кліток, розставили шатра, натягнули поміж деревами гамаки*... І все це диво всіяне міриадами росинок-намистинок!

2. Доберіть до тексту заголовок. Визначте стиль і тип мовлення.

3. Поясніть правопис підкреслених слів.
4. Доберіть синоніми до слова *факел*.
5. Випишіть речення з дієприкметниковими зворотами. Поясніть правопис розділових знаків.

Робота в групі

- 174
1. Запишіть 4–5 народних прикмет, пов'язаних із бабиним літом.
 2. Підготуйте повідомлення про походження назв осінніх місяців.

§ 25 Безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*

- 175 Прочитайте текст. Перекажіть його, добираючи власні приклади. Сформулюйте запитання для своїх однокласників за змістом тексту.

В українській мові досить поширені невідмінювані дієслівні форми на *-но*, *-то*. Ці слова означають процес, який не пов'язується безпосередньо з певною особою. Дієслівні форми на *-но*, *-то* підкреслюють результат дії, а не саму дію.

Ці дієслівні форми утворюються від пасивних дієприкметників на *-ний*, *-тий*: *складений* — *складено*, *здобутий* — *здобуто*, *дописаний* — *дописано*.

У реченні дієслівні форми на *-но*, *-то* вживаються в значенні присудка самостійно або зі словами *було*, *буде*.

Це наша країна!

- 176
1. Прочитайте речення. Випишіть дієслівні форми на *-но*, *-то*. Якою темою об'єднані подані речення? Складіть 2–3 речення про знахідки або відкриття, використовуючи дієслівні форми на *-но*, *-то*.

1. Найперший в Україні заповідник Асканія-Нова засновано наприкінці XIX ст. Тут зібрано унікальні види диких тварин — антилоп, зебр, оленів, птахів, а також акліматизовано понад 120 деревних і кущових порід.
2. Найстаріший у країні зоопарк відкрито 1878 року в Харкові.
3. Першу в Україні аптеку було відкрито у Львові 1445 року.
4. Першу в Україні станцію швидкої допомоги засновано в Києві 1881 року.
5. Перший прообраз сучасного компакт-диска (CD) було розроблено в середині 1960-х років молодим аспірантом Київського інституту кібернетики В. Петровим (*З енциклопедії*).

- 177 Утворіть від поданих дієприкметників безособові дієслівні форми на **-но, -то**. Складіть речення з 3–4 утвореними дієслівними формами.

Розроблений, запланований, застосований, відпрацьований, здійснений, створений, зазначений, розпочатий, названий, нагороджений, застосований, розташований.

Творча лабораторія

Складіть розповідь у науковому стилі на тему «Безособові дієслова й дієслівні форми на **-но, -то**: спільні й відмінні ознаки».

Правописний практикум

- 178 1. Перепишіть текст, уставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки.

Алмаз

Дивовижна і навіть (не)безпечна річ — алмази. Через них було ро..пчато війни, ними оздоблено діадеми* королев та ефеси+ лицарс..ких шабель.

(Не)придатні для окрас уламки й шматочки алмазів стали знахідкою для інж..нерів. Адже алмазним інструментом можна обробити гартовану сталь, відшліфувати дзеркало.

На жаль, алмази трапляют..ся в природі не частіше, ніж генії серед людей. І тому інж..нери пр..мусли вчених подумати, як виготовити штучний алмаз.

Допоміг щасливий випадок. Порошок графіт..було вкладено в кам..ру й залито розчином, додано високий тиск у сто тисяч атмосфер, підвищ..по температуру до двох тисяч градусів, і все — (не)витримав атаки графіт, п..р..будувалася його структура. Б..рїть кр..сталик алмазу! (З календаря).

2. Визначте тип і стиль мовлення.
3. Випишіть із тексту 4–5 слів, у яких кількість звуків більше, ніж букв.
4. Утворіть від двох якісних прикметників ступені порівняння.
5. Підкресліть дієслівні форми на **-но, -то**. Від яких дієприкметників вони утворилися?

Робота в групі

- 179 Підготуйте повідомлення, використовуючи дієслівні форми на **-но, -то**. За необхідності зверніться за допомогою до батьків або скористайтесь довідковою літературою.

- Про використання алмазів у промисловості;
- про історичні події, пов'язані з алмазами;
- про найбільші у світі алмази.

§ 26 **Н** у дієприкметниках та **ни** у прикметниках дієприкметникового походження

Запам'ятайте!

В українській мові дієприкметники на **-ний** пишуться завжди з одним **н**: *схилений, прикрашений, незакінчений, незламаний, переоцінений*.

- 180** Утворіть від поданих дієслів дієприкметники за зразком. Складіть речення з 2–3 дієприкметниками. Позначте графічно суфікси. Поясніть правопис **ни** у дієприкметників.

Зробити, посікти, посолити, обсмажити, одягнути, перехопити, замазати, призначити, розпустити, приготувати, зварити, освятити, витратити, намалювати, втратити, садити.

Зразок: розплющити — розплющений.

Правописний практикум

- 181** 1. Запишіть речення, уставляючи пропущені букви.

1. У всіх народів є улюбле..і дерева. 2. Калина оспіва..а в піснях і шанована в народі (*З журналу*). 3. Листя стало схоже на гору печива, посипа..ого цукровою пудрою (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Уночі висіявся іній на купи листя, згребе..ого напередодні (*З журналу*). 5. Зачаро-ва..ний світовою красою, ліс наче дримає (*Панас Мирний*). 6. Стоять за-мисле..і дуби над тихою водою (*В. Сосюра*). 7. Був сонячний день, сповне..ий невгамовного пташиного щебетання (*О. Гончар*).

2. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *щебетання* і *дерева*.
3. Поясніть правопис розділових знаків у третьому, п'ятому та шостому реченнях.

- 182** Прочитайте пари слів. Визначте їх частиномовну належність. З чим пов'язане написання **н** та **ни**?

Несказаний — неказаний, нескінчений — нескінченний, незлічений — незліченний, неоцінений — неоціненний, нездійснений — нездійснений, нездоланий — нездоланий.

Запам'ятайте!

Прикметники дієприкметникового походження з префіксом **не**, які мають наголошений суфікс, пишуться з двома **н**: *неподоланий, невблаганий, невпізнаний*.

Творча лабораторія

Випишіть із творів художньої літератури 9–10 прикметників дієприкметникового походження. Обґрунтуйте свій вибір.

Робота в парі

183

З'ясуйте значення слів *одягнений* — *одягнутий* (I варіант) і *замкнений* — *замкнутий* (II варіант). Чи можна вважати ці форми дієприкметників паралельними? Складіть із цими словами речення, щоб довести свою думку.

Правописний практикум

184

1. Перепишіть текст, уставляючи пропущені букви й обираючи в дужках правильний варіант написання.

Обабіч дороги — ліс. Обшмарова(н, нн)е, обчухра(н, нн)е гі(л, лл)я — як болючий дотик до серця. Тому йду швидко й пр..мружую очі, щоб *не помічати* зрапе(н, нн)их д..рев.

Після відлиги з..мля оголе(н, нн)а, с..ротлива, лише де-не-де пр..труше(н, нн)а л..геньким сніжком. Стр..млять бе..барвні бур'япиш.. Оздoble(н, нн)а ін..см, вражає красою папороть... Але, що крок, помічаю слід бе..думних відвідин пр..роди. Стомилася від такого, *не хочу* більше бачити. Хай то буде не пр..сипа(н, нн)ий снігом шмат газети, а крило птаха, що вибивається з-під снігу й зараз зл..тить. Хай! Хіба мало пр..сминого й гарного в спорожнілому з..мовому лісі? (За Н. Пізчук).

2. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.
3. Виконайте словотвірний розбір слів *сніжок, безбарвний, легенький*.
4. Доберіть прикметники-означення до слів *ліс* і *земля*. Визначте розряд за значенням дібраних прикметників.
5. Поясніть правопис виділених слів. Доберіть 5–6 слів для словникового диктанту на орфограму «Правопис **не** з дієсловами».
6. Підкресліть у тексті дієприкметники. Виконайте морфологічний розбір 3–4 за власним вибором.

Робота в групі

185

1. Поміркуйте, чи можна визначити настрій цього тексту. Який він? Доведіть свою думку.

2. Продовжте текст відповіддю на запитання автора.
3. Розкажіть про особливості «поведінки» дерев узимку.

§ 27 Не з дієприкметниками

Пригадайте!

Підготуйтеся до відповіді на тему «Правопис **не** з різними частинами мови». Розповідь ілюструйте прикладами.

Запам'ятайте!

Ознайомтеся з алгоритмом. Доберіть власні приклади на правопис **не** з дієприкметниками.

Для того щоб визначити, як пишеться **не** з дієприкметником, міркуйте за зразком:

ЯКЩО:

- 1) при дієприкметнику є пояснювальне слово, що його пояснює (**Ніким** (поясни. слово) **не кошена трава**);
- 2) заперечення підсилюється протиставленням (*Скрізь милували око рослини, не розповсюджені в цій країні, а привезені* (Ю. Смолич);
- 3) дієприкметник виконує в реченні роль присудка (*Толока не міряна, череда не лічена, пастух не найманий* (Загадка).

то **не** з дієприкметником пишеться окремо.

ЯКЩО ЦЬОГО ЗРОБИТИ НЕ МОЖНА

(немає пояснювального слова й дієприкметник без **не** не вживається (*нечуваний*),

то **не** з дієприкметником пишеться разом.

186

Прочитайте словосполучення. Усно поясніть правопис **не** з дієприкметниками. З 2–3 словосполученнями складіть речення.

Ніколи не бачені простори, неполохані птахи, невитрачена сила, ще не відремонтована кімната, невизначений термін, не дочитана мною повість, недописаний лист, ніким не переможена армія, незгасаюча веселка, незахищені тварини, пічим не огорожені будинки, неказане слово, недозволений вчинок.

Правописний практикум

187 Запишіть речення, розкриваючи дужки.

1. (Не)хвалися піччю в (не)топленій хаті. 2. Якщо бажаєш стати заможним, у праці будь (не)переможним. 3. (Не)хвали кашу, коли просо (не)просіяне. 4. Де хата (не)метена, там дівка (не)плетена. 5. Забитого двох (не)битих дають, та й то (не)беруть. (*Народна творчість*).

188 Складіть речення з поданими дієприкметниками за зразком. Поясніть правопис **не** з поданими дієприкметниками.

Невикористаний, невимовлений, непрочитаний, незавершений, незахищений.

Зразок: *Невижате поле нагадувало безмежне золоте море. — Поле було ніким не вижате.*

189 Доберіть синоніми до дієприкметників. Складіть словосполучення з 4–5 дієприкметниками.

Небалакучий, невзутий, незачинений, незгасаючий, невимитий, непосидючий, пероздягнений.

Правописний практикум

190 Запишіть вірш, розкриваючи дужки. Поясніть правопис **не** з дієприкметниками.

Подарунки для вас
Я дарую вам типу (не)мовлених слів.
(Не)приречену,
Світанкову росу із клепових листків.
(Не)розтрачену.
Таїну (не)народжених ще сподівань.
(Не)розгадану.
(Не) чекали таких подарунків? Скажіть.
Як замало їх —
Я ще вам подарую небесну блакить.
(Не)обпалену...

О. Тебешевська

Творча лабораторія

Напишіть привітання своїм рідним, друзям або знайомим, використовуючи дієприкметники з **не**.

191 Запишіть разом або окремо слова, поділені рисою. Обґрунтуйте написання **не** з дієприкметниками. Складіть речення з 3–4 словосполученнями.

Не/розквітлі на сонці кульбаби, не/налите сонцем колосся, не/скошені ниви, не/сподіваний випадок, не/видимі стежки, піким не/схожені доріжки, не/вмитий дощем сад, піким не/порушувана тиша.

Розвиток мовлення

§ 28 Письмовий твір-опис зовнішності людини за картиною в художньому стилі

Пригадайте!

1. У чому полягають особливості опису як типу мовлення? Чим художній опис відрізняється від ділового? Доведіть свою думку.
2. Яку роль у творах художньої літератури виконують портретні описи? Наведіть приклади.
3. Які засоби використовує письменник для зображення людини, а які — художник?
4. Поміркуйте, чи можна за описом зовнішності людини або її портретом охарактеризувати внутрішній світ, характер і настрої.

192

1. Прочитайте текст. До якого типу й стилю мовлення він належить? За допомогою яких мовних засобів зображена зовнішність Марусі Чурай? Чи допомагає опис зовнішності дівчини збагнути її внутрішній світ? Обґрунтуйте. Доберіть заголовок до тексту.

Маруся Чурай мала чудовий голос і майстерно співала пісні, які складала з різних приводів, і часто навіть у звичайній розмові викладала свої думки віршами. Один із сучасників Марусі, висловлювання якого наводить О. Шаховської, зазначав, що «чорні очі її горіли як вогонь в кристалевій лампаді; обличчя було біле, як віск, стан високий і прямий, як свічка, а голос... Ах що то за голос був! Такого дзвінкого й солодкого співу не чувано навіть від київських бурсаків».

О. Шкляревський, який у дитинстві бував у Г. Квітки-Основ'яненка й бачив там портрет Марусі Чурай, так описує легендарну співачку: «Маруся була справжня красуня і в суто малоросійському стилі: дрібненькая (тобто невелика на зріст, трохи худорлявенька, мініатюрно складена), струнка, як струна, з крихітними ручками та ніженьками, з привітним виразом ласкавого, матового кольору, засмаглим личком, на якому виступав рум'янець, з карими очима під густими бровами й довгими віями... Голівку дівчини покривало розкішне, чорне як смола волосся, заплетене в густу широку косу до колін. Чарівність дівчини довершував маленький ротик з білими, як перламутр, зубками, закритий, мов червоний мак, рожевими губками... Але при цьому в Марусі

Ю. Чумак.
Маруся Чурай. 1995 р.

Ф. Самусів.
Маруся Чурай. 1965 р.

Чурай було круте, трохи випукле, гладеньке, сухе чоло й трохи дугоподібний, енергійний, з горбиком ніс».

Упадає в око деяка суперечність між цими двома описами зовнішності молодої дівчини. За свідченнями сучасника, вона була висока на зріст, О. Шклярєвський твердить, що вона була «мініатюрно складена». Сучасник зазначає, що обличчя її було біле, О. Шклярєвський пише, що воно було смагляве. Але така суперечність цілком припустима. Адже О. Шаховської наводить твердження людини, яка особисто бачила Марусю, а О. Шклярєвський бачив лише її портрет, до того ж невідомо, чи писаний той портрет з натури, чи він був до певної міри творчою фантазією невідомого художника.

Зіставлення обох описів дає змогу знайти в них спільні риси і, отже, уявити зовнішній вигляд Марусі Чурай (за Л. Кауфманом).

2. Порівняйте опис зовнішності Марусі Чурай з її зображеннями на репродукціях картин. Що між ними спільного й відмінного? Чи вдалося художникам фарбами передати не лише привабливість дівчини, але і її внутрішній світ?

Не бійтесь заглядати у словник...

Доберіть прикметники-означення до слів *обличчя, лоб, очі, губи, стан*.

193

Розгляньте таблицю. Виберіть ті ключові слова й словосполучення, які допоможуть вам у написанні твору-опису зовнішності за картиною.

Художник (автор, живописець...)	Звернувся	<ul style="list-style-type: none"> • до якогось зображення... • до якоїсь науки... • до якогось епізоду... • до якогось випадку... 	
	Виділив	<ul style="list-style-type: none"> • якусь фігуру... • якийсь предмет 	<ul style="list-style-type: none"> • якимось кольором... • композиційно...
	Намагається передати	<ul style="list-style-type: none"> • якийсь настрій... • точність зображення... • прозорість композиційної побудови... 	<ul style="list-style-type: none"> • протиставленням (єдністю) певних кольорів... • завдяки якомусь контрасту...

Творча лабораторія

Напишіть твір-опис зовнішності Марусі Чурай за однією з репродукцій картин.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ВИВЧЕНОГО

1. Дісприкметник є в кожному реченні, крім рядка
А Тільки радість буває очікуваною (*М. Руденко*).
Б Сніданок був простенький – варена картопля, смажена яєчня, гаряче молоко (*Ю. Збанацький*).
В Листя стало схоже на гору хрумкого печива, посипаного цукровою пудрою (*І. Нечуй-Левицький*).
2. У якому рядку всі слова дісприкметники?
А жовтіючий, пожовклий, пожовтілий
Б сивіючий, посивілий, сивий
В зроблений, зробити, зроблено
3. У якому рядку всі дісприкметники є активними?
А припесений, посіяний, зроблений
Б лежачий, почорнілий, крокуючий
В присвячений, закритий, співаючий
4. У якому рядку всі дісприкметники є пасивними?
А замкнутий, замкнений, написаний
Б пожовклий, знищений, побілений
В посиілий, темпіючий, люблячий
5. Дісприкметниковий зворот є в реченні
А Стоять замислені дуби над тихою водою (*В. Сосюра*).
Б Дощ вгамувався, зник вітер, ліс стояв розгублений, пошма-тований осінньою негодою (*Н. Рибак*).
В Як сірничок, припалений від сонця, день спалахнув, обвуг-лився, погас (*Л. Костенко*).
6. Дісприкметниковий зворот слід виділити з обох боків у реченні
А Листя стало схоже на гору хрумкого печива посипаного цукровою пудрою (*І. Нечуй-Левицький*).
Б Серпневі почі настояні на сизих отавах і туманах дихають пахощами зрілого літа (*І. Цюпа*).
В Умите весняними ручаями спливало березневе сонце-ярило (*Р. Іванченко*).

7. Безособове дієслово вжито в реченні
- А На питочці нанизано в кожній пелюсткاته квіття рожі, що росте в багатьох біля хат (*О. Гончар*).
 - Б Куди б не закинуло тебе життя, пам'ятай про хліб, яким тебе щедро годували (*З книжки*).
 - В Далеке море відкрило широкі обійми зеленій долині і радісно тремтіло, немов це була дивна блакить неба (*М. Коцюбинський*).
8. **Не** з дісприкметниками треба писати разом зі словами рядка
- А не/написаний, не/допечений, не/створений
 - Б не/скошений, ніким не/розпочатий, не/змолочений;
 - В ще не/роздрукований, не/принесений мною, будинок не/збудований
9. **Не** з дісприкметниками треба писати окремо зі словами рядка
- А пиріг не/допечений, не/розбита склянка, не/заплетена коса;
 - Б не/вивчений, не/взутий, не/ввімпнений
 - В ніким не/пофарбовані стіни, досі не/заряджений пристрій, ніким не/вимита підлога.
10. Яке зі словосполучень потребує редагування
- А розгубившийся хлопчик
 - Б розгублені аркушки
 - В загублений гаманець
11. У якому рядку всі слова є дісприкметниками?
- А варений, учений, переможений
 - Б варений, учений, переможний
 - В зваривший, зварено, зварити
12. У якому рядку виділене слово є дісприкметником і його потрібно писати з однією **и**?
- А Краса! На світі цім Краса — *натхне(и, и)а* чарівниця (*М. Вороний*).
 - Б Допоки в народу залишається його мова, він внутрішньо *не підкоре(и, и)ий*, вільний і здатний на боротьбу (*За Б. Харчуком*).
 - В Поділ у садах, церкви, красиві будинки; довкола — *нескінче(и, и)а* оболонь... (*С. Плашίδα*).

Є слова з примхливою вдачею. Їх зараховують то до однієї частини мови, то до іншої. Видається мені, що вони й самі іноді сумніваються: хто ж вони?! Це ж дієприкметники й дієприслівники. Навіть у назвах просвічується їхня цікава природа.

І. Вихованець

§ 29 Дієприслівник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

- 194 Прочитайте речення. Чи відрізняються вони за змістом? Визначте, якою частиною мови є виділені слова кожного речення.

Світлана *слухала* привітання до дня народження й *посміхалася*.

Світлана *слухала* привітання до дня народження, *посміхаючися*.

Знайдіть граматичні основи речень.

У якому з речень можна поставити питання від одного з виділених слів до іншого? Подивіться уважно, у якому реченні виділені слова є однорідними членами речення, бо позначають однорідні дії. У якому з речень виділені слова позначають неоднорідні дії: одну дію основну, а другу — додаткову?

Додаткову дію висловлено словом *посміхаючися*. Це **дієприслівник**. У дієприслівнику поєднано ознаки дієслова та прислівника.

Дієприслівник — незмінна особлива форма дієслова, що позначає додаткову дію при основній дії, вираженій дієсловом.

Дієприслівники утворюються тільки від дієслів. **Наприклад:** *читати* — *читаючи*, *слухати* — *слухаючи*. Так само, як і дієслова, дієприслівники бувають dokonаного й недоконаного виду, **наприклад:** *читаючи* — недоконаний вид, *прочитавши* — dokonаний.

Залежне слово — іменник або займенник — стоїть при дієприслівнику в тому ж роді, числі й відмінку, що й при дієслові, від якого воно утворено, **наприклад:** *вітати Катерину*, *вітаючи Катерину*.

Як і прислівник, дієприслівник не змінюється. У реченні дієприслівник буває обставиною, **наприклад:** *Вітаючи людину, ми бажаємо їй здоров'я та щастя*.

- 195 1. Прочитайте текст.

Є слова з примхливою вдачею. Їх зараховують то до однієї частини мови, то до іншої. Видається мені, що вони й самі іноді сумніваються: хто ж вони?! Якби їх запитали про це звечора, то була б одна відповідь.

А вранці вони передумали б — і відповіли б інакше. Це ж дієприкметники й дієприслівники. Навіть у назвах просвічується їх цікава природа (*І. Вихованець*).

2. Продовжте текст, доводячи думку про те, що дієприслівник — це особлива форма дієслова.

- 196** 1. Прочитайте текст. Випишіть дієприслівники, визначте їх морфологічні ознаки.

Умившись, Марко видибав надвір. Ранок одразу охопив його свіжістю й сонцем. Усе повітря було густо засповане майже *невидимими* пиятями паморозі. Тільки вдивляючися проти молодого сонця, можна було помітити, як вони щедро розщеплювалися на крихітні сніжинки — іскорки, творячи навколо *невідчутну* золоту метелицю. Так, це була справжня, але *незвичайна* метелиця, що сліпуче рухалася своїми пляхами й колами (*За М. Стельмахом*).

2. Поясніть правопис виділених слів.

- 197** 1. Запишіть спочатку словосполучення з дієприслівниками, а потім з дієприкметниками.

Сяючі обличчя, яскраво сяючи, літаючі моделі, високо літаючи, виконуючі обов'язки, виконуючі відповідально, обираючи правило, обираючи відповіді, тікаючи від собак, жовтіюче листя, жовтіючи від часу, планууючі організації, планууючі заздалегідь.

2. Зробіть висновок, як розрізнити дієприкметники й дієприслівники, використовуючи ключові слова та словосполучення.

Ключові слова: називний відмінок множини, закінчення, суфікс, запитання.

3. Усно складіть з 2–3 словосполученнями речення.

Запам'ятайте!

Позначена дієсловом-присудком основна дія й додаткова дія, позначена дієприслівником, належать до однієї і тієї ж особи або предмета.

Правописний практикум

- 198** 1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви. Підкресліть у ньому дієприслівники. Визначте їх морфологічні ознаки.

Тихо-тихо зазвучав голос, дедалі все дужчаючи та піднімаючись утору. Усі зразу стихли, слухаючи пісню. І було що послухати. У кож-

ного перед очима встала ніч, тиха та зоряна. Сизим мороком криє вона страшенні скелі. Здається, гори ворухнуться, скелі ш..почуть між собою, дослухаючись до того гомону. Серце зам..рас, душа ширшас. Ніби чуєш, як кидається всесвітнє серце.

Пісня завмерла, проте луна від пісні бр..піла в кожному серці, ворухачи якісь глухі почування. Усі мовчки, сх..лившись, с..діли (*За Пана-сом Мирним*).

2. Визначте стиль тексту.

3. Як ви розумієте вислів *кидається всесвітнє серце*?

199 Знайдіть помилку в уживанні дієприслівників. Відредагуйте речення й запишіть їх.

1. Готуючи вперше канапки із сиром для батьків, мені хочеться, щоб вони обов'язково їм сподобалися. 2. Побачивши знайомих, мене охопило здивування. 3. Сидячи біля вікна, мені цікаво спостерігати за перехожими. 4. Вишиваючи серветку до дня народження подруги, у мене аламанася голка. 5. Перепливаючи річку, мені зсудомило ногу. 6. Визирнувши у вікно, у побаченому парку все було застелено блискучим снігом.

200 Прочитайте текст. Знайдіть у ньому дієприслівники. Обґрунтуйте свій вибір.

Символом української естради називають «Червону руту». Та навіть більше — вона стала національним символом, як калина і тополя, як Дніпро й Карпати, і, безперечно, є символом душі її автора. Вірш «Червона рута» Володимир Івасюк написав, узявши за основу старовинну грецьку легенду про міфічну квітку та поєднавши її з гуцульським повір'ям про те, що, зацвітаючи раз на двадцять років червоним цвітом, приносить щастя тому, хто її знайде (*За О. Волошиною*).

Творча лабораторія

- Запишіть текст, замінюючи дієприслівники дієсловами. Визначте час і вид дібраних дієслів. Порівняйте тексти. Який із текстів, на вашу думку, яскравіший і виразніший?
- Випишіть із творів художньої літератури текст (до 50 слів) із дієприслівниками. Зробіть висновок про роль дієприслівників у мовленні.

- 201** 1. Запишіть текст, уставляючи пропущені букви й знімаючи ризик.

Ще здалеку долинула музика. Була вона не/звичайною для вуха. Такою густою, що не/дає п.р.-диху між музичними тактами, такою дрібною, мов розсипаний мак, який ні/хто не в силі позб.рати. А над усім цим гомінким содомом⁸ в.рховодить лункий бубон, пагнітаючи в міжгір'я всі ті звуки. У неймовірній тісноті кожен із них звучить окремо, п.р.-гукується з іншими в дивно злагодженій гармонії (За Р. Іванчуком).

2. Прочитайте виразно текст. Доберіть до нього заголовок.
3. Визначте стиль мовлення. Доведіть свою думку.
4. Знайдіть у тексті спільнокореневі слова. Виконайте їх розбір за будовою.
5. Підкресліть у тексті дієприслівники. Назвіть основні морфологічні ознаки.
6. Визначте розряд ужитих у тексті займенників.

Творча лабораторія

Продовжте текст розповіддю про власні музичні уподобання, використовуючи дієприслівники.

§ 30 Дієприслівники недоконаного й доконаного виду, їх творення

- 202** Прочитайте дієприслівники. Запишіть у перший стовпчик ті, що означають дію, яка відбулася, а в другий — ті, що означають довготривалу, незавершену дію. На які питання відповідають дієприслівники кожного стовпчика?

Добираючи, зустрічаючи, викопавши, недодивившись, створивши, формулюючи, готуючись, сходивши, написавши, копіюючи.

Запам'ятайте!

Дієприслівники недоконаного виду означають незавершену додаткову дію й відповідають на питання *що роблячи?*, дієприслівники доконаного виду означають завершену дію й відповідають на питання *що зробивши?*

- 203** Прочитайте речення. Випишіть спочатку дієприслівники доконаного виду, а потім — недоконаного. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Не взявшись за сокиру, хату не зробиш.
2. Не давши слова, крипись, а давши, держись.
3. Далеко сховавши, ближче знайдеш.
4. Подорожуючи, не пускай коня галопом.
5. Крутою дорогою прямуючи, попереду мало побачиш.
6. На людей дивлячись, і себе бачиш.
7. Полюбивши троянду, терпи її колючки (*Народна творчість*).

Запам'ятайте!

Дієприслівники	
↓	↓
недоконаного виду	доконаного виду
утворюються	утворюються
від основи дієслова теперішнього часу недоконаного виду за допомогою суфіксів -учи (-ючи), -ачи (-ячи)	від основи дієслова неозначеної форми доконаного виду за допомогою суфіксів -ши (після основи на приголосний) і -вши (після основи на голосний)
<i>пульсують — пульсуючи, кидають — кидаючи, ваблять — ваблячи, сплять — сплячи</i>	<i>принести — принісши, звикнути — звикнувши, купити — купивши</i>

204

Утворіть дієприслівники недоконаного виду за зразком. Складіть речення з 3–4 дієприслівниками.

Розповідати, розігнати, витирати, усміхатися, полювати, жовтіти, читати, засинати, залишати, готувати.

Зразок: читати — читають — читаючи.

Запам'ятайте!

У дієприслівниках, утворених від дієслів на **-ся (-сь)**, після суфіксів **-учи (-ючи), -ачи (-ячи), -вши, -ши** зберігається **-ся (-сь)**. **Наприклад:** сміються — сміючися, погодитись — погодившись. У кінці всіх дієприслівникових суфіксів вимовляється звук [и], що на письмі позначається буквою **и**. **Наприклад:** стоявши, намітивши, пробігши, думаючи.

Творча лабораторія

Підготуйте усне повідомлення на тему «Творення дієприслівників доконаного й недоконаного виду».

205

Прочитайте словосполучення. Уставте пропущені букви. Поясніть написання дієприкметників і дієприслівників. Складіть із словосполученнями речення.

Темніюч.. вершечки лісу, темніюч.. вгорі, захоплююч.. книжки, захоплююч.. в обійми, тьмяно сіріюч.., сіріюч.. бархани, гарно танцююч.., танцююч.. хлопець, миюч.. руки, миюч.. засоби, ефективно працююч.., працююч.. учні, згасаюч.. вогники, раптом згасаюч..

206

1. Утворіть дієприслівники від дієслів. Складіть 2–3 речення з будь-яким з утворених дієприслівників.

Спекти, розпочати, принести, зробити, покласти, співають, ідуть, підняти, зрозуміти, малювати.

2. Виконайте морфологічний розбір 3–4 дієприслівників.

Це наша країна! Травописний практикум

207

1. Запишіть текст, уставляючи пропущені букви й знімаючи ризик. Визначте його стиль і тип мовлення.

Київ десь там, у дал..ні, на обрії, чи за обрієм. Не моргаючи, д..вився-вид..влявся за обрій, але якийсь час, окрім с..рпанкової димки, не помітив ні/чого. І вже тільки тоді, коли очі мало не/вилізли з орбіт, я уздрів не/рукотворне диво. На півдні безладно застигло громаддя білявого хмаровиння, що л..жало не/рівним зубчастим нагромадженням гірських увз..ш і темних урв..щ і проваль.

Обчепіривши* обома руками в..ршину сосни, залякнувши в жорсткому сидлі, не помічаючи того, що дер..во виг..нається в усі боки, я, глибоко тамуючи в серці всесторонні переж..вання, пильно розглядав далекий

П. Крисоченко. На схилах Дніпра. 1953 р.

обрій. Я був переконаний, що перед моїм зором відкр..валися все нові й нові деталі того дива, яке я випл..кав у своїй уяві, у яке я вірив так, як набожна людина вірить у речі, яких вона ніколи не/бачила, яких абсолютно не/розуміє.

Таким уперше відкрився моїм очам віковичний Київ, в..личний, пр..красний і незбагненний (За Ю. Збанацьким).

2. Випишіть із тексту дієприслівники. Позначте в них суфікси.

3. Виконайте морфологічний розбір 2–3 дієприслівників.
4. Доберіть синоніми до слів *обрій, величний, залякнувши*.
5. Опишіть свої враження від відвідування одного з міст України або світу.

Мовленнєвий етикет

208

Не викликає сумнівів той факт, що інколи ми по-доброму заздримо своїм друзям або знайомим. Як позбутися цього? Як приховати свої почуття? Як зробити комплімент або похвалити щиро? Навчимося цього, виконуючи такі завдання: привітайте однокласника, якому ви відверто заздрите, з перемогою, використовуючи дієприслівники. Знайдіть потрібні слова, намагайтеся щиро порадіти за нього. Зверніть увагу на його реакцію. Яких труднощів ви зазнали? Як їх можна подолати?

§ 31 Дієприслівниковий зворот

Пригадайте!

Пригадайте визначення дієприкметникового звороту й правила його оформлення на письмі. Відповідь ілюструйте прикладами.

Це наша країна!

209

1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

В історичних і краєзнавчих музеях України зберігається багато прикрас, предметів розкоші та домашнього вжитку, які відображають побут і художні смаки стародавніх слов'ян.

Обробка глини та виготовлення кухонного посуду, кахлів та іншої кераміки належать до гончарного мистецтва. Виготовляючи на ручному, а потім ножному гончарному крузі різноманітний посуд, українці обпалювали його в спеціальних печах — горнах. Уже в Київській Русі гончарне ремесло досягло високого рівня. Українські гончарі, виготовляючи різноманітний керамічний посуд, покривали його орнаментом із стовпчиків, ялинок і клітинок (*З дитячої енциклопедії «Україна»*).

2. Знайдіть дієприслівники із залежними словами. Визначте, до якого слова приєднується дієприслівниковий зворот, на яке питання

відповідає. Поміркуйте, чому дієприслівник із залежним словом можна назвати *смісловим відрізком мовлення*. Зверніть увагу, як на письмі виділено дієприслівниковий зворот. Зіставте свої висновки з інформацією, поданою нижче. Доповніть цю інформацію власними прикладами.

Запам'ятайте!

Дієприслівник із залежним словом називається *дієприслівниковим зворотом*. **Дієприслівниковий зворот** — це смисловий відрізок, що належить до дієслова.

Дієприслівниковий зворот у реченні є одним членом речення — обставиною.

Дієприслівник і дієприслівниковий зворот на письмі виділяються комами з обох боків, якщо стоять всередині речення, й однією комою, якщо стоять на початку або в кінці речення. **Наприклад:** *Сонце, умившись дощами, весело усміхалося з неба* (Г. Олексенко). *Умившись дощами, сонце весело усміхалося з неба. Весело усміхалося з неба сонце, умившись дощами.*

Одиничні дієприслівники, що стоять безпосередньо після присудка й мають значення прислівника, комами не виділяються. **Наприклад:** *Учень сидів замислившись.*

Правописний практикум

- 210** 1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви.

Первісні гончарі виготовляли к.рамічний посуд різними способами. Наприклад, формували вироби вручну, обліплюючи кош.чок, камінь, д.р.в'яну форму скибками глиняної маси завтовшки в пал.ць. Використовували й інший спосіб: обкручуючи за спіра.ю стрічку глини, поступово зліплюючи її, вив.ршували *конусоподібну* посудину з гострим дном. Посуд виходив *товстоті.ий*, з поруше.ям округлості та силуету форми. Однак ця пр.мітивна стародавня техніка була відома тр.валій час, конкуруючи з гончарним кругом (*3 посібника «Українське народознавство»*).

2. Поясніть правопис виділених слів.
3. Випишіть із тексту спільнокореневі слова.
4. Визначте розряд за значенням ужитих у тексті прикметників.
5. Підкресліть дієприслівникові звороти. Поясніть уживання розділових знаків.

Робота в групі

211 Підготуйте повідомлення, використовуючи дієприслівники.

- Про розвиток гончарства в Україні;
- про техніку декорування гончарних виробів;
- про історію виникнення гончарства.

212 Складіть речення з дієприслівниковими зворотами. Поясніть правопис розділових знаків.

Повертаючися додому, гортаючи сторінки підручника, прокинувшись вранці, готуючися до свята, не думаючи про результати, допомігши батькам, виконавши домашнє завдання.

213 1. Замініть подані в дужках дієслова відповідними дієприкметниками або дієприслівниками.

Виробництво керамічних виробів — трудомісткий і довготривалий процес. Він вимагає від ремісника володіння різноманітними навичками, (починати) від вибору глини й (закінчувати) *терміною* обробкою виробів. Глину добували найчастіше відкритим способом, (використовувати) лопати й дерев'яні відра, а інколи (будувати) шахти з дерев'яним зрубом і корбою для *механічного* підняття глини. (Добувати) сировину привозили додому, де вона протягом певного часу пріла. Цей процес прискорювали, постійно (поливати) її водою і (перелопачувати). Потім глину піддавали обробці й очистці, (видаляти) камінчики та рослинні залишки (За В. Скуратівським).

2. Визначте стиль і тип мовлення. Доведіть свою думку.
3. Визначте засоби зв'язку речень у тексті.
4. Доберіть 6–7 слів для словникового диктанту на орфограму «Правопис складних прикметників».
5. Поясніть правопис виділених слів.

214 Перебудуйте складне речення на просте, ускладнене дієприслівниковим зворотом. Запишіть речення, правильно оформляючи їх пунктуаційно й слідкуючи за порядком слів.

1. Якщо ти не знаєш значення слова, звернися до тлумачного словника. 2. Коли ти не знаєш, як пишеться слово, перевір його написання в орфографічному словнику. 3. Якщо сумніваєшся в доборі синонімів, відкрий словник синонімів.

Правописний практикум

215 Спишіть текст, уставляючи пропущені букви та розділові знаки.

1. Гончар сидячи на лаві кладе на верхній круг кусок глини і пр..во-
дить у рух вісь штовхаючи нижній круг ногою (*З підручника*). 2. Ство-
рюючи ж..ву красу людина зазнає насолоди від неї (*В. Сухомлинський*).
3. Протягом багатьох століть гончарство посідало одне з провідних
місць серед пром..слів увібравши в себе технічні навички й художні тра-
диції (*З журналу*). 4. Працюючи на гончарному крузі потрібно обов'яз-
ково б..р..гти вироби від можливих пошкоджень (*З книжки «Прикрась
свій дім»*). 5. Лину я загубивши спокій У країну казкових мрій (*Я. Ка-
раванський*). 6. В..роцуючи різні квіти вдома чи в саду м..луючись їх-
ньою красою ми рідко думаємо про те, що пл..каємо скарбнички з над-
звичайними, чарівними властивостями (*С. Приходько*).

§ 32 Не з дієприслівниками

216 Прочитайте речення. Знайдіть дієприслівники. Пригадайте правила написання частки **не** з дієсловами. Поміркуйте, чому в одних випадках дієприслівники пишуться з **не** разом, а в інших — окремо.

1. Життя — це терниста нива: не пройдеш, поги не вколовши. 2. Не подумавши, кілочка не застружиш. 3. Краще зробити не обіцяючи, ніж обіцяти й не зробити (*Народна творчість*).

Запам'ятайте!

Частка **не** з дієприслівниками пишеться окремо: *не знаючи, не вміючи*. Деякі дієприслівники без **не** не вживаються, тому пишуться з **не** разом: *ненавидячи, нездужаючи (хворіючи)*.

Мовленнєвий етикет

217 Спишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання **не** з дієсловами та дієприслівниками. Складіть словосполучення з 2–3 дієприслівниками. Запишіть.

(Не)читають — (не)читаючи, (не)чують — (не)чувши, (не)хтують — (не)хтуючи, (не)підлюються — (не)підлючись, (не)поїхати — (не)поїхавши, (не)довантажили — (не)довантаживши.

Правописний практикум

218 Прочитайте приказки і прислів'я. Спишіть, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки.

1. (Не)давши слова кріпись а давши — держись. 2. (Не)спитавши броду (не)лізь у воду. 3. (Не)взявшись до сокири не зробиш хати.

4. (Не)розбивши горщика (не)з'їси кашки. 5. (Не)перескочивши річки (не)кажи «Гоп». 6. (Не)поговоривши з головою (не)бери руками.

Творча лабораторія

Складіть речення з дієприслівниками *не дивлячись, незважаючи, не вважаючи*.

Мовленнєвий етикет

219 Спишіть речення. Поясніть правопис дієприслівників і визначте їх синтаксичну роль.

1. Життя — така велика ковзаниця, Кому вдалось не падавши пройти (Л. Костенко). 2. Не визнаючи кордонів, циклони ходять по нашій планеті (О. Гончар). 3. У своїй кузні кує новорічне сонце, кує не покладаючи рук (М. Стельмах). 4. Вибирай друга не поспішаючи (З журналу).
Родина слухала мене не перебиваючи.

Творча лабораторія

Складіть пам'ятку для однокласників «Як раціонально використовувати свій вільний час» за поданим початком, уживаючи дієприслівники.

Плануйте свій вільний час не поспішаючи.

Розвиток мовлення

§ 33 **Анотація**

220 1. Прочитайте текст.

Анотація — це коротка, стисла характеристика змісту книжки, статті чи рукопису. У ній зосереджено увагу на найсуттєвішому: викладено зміст роботи, мету, іноді вміщено елементи оцінки книжки й відомості про автора. Вона суттєво допомагає під час добору та вивчення літератури з того чи іншого питання та ознайомлення зі змістом книжки.

Анотація переважно складається з опису бібліографічних даних, стислого переказу змісту книжки. У кінці анотації обов'язково зазначають користувачів, яким рекомендовано роботу.

Отже, якщо вам швидко треба ознайомитися зі змістом книжки й мати про неї певне уявлення, читайте анотацію (З посібника).

2. Уявіть, що ви щойно взяли книжку й прочитали до неї анотацію. Якими ви уявляєте головних героїв? Чи захотілося вам якнайшвидше прочитати повість?

Гончар О. Бригантина [Текст] : повість / О. Гончар. — К. : Веселка, 1992. — 223 с.

Чому дорослим часто буває важко порозумітися з підлітками, у яких на все свій погляд, своє розуміння добра і зла, честі й безчестя? Як за зовнішньою зухвалістю, упертістю й бравадою підлітка-шибайголови розгледіти ніжну, сприйнятливую до краси та добра душу, як плекати ті паростки любові й милосердя, без яких не виросте з нього справжньої Людини? Про це розкаже повість відомого українського письменника Олесь Гончара.

Герой повісті, тринадцятилітній Порфир Кульбака, залишив рідну домівку, люблячу матір і подався галасвіта*, блукав собі гуляйвітром то в степу, то на лимані, ховався в очеретяному царстві, аж поки одного дня його ввіймали-таки й привели за високий мур до режимної спецшколи для малих правопорушників, та ще й замкнули в карцер. Але немає на світі ланцюгів, щоб поневолити душу нащадка козацької вольниці. У мрійливій уяві невольничий карцер перетворюється на бригантину, яка враз зривається з якоря й ліне в незвідані простори, мов летючий корабель: «Летить він серед вільності, під блакиттю весни на крилах нестримної дитячої уяви. І ніхто не зупинить цього корабля, ніяких мурів для нього нема. Усе він розсуне, проб'є, несучись до того світу-галасвіту, де води такі красиві сяють, і птаство гелгоче, і вільно похитується під сонцем очерет, вилинялий після зими, по-весняному бурий, русявий, як ти!»

«Волелюб!» — розгадала душу хлопчика молоденька вчителька Марися Павлівна.

«Волелюб» — назвав своє есе, своє дослідження-роздум, уміщене як передмова до книжки, письменник Ярема Гоян.

Поетичний стрій повісті чудово передають малюнки художниці Катерини Штанко.

Завершується книжка дослідженням письменника Якова Оксюті «Слово автору "Бригантини", читачам, літературознавцям».

3. Визначте функції анотації.
4. Які відомості містить анотація? Чи можна визначити тему твору та спрогнозувати зміст книжки, прочитавши анотацію?
5. Чи можна вважати правильним твердження про те, що хороша анотація — це запорука успіху книжки?
6. Прочитайте подані анотації.

Тасмшніці природи. Дитяча енциклопедія / Уклад. І. Малкович. — К. : Махаон, 2005. — 124 с.

Як утворилася Сонячна система? Відповіді на запитання ти, юний читачу, знайдеш у цій щедро ілюстрованій захоплюючій книжці, яка відкриє тобі дивовижні тасмниці навколишнього світу, розповість про міражі, полярне сяйво, дощі з піску, підземні печери, екзотичні рослини, тварин-удавальників і про безліч інших чудес природи.

Конфорович А., Сорока М. Кентаври Уранії: Художні оповіді про математику / Худож. П. Ткаченко. — К. : Грамота, 2003. — 142 с. : ілюстр.

У міфологіях різних народів прописані свої покровителі. У греків — дев'ять богинь-покровительок поезії, мистецтв і наук. Щоправда, з наук тільки астрономія мала свою заступницю — Уранію. І лише згодом вона стала музою математики та природничих знань.

Саме гра уяви математиків породжує нових кентаврів Уранії: математичні абстракції, поняття, які мають назву — математикаври. Автори цієї книжки запрошують вирушити в глибину віків, щоб зустрітися з творцями кентаврів і математикаврів і довідатися про важливі математичні відкриття. А стосуються вони дивовижного світу чисел. Без числа немає математики. Багато щасливих відкриттів і водночас невідворотних трагедій принесло воно людському розуму. У книжці цікаво подано родовід числа та розвиток математичної думки, який воно принесло людству від палеоліту й до наших днів. Ти прочитаєш про чуттєво-образну лічбу та лічбу на пальцях, про числа-якості та числа-сукупності, про тасмницю піфагорійців, диверсію Зенона Елейського, європейські нумерації, знахідки та несподіванки Числограда і про те, чи всі числа ми знаємо.

7. Згрупуйте ключові слова залежно від структури анотації.

Загальна характеристика книжки:

Адресати книжки:

Завдання книжки:

У книжці подано... , для учнів середнього й старшого шкільного віку, у книжці в популярній формі розкрито... , видання адресовано... , ця книжка — своєрідний путівник... , у посібнику міститься матеріал, який допоможе глибше опрацювати та засвоїти... , видання адресоване... , ... роблять посібник цікавим і корисним, ... може стати чудовим посібником для підготовки до уроків, у цій чудовій енциклопедії юний читач знайде відповіді на запитання.

8. Напишіть анотації на дві прочитані вами книжки, використовуючи подані ключові слова й словосполучення. Розширте анотації порадами про необхідність прочитання цих книжок і власним ставленням до прочитаного.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ВИВЧЕНОГО

1. У якому рядку всі слова дієприслівники?
А захоплюючи, сидячи, хвилюючи, оточивши, кидаючи
Б маршируючі, переливаючи, роблячи, первуючи, відімкнувши
В розігнавши, розігнані, здобувши, пробігши, зрозумівши
2. Дієприслівники мають такі ознаки прислівників
А змінюються
Б не змінюються
В пояснюють іменники
3. Дієприкметники *захований, написаний, порослий, білений* мають спільну ознаку
А доконаний вид
Б недоконаний вид
В чоловічий рід
4. За допомогою суфікса *-учи (-ючи)* можна утворити дієприслівники від слів рядка
А досягаю, співаю, палаю
Б кажу, оглядаю, голублю
В лежу, терплю, відношу
5. У якому рядку подано правильний варіант морфологічного розбору дієприслівника в реченні *Минаючи, дитинство не минало* (Є. Гуцало)?
А дієприсл., недокон. в., означ.
Б дієприсл., недокон. в., обстав.
В дієприсл., докон. в., обстав.
6. У якому рядку є помилка у творенні дієприслівників?
А відпочивши → відпочити
Б доглядаючи → доглядають
В приймаючи → приймати
7. У словах якого рядка допущено помилку в написанні?
А плаваючі човники, плаваючи морем
Б ведучі концерту, ведучі концерт
В читаючі учні, читаючи журнал

8. У якому прикладі відсутня пунктуаційна помилка?
А Із вирію летять, курличучи ключі (М. Зеров).
Б Із вирію летять, курличучи, ключі (М. Зеров).
В Із вирію летять курличучи ключі (М. Зеров).
9. Правильно розставлено розділові знаки в реченні рядка
А Широкі круги знялися по верху розходячись на всі боки (Панас Мирний).
Б Сміялись жартуючи, женці (В. Верховинець).
В Раділи люди, встаючи (Т. Шевченко).
10. Правильним продовженням речення *Виконуючи домашнє завдання с*
А я повторюю вивчене на уроці
Б мені необхідно повторити вивчене на уроці
В мені хочеться повторити вивчене на уроці
11. **Не** з дісприслівниками пишеться разом в усіх словах рядка
А не/випивши, не/помічаючи, не/думаючи
Б не/хтуючи, не/навидячи, не/дочувши
В не/знаючи, не/стямившись, не/прочитавши
12. Яке речення потребує редагування?
А Простоявши за кулісами, актори дочекалися свого виходу.
Б Стоячи біля самого виходу, він погано чув слова оратора.
В Біля вікна ми побачили стоячу дівчину.

Прислівник

Прислівник звук, незмінюваний в мові,
Ознаки різні виражать при слові.

Д. Білоус

§ 34 Прислівник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Наголос у прислівниках

- 221 1. Прочитайте текст. Визначте, до якої частини мови належать виділені слова. Доведіть свою думку.

Рахувати предмети *просто*. Виміряти невелику відстань теж *нескладно*. *Важче* знайти міру для часу.

Найдавнішим «годинником», який до того ж *ніколи* не зупиняється й не ламається, виявилось Сонце. Ранок, день, вечір, ніч. *Згодом* люди навчилися визначати час більш точно: *удень* — за Сонцем, а *вночі* — за зірками (За І. Андріановою).

2. Доберіть, де можливо, до виділених слів спільнокореневі прикметники. Поясніть, чим відрізняються прикметники від цих слів.

Запам'ятайте!

Прислівник — самостійна частина мови, що називає ознаку дії, відповідає на питання *як? коли? де? куди? навіщо? з якою метою? якою мірою?* тощо.

Прислівники не змінюються, тому не мають закінчень.

У реченнях прислівники найчастіше бувають *обставинами*.

Уранці трава пахне *дужче*.

Прислівники, що стосуються іменників, можуть виконувати роль *означень*.

Андрій обрав стежку *ліворуч*.

- 222 Прочитайте текст. Знайдіть у ньому прислівники, користуючись зразком міркування.

За Сонцем і зірками зручно визначати час доби, але людям були потрібні й великі міри часу.

У природі знайшлися й такі. Люди давно помітили, що дні стають то коротшими — взимку, то довгими — улітку. Проміжок часу від одного літа до іншого — рік. Такою мірою й нині користуємося ми з вами (З журналу).

Зразок міркування: У словосполученні *рахувати просто* — *просто* означає ознаку дії; слово не змінюється (*рахував, рахувала, рахували просто*; отже, слово *просто* — прислівник.

223 1. Прочитайте текст. Визначте засоби міжфразового зв'язку в ньому.

Спостереження за рослинами показали, що їх життєдіяльність чітко підкорена певним ритмам. Не випадково їх називають *біоритмами*. Це звичне, відоме всім поняття водночас має багато загадкового.

У рослин з яскравими й крупними пелюстками добові біоритми виявляються більш яскраво. Квіти таких рослин розкриваються й закриваються періодично протягом доби. Люди, давно помітивши цю здатність рослин, почали використовувати їх для визначення часу. Звичайно, точність роботи квіткового годинника залежить від багатьох чинників. Показуючи точно час в ясний сонячний день, у дощ квіти не розкриваються взагалі або відкриваються пізніше.

Відомий шведський натураліст XVIII століття Карл Лінней помітив періодичність у цвітінні рослин і розробив так званий квітковий годинник. Яскраво оздоблений годинник і нині слугує людям, уважним до природи (*З календаря*).

К. Лінней.
Квітковий годинник

2. Випишіть словосполучення (*дієслово + прислівник, дієприкметник + прислівник, дієприслівник + прислівник*). Що означають прислівники? На які питання відповідають?

224 1. Знайдіть серед спільнокореневих слів прислівники. Обґрунтуйте свій вибір. Випишіть прислівники, виділяючи графічно в них значущі частини слова.

1. Розумний, розум, розумно, розуміючи, розуміючий.
2. Міцність, міцніти, міцніючий, міцно, міцніючи.
3. Зеленіти, зелено, зеленіючий, зелень, зеленіючи.
4. Легко, легкий, легшати, легкість.

2. Складіть 2–3 речення з прислівниками. Виконайте їх розбір за будовою.
3. Визначте синтаксичну роль прислівників.

- 225 Прочитайте словосполучення, правильно наголошуючи прислівники. Перевірте себе за словником. Випишіть у зошити фразеологіями.

Триматися осторопнь, накричав зопалу, зварила нашвидкуруч, зеленіли обабіч, посіяли затепла, сісти верхи.

Травописний практикум

- 226 1. Спишіть текст, уставляючи потрібні прислівники, користуючись довідкою. Визначте синтаксичну роль прислівників. Графічно позначте їх як члени речення.

Після зими ... наступає весна, день ... змінюється ніччю. Людина теж є частиною Всесвіту: ... б'ється серце, па день вимагає «дапини» шлунок, бадьорість змінюється сном. Цими процесами керують біоритми, що ... співвідносять життя людини з життям природи.

Як працюють ці внутрішні годинники? Чому вони ... не збиваються, не відстають і не біжать ... ?

Довідка: обов'язково, неодмінно, ритмічно, тричі, органічно, ніколи, уперед.

2. Складіть самостійно 2–3 речення з прислівниками з тексту.

Запам'ятайте!

Прислівники, утворені від різних частин мови, як правило, зберігають наголос тих слів, від яких утворилися: *мірно* (*мірний*); *по-кіївськи* (*кіївський*), *назустріч* (*зустріч*) тощо.

У прислівниках на *о*, утворених від двоскладових прикметників, наголос падає на перший склад: *вузько* (*вузький*), *легко* (*легкий*), *мілко* (*мілкий*).

У складних прислівниках, що мають такі складники: *аби*, *будь*, *небудь* тощо, ці компоненти, як правило, наголошені (*де-не́будь*, *абі́як*, *бу́дь де*).

Деякі прислівники мають подвійний наголос: *не́голо* – *наго́ло*, *спóвна* – *сповна́*, *не́двоє* – *надво́є*, *на́троє* – *натро́є*, *нашвидку́рч* – *нашвидку́рч*.

Не бійтесь заглядати у словник ...

- 227 Поставте наголоси в прислівниках. Перевірте себе за словником.

Пусто, жахливо, сухо, темно, широко, чистенько, товсто, повсякчас, криво, свіжо, близенько, близько, тепло, високо, зопалу, завидно, обіруч.

§ 35 Розряди прислівників

- 228 1. Уважно розгляньте таблицю. Запам'ятайте, на які розряди за значенням поділяються прислівники. Намалюйте таблицю в зошиті, доповнивши прикладами з довідки.

Розряд за лексичним значенням	Питання	Приклади
1. Способу дії	<i>як? яким чином?</i>	
2. Місця	<i>де? куди? звідки?</i>	
3. Часу	<i>коли? відколи?</i>	
4. Причини	<i>чому?</i>	
5. Меті	<i>для чого? навіщо? з якою метою?</i>	
6. Міри і ступеня	<i>наскільки? якою мірою?</i>	
7. Ознаки	<i>який? яка? яке? які?</i>	

Довідка: часто їздити, дуже просити, вивчати вдома, несподівано завітати, красиво випивати, їхати далеко, котлета по-київськи, вивчати напам'ять, отримати вчора, зробити своєчасно, приготувати напшвидкуруч, будинок ліворуч, гарно розбиратися, утричі дорожчий, улітку поплавати, зробити згарячу.

2. Складіть речення з 5–7 прислівниками з довідки.

- 229 1. Прочитайте текст.

Тихо й неквапливо рухається сонце небом, піде не спіткнеться, але за цією легкою ходою — важка й напружена робота. Сонце прокидається раніше за всіх і починає свій невпинний рух над степами й горами, ополудні воно трохи відпочиває, але й відпочинок цей досить активний. Наступного дня все знову повторюється.

Колись, запевняють старі люди, сонце світило яскравіше, бо його вранці чистила та вимивала дівчина-красуня. Тому воно так яскраво й випромінювало свою енергію. Що потім сталося з цією панночкою, нікому нині невідомо. Сонце ж без служниці занудьгувало, зблідло, з його обличчя вже не сходять плями... (З книжки «Ми українці»).

2. У першому абзаці визначте способи зв'язку речень.
3. Випишіть прислівники. Поставте до них питання.
4. Визначте розряд прислівників за значенням, використовуючи подану вище таблицю. Доповніть кожну групу 2–3 власними прикладами.

- 230** 1. Доберіть прислівники до дієслів запропонованих розрядів. Форму дієслів можна змінювати.

Запрошувати (місця, міри і ступеня), читати (способу дії, міри і ступеня, місця), розташуватися (способу дії, місця), вітати (часу, міри і ступеня), робити (мети, причини).

2. Складіть речення з 2–3 словосполученнями. Накресліть схеми речень.

Творча лабораторія

Складіть і запишіть розповідь про те, як ви вдома виконуєте домашні завдання. Використовуйте у своєму мовленні прислівники *спочатку, згодом, уважно, ретельно, усно, письмово, правильно, грамотно*. Визначте розряди цих прислівників.

- 231** Замініть фразеологізми прислівниками-синонімами за зразком. Визначте їх розряди.

1. Сергій мчить як вітер. 2. Іван виконує завдання з п'ятого на десяте. 3. Школа від мене — рукою подати. 4. У нас яблук — хоч греблю гати. 5. Дмитро написав твір так, що комар носа не підточить. 6. Оминати ліс десятою дорогою.

Зразок: *Оксана прокидається ні світ ні зоря (рано).*

Правописний практикум

- 232** 1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви й розділові знаки. Підкресліть прислівники, визначте їх розряд.

Нехай такı буде вечір. Не з примхи.

Може, з того, що в.чірні дороги завжди короткі, бо вони пов.ртають нас додому, бо в.чірня дорога — це завжди поверн.ння. З вечора видно прожитий день. З в.чора видно — поразка цей день чи пер.мога. Увеч.рі про нас думають наші батьки, увеч.рі вони завжди ч.кають нас додому, на якій недосяжній відстані від них ми б пе були.

Увеч.рі птахи в.ртають до своїх гнізд, як би далеко вони не залітали в денних клопотах. Увеч.рі найдужче діє земне тяжіння — і тому космо-

павти зал..шають землю вдосвіта, поки планета ще сонна. Тому ввеч..рі так полетш..но сідають літаки на аеродроми.

Тому хай буде вечір! (За В. Яворівським).

2. Визначте тип і стиль мовлення.
3. Яке слово в наведеному тексті ви вважаєте ключовим? Якою частиною мови воно є?
4. Як ви вважаєте, чи виправдане повторення прислівника *увечері* в наведеному тексті? Аргументуйте свою думку.
5. Визначте функції прислівників у тексті (*для точної передачі інформації, для передачі настрою, для висловлення авторської позиції тощо*).

Творча лабораторія

1. Складіть усну розповідь на одну з тем: «Як прокидається моє місто (село) вранці», «Мої спостереження над природою вдень», використовуючи прислівники.
2. Розгляньте уважно фотографію. Складіть коротку статтю до Вікіпедії (електронної енциклопедії) про цей туристичний об'єкт, використовуючи прислівники.

§ 36 Ступені порівняння прислівників

Пригадайте!

1. На яку ознаку вказують якісні прикметники?
2. Які є ступені порівняння в прикметників? Як вони творяться?

Запам'ятайте!

Ступені порівняння мають лише прислівники на **-о**, **-е**, утворені від якісних прикметників: *високий* — *високо*, *чистий* — *чисто*, *затишний* — *затишно*.

У прислівників є два ступені порівняння: *вищий* і *найвищий*.

Ступені порівняння	Форми ступенів порівняння	Особливості творення	Приклади
вищий	проста	За допомогою суфіксів -ш- , -іш-	<i>швидко</i> — <i>швидше</i> , <i>холодно</i> — <i>холодніше</i> , <i>значно</i> <i>холодніше</i>
	складена	Шляхом додавання до прислівників вищого ступеня слів <i>значно</i> , <i>багато</i> , <i>куди</i> , <i>ще</i> , <i>трохи</i>	<i>трохи</i> <i>холодніше</i> , <i>ще</i> <i>холодніше</i> , <i>куди</i> <i>холодніше</i>
найвищий	проста	Від простої форми вищого ступеня за допомогою префікса най- ; для підсилення можуть уживатися префікси як- , що-	<i>найхолодніше</i> , <i>якнайхолодніше</i> , <i>найшвидше</i> , <i>щонайшвидше</i>
	складена	Шляхом додавання до прислівників слів <i>найбільш</i> , <i>найменш</i>	<i>найбільш</i> <i>тепло</i> , <i>найбільш</i> <i>швидко</i>

Деякі прислівники вищого й найвищого ступенів творяться від прислівників з іншим коренем: *добре* — *краще* — *найкраще*, *погано* — *гірше* — *найгірше*.

При творенні вищого ступеня порівняння прислівників:

- випадають суфікси **-к-**, **-ок-**, **-ек-**, **наприклад**: *високо* — *вище*, *легко* — *легше*, *широко* — *ширше*;
- відбуваються чергування приголосних [ж], [з] + [ш] = [жч], **наприклад**: *важко* — *важче*, *близько* — *ближче*;
- відбувається чергування [к] з [шч] ([шч] = щ): *високо* — *вище*.

233

1. Утворіть від поданих прислівників просту й складену форми вищого та найвищого ступенів порівняння.

Близько, далеко, дорого, низько, яскраво, часто, високо, красиво, тихо, широко.

2. Складіть речення з 2–3 прислівниками. Визначте синтаксичну роль прислівників, відповідно їх підкресливши.

- 234 Прочитайте речення. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова. Якими членами речення вони є?

Скажи матері *найкраще* слово. *Найкраще* із завданням упорався наш клас. Озеро Світязь *глибше* від усіх озер в Україні. Треба *глибше* занурюватися в мову.

- 235 1. Спишіть текст. Знайдіть прислівники, що мають ступені порівняння. Визначте, у якій формі вони вживаються, яку синтаксичну роль виконують.

Кожне дерево співає по-своєму: могутні дуби густими басами, *білокорі* берези видзвонюють тонше, мов струни гітари, і довго бринять, *не стихаючи*. Клепи перегукуються куди *сентиментальніше*. Їх шепіт нагадує перші дівочі тасмниці, про які найтихіше розповідають на вухо подрузі (*Є. Сатулла*).

2. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *видзвонюють* і *перегукуються*.
3. Поясніть написання виділених слів.
4. Виконайте морфологічний розбір 3–4 прислівників.

Усне висловлювання

Розкажіть, як, на вашу думку, перегукуються дерева в саду: яблуні, груші, вишні.

- 236 Запишіть 3–4 прислів'я з прислівниками вищого й найвищого ступенів порівняння за зразком. Підготуйте усну розповідь на одну з тем записаних вами прислів'їв.

Зразок: Краще гірка правда, ніж солодка брехня.

§ 37 Способи творення прислівників

Це наша країна!

- 237 1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Я чув у Карпатах таку бувальщину. Високо в горах жив прекрасний майстер-гуцул³. Дружина його рано померла, а любив він її затято. Жив самітником, будував хати, як ляльки, двох подібних не було. Коли запрошували збудувати хату, він спускався вниз і, поки не завершить дім, не повертався на свою гору. Його власний дім — то було щось не-

К. Устиянович. Гутул.
1920-і роки

перевершене й дивовижне. Раптом бачать: горить уночі майстрова хата. Кинулися люди знизу на поміч, а він: «Не чіпайте, хай горить!» Не дав загасити. От і запитують його: нащо спалили таку хату? А він: «Аби знову була мета в житті, будуватиму вам житла, зароблятиму гроші й знову поставлю собі хату» (За В. Яворівським).

2. Знайдіть і выпишіть прислівники. Поміркуйте, від яких слів вони утворені.

238 *Запам'ятайте!*

Розгляньте подану нижче таблицю. Розкажіть про способи творення прислівників, використовуючи приклади з таблиці, тексту попередньої вправи й дібрані самостійно.

Способи творення прислівників	
префіксальний	<i>багато – забагато, трохи – анітрохи, скільки – ніскільки</i>
суфіксальний	<i>ввічливий – ввічливо, добрий – добре, близько – близенько</i>
префіксально-суфіксальний	<i>турецький – по-турецьки, вечір – щовечора, молодий – змалоду</i>
складання слів, однакових чи близьких за значенням	<i>рано-вранці, тихо-тихо, тишком-нишком</i>
злиття основ слів	<i>по ліву руку – ліворуч, босими ногами – босоніж, на швидку руку – нашивидкуруч</i>
перехід інших частин мови в прислівник	<i>серце гаряче (прикм. серед. роду), було гаряче (присл.)</i>

239 1. Прочитайте вірш.

Дуби ростуть поволі, неквапливо;
Хто садить дуба, — той його, можливо,
І не побачить вицим, аніж сам.
Це — дар майбутнім, скажемо, літам,
Привіт іще не знаним поколінням,
Весна, в тумані схована осіннім.

М. Рильський

2. Знайдіть і выпишіть прислівники. Визначте, як вони утворені.
3. Доберіть і запишіть 2–3 прислівники, утворені суфіксальним способом.

4. Складіть речення з одним із прислівників. Виконайте його синтаксичний розбір.

240 1. Прочитайте текст.

Прислівники можна назвати «живими копалинами». Список прислівників повен уламків далекого минулого. Він нагадує ті кам'яні породи, у яких то повністю, то у вигляді шматочків збереглися від давніх епох закам'янілі останки давніх тварин і рослин (За Л. Успенським).

2. Як ви думаєте, чому прислівники можна назвати «живими копалинами»?

241 1. Прочитайте прислівники. Яким способом вони утворені?

Обабіч, тричі, по-християнськи, шкода, голіруч, тишком-нишком, весело, апітрохи.

2. Поставте наголос у словах.
3. Складіть речення з 2–3 прислівниками.

Запам'ятайте!

Потрібно розрізняти прислівники на **-е** й однозначні з ними прикметники середнього роду: добре (як?) проспівав, добре (як?) яблуко; нижче (де?) написано, нижче (як?) дерево.

242 Прочитайте подані пари слів. Від яких частин мови утворені прислівники? Залишіть.

добре ← добрий
красиво ← красивий
творчо ← творчий
набіло ← білий
навесні ← весна

по-новому ← новий
по-українськи ← український
недавно ← давно
несподівано ← сподівано

Практичний

243 1. Спийшіть словосполучення, знімаючи ризик.

Думати про здоров'я за/молоду, заступитися за/молоду людину, ліпити вареники в/ручну, покласти в/ручну машинку, прочитати в/друге, постукати в/друге вікно, перед/усім повторити матеріал, сказати перед/усім світом, подарувати світлинку на/пам'ять про подорож, вивчити вірш на/пам'ять, чекай на/зустріч, на/зустріч здіймалися гори.

2. Підкресліть прислівники, визначте спосіб їх творення.
3. Виберіть омоніми, запишіть їх парами, порівняйте написання.
4. Складіть речення з 2–3 словосполученнями.

244 Замініть словосполучення прислівниками-синонімами, використовуючи довідку. Поясніть їх написання.

Зробити на швидку руку, три рази, обличчям догори, дуже далеко, з усіх боків, обличчям донизу, як роблять українці, добре і швидко робити, кожного вечора, босими ногами, з обох боків.

Довідка: тричі, нашвидкуруч, босопіж, щовечора, вправно, горілиць, по-українськи, далеко-далеко, усебічно, обабіч, долілиць.

245 Доберіть спільнокореневі прислівники до поданих слів, поясніть спосіб їх творення. Запишіть прислівники, поясніть їх написання.

Весна, зустріч, швидкий, довгий, перше, грецький, молодий, день, присмний, гарячий, трос, рука.

246 1. Прочитайте вірш. Випишіть прислівники, визначте спосіб їх творення.

Хай назустріч віс вітер, хай вітрище,
 Ти — вперед, *не прогай* і дня.
 Адже кожен день — то крок все вище
 На шляху *життя* і *пізнання*.
 Хай багато пройдено і звідано,
 Ще перед тобою час і світ,
 Тільки уперед, у *нерозвідане*.
 Щоб лишився на землі твій слід.

П. Дорошко

2. Поясніть правопис виділених слів.
3. Визначте ступінь порівняння прислівника *вище*.
4. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *вітрище* і *світ*.
5. Визначте розряди займенників, ужитих у тексті, за значенням.

Я *Правописний практикум*

247 Спишіть речення, уставляючи пропущені букви й знімаючи риски. Підкресліть прислівники, виконайте їх словотвірний розбір.

1. Якщо людина попросить у тебе хліба, п..р..ламай свій шматок на/двос, навіть якщо це в тебе оста..ій (*З календаря*). 2. За/молоду треба наб..ратися знань, щоб не пуста була твоя власна кр..ниця (*І. Цюпа*).

3. Якщо ви вдало виб...рете працю й вклад...те в неї всю свою дунгу, то щастя само вас знайде (*К. Ушинський*). 4. Торуй свій шлях — той, що твоїм назвався, той, що обрав тебе на/віки вік (*В. Стус*). 5. Оба/біч дороги стоять в...сокі трави, кожна травинка хилиться до/низу й ніби плаче дрібною холодною сл...озою (*Ю. Збанацький*). 6. І хороше, і дивно, і раді...сно стає мені, малому, в цім світі, де є зорі, і добрі люди, і тихі вогни...ки, і щедрі в...чори (*М. Стельмах*). 7. Вітерець дмухнув, і забр...ніли ст...бельця сіна, забриніла тирса* тонко: навіть скошена, навіть ставши вже сіном сухим вона продовжує співати по/степовому (*О. Гончар*).

Розвиток мовлення

§ 38 Письмовий докладний переказ тексту-роздуму дискусійного характеру

Пригадайте!

Роздум — це текст, що містить логічно послідовне доведення чи пояснення чогось, низку думок, міркувань, висновків із певної теми. Структура роздуму: теза — аргументи, докази — висновок.

Дискусія — широке публічне обговорення якого-небудь спірного питання.

Публіцистичний стиль — це стиль суспільної комунікації, громадського життя.

Робота в парі

248

Запишіть слова й сполучення слів, за допомогою яких пов'язуються частини роздуму (теза і докази, докази і висновок).

Отже Таким чином Узагальнимо сказане. Звичайно... . Обґрунтуємо це Таким чином Я думаю, що На мою думку Я впевнений Це можна довести так. Це пояснюємо так.

249

1. Прочитайте текст. Виділіть речення, у якому міститься головна думка висловлювання. Визначте стиль і тип мовлення тексту. Обґрунтуйте свою думку.

Що далі в ліс, тим більше... сміття

У наш час забруднення ґрунту й водоймищ побутовими відходами набуло глобального характеру. Колись проблему сміття вважали міською. Нині село також потерпає від нього. Околиці сучасних сіл перетвори-

лися на дикі звалища, що їх за масштабами хоч не порівняєш із міськими, але для місцевих жителів вони породжують ті ж самі проблеми. Сміттям завалені узбіччя автомобільних доріг і залізниць. На нього ми натрапляємо в лісі й на луці.

Особливої проблеми починає набувати забруднення сміттям територій навколо дачних ділянок. Сучасні дачні селища, як правило, не мають

спеціалізованих служб із прибирання сміття, і тому території навколо них перетворюються на справжнісінькі звалища.

Поліетиленові кучугури й купи консервних банок спотворили найближчі ділянки лісу біля багатьох дачних селищ. Території захаращеного лісу займають уже десятки гектарів навколо дачних селищ. А що далі?

Навряд чи виникне в когось бажання прогулятися в такому лісі. Найсумнівнішим є те, що більшість людей не вбачає в цьому серйозної проблеми. Не розуміють і не хочуть розуміти, що все це сміття повернеться до кожного з них на ділянку у вигляді забрудненої ґрунтової води, токсичної курави. Неможливо стане пити воду з криниці, овочі та ягоди будуть отруєні й непридатні для споживання.

Де ж вихід? Учені вважають, щоб зменшити кількість утворення відходів, треба змінити спосіб життя людини, а виробництво зробити якомога безвідходним. Проте для такого вирішення потрібно буде багато часу й коштів (За В. Беляєвою).

2. Чим відрізняється текст дискусійного характеру від тексту-опису й тексту-розповіді?
3. Що спільного між текстом-роздумом і текстом дискусійного характеру?

§ 39 Букви **н** та **nn** у прислівниках

29 *Правописний практикум*

- 250** 1. Випишіть прикметники, уставляючи пропущені букви **н** і **nn**.

Щоде..а звичка, страше..ий вітер, оста..ій номер, невпи..ий, привіт..ий хлопець, неспокій..е море, слухня..а дівчина.

- Від поданих прикметників утворіть прислівники. Поясніть, чи є залежність у написанні **н** і **ни** у прикметниках і прислівниках.
- Самостійно сформулюйте правило написання **н** і **ни** у прислівниках.

Запам'ятайте!

У прислівниках пишеться стільки **н**, скільки їх було у прикметниках, від яких вони утворені: *гарний* — *гарно*, *щорічний* — *щорічно*, *старанний* — *старанно*.

Дві букви **ни** пишуться також у прислівниках: *спросоння*, *попідвіконню*, *попідтинню*, *зрання*.

Праховисний практикум

- 251** Запишіть речення, уставляючи пропущені букви. Поясніть написання прислівників.

1. Треба хоропі справи робити не на замовлення, а щоде...о, усе життя (*О. Донченко*). 2. Робіть добро. Непоказ...о, буде...о. Це принесе найвищу з нагород — ні з чим не порівняне почуття, що ти живеш не марно на цім світі (*В. Крищенко*). 3. В саду зрубали яблуню стару, у вогниці її гілля палас... Вона служила відда...о добру, ряснилася, бувало, урожаєм (*Д. Луценко*). 4. Люблю дити...о видивлятись світ (*Г. Чубач*). 5. Краса і свіжість чистих барв горить петлі...о в небі голубому (*В. Бичко*). 6. Непоруш...о стоять дерева... (*М. Коцюбинський*).

- 252** 1. Утворіть прислівники від поданих прикметників. Запишіть. Поясніть написання.

Сяльний, щоденний, *широкий*, широченний, *повільний*, небезпечний, *незвичайний*, незліченний, невпинний, недоречний, старанний, принагідний, *радісний*, щоденний.

2. Доберіть антоніми до виділених слів.

- 253** 1. Замініть подані слова й словосполучення прислівниками-синонімами за зразком.

Без сумніву, на диво, до речі, без ладу, без жалю, кожного дня, при всіх людях, без цілі, без застереження, без кінця, без утаву, без межі.

Зразок: *без сліду* — *безслідно*.

- Поясніть написання **н**, **ни**.
- З 3–4 прислівниками складіть речення.

- 254 1. Прочитайте текст, знайдіть у ньому прислівники. Уставте пропущені **и**, **ни**.

А. Кримський

Найбільше мов серед українців знав Агатангел Кримський — український учений, письменник і перекладач. Коли його запитували, скільки мов він знає, певне, о відповідав: «Мабуть, із шістдесят, а то й більше!» У дитячі роки він бездога, о вивчив німецьку, французьку й англійську мови. У юнацтві добре оволодів грецькою, турецькою, італійською, давньосврейською та санскритом. Він перший доніс до українського читача безпосередньо з оригіналів східну поезію, зробив переклад цілої її антології IX–XV ст., дореч, о додавши наукові довідки (З книжки «Розумна перерва»).

Робота в групі

2. Знайдіть в Інтернеті інформацію про А. Кримського, розкажіть однокласникам про нього.

§ 40 Не і ні з прислівниками

Пригадайте!

Пригадайте правила написання **не** і **ні** з різними частинами мови, проілюструйте відповідь прикладами.

- 255 Спшіть речення, підкресліть прислівники. Поясніть, чому в одних випадках **не** з прислівниками пишеться разом, а в інших — окремо.

1. Вечір м'яко й нечутно вимикає опуклу люстру сонця (Б. Олійник).
2. У генах нападкам перейде незнищено пам'ять (Б. Олійник).
3. Не завтра добрим словом, а сьогодні озватись би хоч пошепки до вас! Не завтра, а сьогодні насінину посіяти в душі і засвітить! (М. Самійленко).
4. Але найбільше диво — це людина, що творить тут, шукає ненастанно (М. Рильський).
5. Цілий тиждень живу і ходжу між левами, недаремно ж і місто взивається — Львів (В. Симоненко).

Запам'ятайте!

В українській мові **не** з прислівниками пишеться разом, якщо:

- 1) прислівник без **не** не вживається: *негайно, незабаром, невпинно*;

2) після додавання **не** утворюється слово з протилежним значенням і його можна замінити синонімом без **не**: *багато — небагато (мало), близько — неблизько (далеко)*.

Не з прислівниками пишеться окремо, якщо:

- 1) прислівник у реченні виступає присудком: *Було ще не пізно*;
- 2) у реченні є протиставлення: *Це вийшло не випадково, а заплановано*.

- 256** 1. Замініть наведені прислівники на синонімічні, без частки **не**.

Недорого, певгамовно, невесело, невиразно, нечітко, незабаром, непогано, несильно, нелегко, небагато.

2. Складіть речення з 2–3 прислівниками.

- 257** Складіть речення зі словами за зразком (*прислівник з не разом — прислівник з не окремо*).

Недавно, незатишно, непросто, недешево, нешироко, недавно, недовго, неяскраво, неспокійно.

Зразок: Сьогодні мені нежарко. — Сьогодні мені не жарко, а холодно.

Правописний практикум

- 258** Спишіть речення, знімаючи ризик.

1. Добру справу й повторити не/соромно. 2. Ліпоці не/швидко йдуть, злидні їх наздоженуть. 3. Грамоти вчиться — не/одмінно знадобиться. 4. Що поспішно, то не/доладно. 5. Коли грибно, то не/хлібно (*Народна творчість*).

Запам'ятайте!

В українській мові **ні** з прислівниками пишеться разом: *ніде, ніщо, нізвідки*. Окремо **ні** з прислівниками пишеться в деяких фразеологічних зворотах: *ні холодно ні жарко, ні сюди ні туди*.

- 259** Вимовте подані прислівники, правильно їх наголошуючи. Складіть речення з 3–4 прислівниками.

Нізащо, нізвідки, нізвідки, нізвідкіля, нізвідкіля, нінащо, ніскільки, нітрохи, ніяк.

Правописний практикум

- 260** Запишіть речення, розкриваючи дужки. Уставте пропущені букви. Поясніть правопис **не** і **ні** з прислівниками.

1. Ні/де не/мас літа. Лип там, де лось л..жав, з..мля була зігріта. (*Л. Костенко*). 2. Кажу я речі очевидні і аж ні/трохи не/нові (*М. Риль-*

ський). 3. Ні/де ні/кого не/було видно (О. Гончар). 4. Земля для хлібороба завжди була живою матерією, не/одмінно наділ.ною конкретним відчуттям: землю не/можна було паплюжити ні дією, ні словом (З «Народного календаря»). 5. Машини спускалися з гори не/швидко, а по/волі (З журналу).

261 1. Запишіть слова. Поясніть правопис **не** і **ні** з прислівниками.

Ні/туди ні/сюди, ні/де голці впасти, ні/так ні/сяк, ні/коли, не/дуже, не/задовго, ні/трохи, не/модно, не/інакше, ні/чого, ні/яково, не/одноразово, ні/скільки, ні/почім, не/за горами.

2. Знайдіть фразеологізми, поясніть їх значення.

§ 41 И та і в кінці прислівників

Запам'ятайте!

В українській мові			
и пишеться			і пишеться
у кінці прислівників після з, к, х : <i>навкидьки, трохи, напереваги</i>	у прислівниках: <i>почасті, навперейми, навкулачки</i>	у кінці прислівників з префіксом по- після к, ч : <i>по-батьківськи, по-українськи</i>	в усіх інших випадках: <i>віднині, насторожі, усередині</i>
У деяких прислівниках після ч пишеться ї : <i>поночі, щомочі, уночі, заочі, двічі.</i>			

Це наша країна!

262 1. Прочитайте текст. Випишіть прислівники й поясніть їх правопис.

Традиційно в українців на січень *припадає* найбільше свят. Протягом усіх Різдвяних свят, які тривали два тижні, у кожній господі тричі варили кутю — багату, щедру й голодну.

Святвечір, або багата кутя, — чисто *родинне* свято. Як правило, його справляли ввечері, коли за обрядовим столом *збиралися* лише члени сім'ї.

Наступною дією була щедра кутя напередодні Нового року. *Увечері підліткові дівчатка поодиноці чи гуртом обходили оселі сусідів і родичів, співаючи величальні* тексти господарям.*

Нарешті надходила третя й остання кутя в різдвяному циклі. У народі називалася вона «голодною». Готували цю страву напередодні *Водохрещтя*. Власне, цим дійством і завершувалося багате різдвяно-новорічне святкування (За В. Скуратівським).

2. Доберіть заголовок до тексту.
3. Визначте стиль і тип мовлення.
4. Визначте розряд за значенням використаних у тексті прислівників.
5. Поясніть правопис виділених слів.
6. Поясніть правопис розділових знаків у виділеному реченні.

Робота в групі

1. Проспівайте одну з колядок або щедрівок.
2. Розкажіть про святкування Різдва у вашій місцевості.
3. Напишіть рецепт куті.
4. Підготуйте 5–6 запитань за змістом тексту.
5. Напишіть замітку в газету про святкування новорічних свят у вашій школі.

Правописний практикум

263

Запишіть слова, уставляючи пропущені букви в кінці прислівників. Складіть словосполучення з 5–7 прислівниками.

Уноч.., уранц.., докуп.., заоч.., навік.., почаст.., поодинок.., завбільшк.., навшпиньк.., анітрох.., двіч.., по-хазяйськ.., по-сусідськ.., мовчк.., анітрох..

Не бійтесь заглядати у словник...

Поміркуйте, як правильно говорити *навшпиньках* чи *навшпиньки*. Доведіть свою думку.

Правописний практикум

264

1. Запишіть речення, уставляючи пропущені букви.

1. Як у лютому гукнет..ся, так восен.. відгукнет..ся. 2. Двіч.. літа не буває. 3. У січні вноч.. панують сови та сичі. 4. П..цять вранц.. с..ниці — мороз посильнішає. 5. Півні ввечер.. розкукурікались — на відлигу. 6. Лягає на сніг пес — невдовз.. пот..плішає. 7. Як у травні дощ надвор.., то восен.. хліб у коморі (*Народні прикмети*).

2. Запишіть 3–4 прикмети. За необхідності зверніться до народознавчої літератури або до батьків.
3. Скажіть, чи дійсно народні прикмети можуть прогнозувати погоду на майбутнє.

Мовленнєвий етикет

265

1. Запишіть текст, уставляючи прислівники з довідки. Порівняйте поданий у підручнику текст і записаний вами. З якою метою, на вашу думку, у тексті використовуються прислівники (*засіб зв'язку речень у тексті, з метою увиразнення мовлення, для вираження оцінки, для уточнення інформації тощо*)?

Уважали, що перед Водохрещами вода в ріках хвилюється. Були такі відважні любителі тасмного, які ходили на річку спостерігати це явище. Але ріки в цей час покриті льодом і що там під кригою робиться — невідомо. Та все ж набрана вода з річки перед Водохрещами — цілюща.

У церкві відбувається богослужіння: увесь народ іде процесією на річку до хреста. На річці похід зупиняється й стає на льоду великим барвистим колом, що вимальовується на тлі снігового покривала. На

колишній Гетьманщині* парубки та молоді чоловіки їхали до річки, заломивши сиві шапки.

Коли вже воду освячено, люди підходять до ополонки* й набирають воду в підготовлений посуд. Після водосвяття всі повертаються до своїх хат... (За О. Воропаєм).

Довідка: опівночі, вночі, вранці, по-козацьки, здалека, зарані, верхи, яскраво, колись.

2. Виберіть із тексту слово або словосполучення, яке може бути заголовком тексту.
3. Поясніть правопис використаних прислівників.
4. Підкресліть у тексті спільнокореневі слова. Виконайте їх розбір за будовою.
5. Визначте розряд за значенням використаних у тексті займенників.
6. Чи бачили ви, як освячують воду на Водохрещі? Розкажіть про цілющі властивості цієї води.

Запам'ятайте!

В українській мові прислівники можуть писатися разом і окремо.

Разом пишуться:

- 1) прислівники, утворені сполученням прийменника з прислівником: *відтепер, негаразд, потроху*;
- 2) прислівники, утворені сполученням прийменника з іменником: *улітку, назустріч, убік*;
- 3) прислівники з префіксами прийменникового походження, якщо в слові є суфікси **-о, -е (-є), -и, -ки; -у (-ю), -а(-я); -і**: *навколо, уперше, надвоє, завтовшки, зверху, зліва, нарівні*;
- 4) прислівники, утворені сполученням **аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-** із будь-якою частиною мови: *абикуди, деінде, щодуху, щонайкраще, якраз*;
- 5) прислівники, утворені з кількох основ: *ліворуч, мимоволі, обіруч*.

Окремо пишуться прислівники, утворені:

- 1) поєднанням однакових повнозначних слів у різних відмінкових формах: *кінець кінцем, сама самотою, одним одна, з року в рік, з дня на день*;
- 2) сполученням прийменника з іменником, частини яких зберігають відносну самостійність значення (між ними можна вставити означення): *без відома, без кінця, до речі, на поруки, під боком, по совісті, уві сні*;
- 3) сполученням прийменника з прикметником чоловічого роду або прийменника **по** зі збірним числівником: *в основному, у цілому, у середньому, по п'ятеро, по восьмеро*;
- 4) сполученням двох іменників і одного чи двох прийменників: *рік у рік, з роду в рід, один за одним, сам на сам*.

Травописний практикум

266

1. Запишіть прислівники, знімаючи ризик, спочатку ті, що пишуться разом, а потім ті, що пишуться окремо.

Що/місяця, чи/мало, мимо/хідь, на/поруки, в/обмін, від/ранку/до/вечора, без/краю, мимо/хить, на/тще/серце, с/підлоба, у/продовж, перед/усім, до/пари, з/рідка, за/молоду, на/голову, на/показ, у/слід, по/декуди, поза/вчора.

2. З'ясуйте лексичне значення підкреслених прислівників. Складіть із ними речення.
3. Виконайте морфологічний розбір 2–3 прислівників.

- 267** 1. Запишіть речення, знімаючи ризики й уставляючи на місці пропусків відомі світові імена.

1. Ми *ані/трохи* не/помилимося, якщо стверджуватимемо: усьому світові відоме ім'я зірки українського футболу ... 2. *На/вряд* серед вас знайдеться той, хто не/знає імен братів/боксерів ... 3. *Що/денно* тренується відома олімпійська чемпіонка з комплексного плавання ... 4. *Що/року* в Україні проходить спортивний фестиваль «Золота лілія», який засновано абсолютною чемпіонкою світу ... 5. *З/року/в/рік* імена молодих українських спортсменів стають відомими світові, на/приклад: ...

2. Поясніть правопис виділених слів.
3. Про людей яких професій йдеться в поданих реченнях? Розкажіть про їхні досягнення, використовуючи прислівники.

- 268** 1. Прочитайте слова. Чи можна їх уважати спільнокореневими? Доведіть свою думку.

День, денний, днівати, щоденно; учора, учорашній, позавчора; осінь, осінній, по-осінньому, восени; воля, вільний, поволі.

2. Запишіть спільнокореневі слова до прислівників *обіруч, удосвіта, позавчора, праворуч, зрідка, напоказ*. Виконайте словотвірний розбір 2–3 прислівників.

- 269** 1. Прочитайте текст. Випишіть прислівники й поясніть їх правопис.

Усі урагани *породжуються* теплою морською водою та вологими вітрами в одному з двох відносно *вузьких* поясів, які повернуто до півдня й півночі від екватора.

Поки точно невідомо, чому одні тропічні циклони *набувають* потужності урагану, а інші — ні. Але їх основні складники — спека й надмірна вологість. Частіше за все бурі та шторми *відбуваються* наприкінці літа, коли морська вода на поверхні *нагрівається* до +27 °С і рівень вологості дуже високий.

Усе починається з утворення невеликих областей *низького* тиску над поверхнею південних морів, де тепле вологе повітря починає швидко підійматися вгору. І незабаром виростає круговерть вологих вітрів навколо «ока бурі» (*З книжки «Що? Як? Чому? Світ таємниць Землі»*).

2. Доберіть до тексту заголовок.
3. Визначте засоби зв'язку речень у тексті.

4. Поясніть правопис виділених слів.
5. Поставте іменники *циклон, вітер, пояс, шторм, рівень* у родовому відмінку однини.
6. Визначте розряд за значенням використаних у тексті прислівників.
7. Доберіть синоніми до прислівників *швидко й незабаром*.
8. Розкажіть про одне з природних явищ, спостерігачем якого ви були.

Не бійтесь заглядати у словник...

Поміркуйте, чи можна вважати слова *щоденно, щодня, щодень, щоднини* синонімами. Доведіть свою думку. Складіть із цими словами речення.

Запам'ятайте!

Через дефіс пишуться прислівники

утворені за допомогою префікса <i>по-</i> та суфіксів <i>-ому, -ему, -е, -и</i> : <i>по-друге, по-братерськи, по-сусідському</i>	з <i>будь-, казна-, хтозна-, -небудь, -таки, -то, -от</i> : <i>будь-де, де-небудь, казна-коли</i>	утворені шляхом повторення однакових або близьких за змістом слів: <i>всього-на-всього, будь-що-будь, так-сяк, мало-мало</i>
--	---	--

Правописний практикум

270 Запишіть речення, знімаючи ризик.

1. Де/пе/де у вікнах світло янтаріє (*В. Сосюра*). 2. Ось/ось засяють, мов сузір'я, земні зірки людських осель (*Л. Дмитерко*). 3. Підсліпуватий день посувався по селу по/воленьки, на/впомацки (*Є. Гуцало*). 4. Останнє світло померклого дня ледве/ледве змагалось із сутіннями (*М. Коцюбинський*). 5. Цілий тиждень, день/у/день, ніч/у/ніч не переставав лити дощ (*З журналу*).

271 Утворіть від поданих прикметників, числівників і займенників прислівники за допомогою префіксально-суфіксального способу творення. Виконайте словотвірний аналіз 4–5 утворених прислівників.

Польський, турецький, п'ятий, бойовий, мій, твій, осінній, добрий, наш, перший, другий, третій.

- 272 1. Прочитайте прислівники. Поясніть їх правопис і складіть із ними речення.

Давно-давно, типком-нишком, мало-помалу, лобо-дорого, рано-вранці, гидко-бридко, недовго-нешвидко, недалеко-неблизько.

2. Поміркуйте, у творах якого жанру найчастіше вони використовуються. Випишіть із казок, легенд або переказів 3–4 речення з цими прислівниками.

- 273 Прочитайте прислівники вголос. Поясніть їх написання. Згрупуйте прислівники: спочатку прочитайте прислівники, які пишуться через дефіс, а потім ті, що пишуться окремо. Закрийте підручник і запишіть їх із пам'яті. Перевірте правильність написання за підручником.

Коли-не-коли, з давніх-давен, хтозна-коли, негадано-неждано, повесняному, з дня на день, один до одного, куди-небудь, далеко-далеко, хоч-не-хоч, високо-високо, по-новому, тяжко-важко, так-то, будь-що-будь, по-людськи, десь-то.

- 274 Утворіть від слів *коли, куди, де, як, десь* прислівники за допомогою префіксів *будь-, казна-, хтозна-* і суфіксів *-небудь, -таки, -то, -от*.

Робота в групі

- 275 Замініть подані словосполучення й слова прислівниками. Переможе той, хто найшвидше виконає завдання.

Колись — ..., у якомусь місці — ..., кудись — ..., плече до плеча — ..., дуже повільно — ..., у деяких випадках — ..., найближчим часом — ..., якимось чином — ..., у якійсь місцевості —

Пригадайте!

Що спільного в правописі неозначених займенників і неозначених прислівників? Наведіть приклади.

- 276 Знайдіть третє «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

I варіант

1. Від ранку до вечора, по-товариськи, довго-довго.
2. Хтозна-де, будь-коли, коли-не-коли.
3. По-мосму, по-вашому, віч-на-віч.

II варіант

1. Час від часу, по-польськи, по-господарськи.
2. Сильно-сильно, тихо-тихо, по-латині.
3. По-п'яте, по-четверте, удруге.

277 1. Запишіть текст, уставляючи пропущені букви й знімаючи риску.

Пліч/о/пліч з усмішкою йде дружнє ставл.ння до людей. Адже, хто люб..ть людей, того й люди люблять. Людина, характерною рисою якої є дружнє ставл.ння до інших, не/чекатиме усмішки чи пр..вітан-ня, а першою пр..вітається.

Дружнє ставл.ння полегшує спілкування між людьми лише тоді, коли воно щире. Якщо коли/небудь хтось лише зробіть вигляд, що по/дружньому ставиться до іншого, то таке «дружнє ставлення» як найсуворіше засудять (*За І. Томаном*).

2. Доберіть до тексту заголовок.
3. Визначте ступінь порівняння прислівника *якнайсуворіше*.
4. Виконайте морфологічний розбір 3–4 прислівників.
5. Виконайте синтаксичний розбір першого речення.
6. Продовжте текст міркуваннями про те, що означає бути привітною людиною.

278 Прочитайте текст. Складіть 3–4 речення, використовуючи прислівник *торік*. Поясніть його правопис і походження.

Слово *торік* відповідає духові української мови, компактне, має абсолютні переваги над недоречно впроваджуваними словосполученнями-кальками *минулого року* й *у минулому році*. Тому це милозвучне слово широко використовують класики української літератури. **Наприклад:** *Щоб менше скучала, щоб, бач, ходя опівночі, Спала й виглядала Козаченька молодого, Що торік покинув* (Т. Шевченко); *Ох, як весело було торік у сю пору* (Леся Українка) (*За І. Вихованцем*).

279 1. Прочитайте текст. Поясніть написання прислівників.

Два прислівники

Жили-були міцно-міцно об'єднані між собою два прислівники. Вони були так міцно з'єднані, що в Граматиці вважалися одним словом. Жили собі тихо-скромно, так, що збоку любо-мило було на них дивитися. Живуть собі два прислівники чи волею, чи неволею з'єднані. Слів у світі повним-повно, мало-мальськи що не так, і піде все шиворіт-навиворіт або, як кажуть, шкереберть. Краще вже жити з рисочкою, що дефісом зветься.

Живуть прислівники... І раптом неждано-негадано одне слово. Усього-на-всього одне слово й таке маленьке, а все ж своє значення в

житті має, бо його не викинеш, як не викинеш слова з пісні, навіть тоді, коли пісня давним-давно набридла.

Тепер можна йти по життю рука в руку, душа в душу з року в рік, з дня на день, щоб усе було честь по честі, хоча жити час від часу не легше, але жити треба нога в ногу з іншими. А де ж дефіс, ота маленька рисочка, що колись з'єднувала прислівники?

Раніше в них було все мило-дорого, хоч інколи шиворіт-навиворіт, зате міцно-міцно, тому що хоч де-не-де було за що триматись. А тепер хоч і душа в душу живуть, та це вже не прислівники.

Ось як буває! Ми думаємо, що нас з'єднує слово, яке з пісні не викинеш, хоча вона вже давним-давно обридла. А в дійсності маленька рисочка, яка одна на двох, і жити без якої й не любо, і не мило вже (За Ф. Кривіним).

- 280** Складіть речення зі словами, які б ілюстрували написання прислівників і сплівзвучних із ними слів разом, окремо або через дефіс.

На зустріч — назустріч; у горі — уторі; по нашому — по-нашому.

Я *Травописний практикум*

- 281** 1. Запишіть текст, уставляючи пропущені букви й знімаючи риску.

Один із найзнаменитіших і найв...личніших празників святкового календаря, яким власне започатковується рік, є Різдво Христове, що в народі іменується Різдвом. Воно розпочинається о/пів/ночі після Свят/вечора, між 6 і 7 січня. У давнину, як уже мовилося, була Коляда — свято народження Сонця. З пр...йняттям хр...стіянства його було пр...урочено до народження Ісуса Христа. Відтак по/всюди в храмах відправляють нічну Божу службу, яка за-вершується в/досвіта.

Першими сповісниками народження Христа були діти та підлітки. Рано/вранці вони йшли до односельців віршувати-віншувати, себто вітати родичів і сусідів із святом Різдва Христового (За В. Скуртівським).

2. Доберіть до тексту заголовок.
3. Випишіть із тексту ключові слова й словосполучення.

4. Підкресліть у тексті слова до словникового диктанту з орфограми «Правопис Іменників з великої літери». Доповніть власними прикладами.
5. Виконайте морфологічний розбір двох прислівників.

Робота в групі

282

1. Продовжте текст, поданий вище, розповіддю про те, чи збереглися до сьогодні традиції святкування Різдва.
2. Розкажіть, як святкують Різдво у вашій родині.
3. Напишіть рецепт однієї зі святвечірніх страв.

Розвиток мовлення

§ 43

Письмовий стислий переказ розповідного тексту з елементами опису дій у художньому стилі

Пригадайте!

Пригадайте і назвіть відмінності:

- між стислим переказом і детальним;
- між описом дій і описом зовнішності;
- науковим описом і художнім.

Для того, щоб описати процес праці, ми використовуємо слова, які допомагають послідовно це зробити, наприклад: *спочатку, передусім, потім, далі, після цього, тепер, нарешті.*

283

1. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення, сформулюйте тему й основну думку.

Як мати ворожить над борщем! Устас ще вдосвіта, чистить і промиває буряки, шаткує їх; нарізає картоплі; січе ножем капусту. Усього потроху добавляє в горщик — і помідор кине, і петрушки всипле, і цибулину, і стручок перецю, і листок лаврового листа. А м'ясо кладе з кісткою, а коли засмачує — то неодмінно старається засмачити старим салом, щоб чулось. Ех, і борщ же тоді виходить такий, що поки дочекаєшся обіду, то ладен власний язик проковтнути.

Любить мати варити й всілякі капусняки — з грибами й без грибів, з кашею і без каші, а про різні юшки й говорити не доводиться. Особливо любить вона готувати юшку з риби — тато приносить йоржів та окунів, чистить сам на тертушці, а мати доводить усе до пуття, зали-

ваючи водою та заправляючи необхідними спеціями.

А іподі — коли матері захочеться зробити для всіх приємну *несподіванку* — вона *зготує* качку. Так, що *ніхто* й *не побачить*, заріже її рапесенько, начинить обтертими яблуками, запис, покладе на сковороду, смажить, поливаючи салом, що витоплюється з неї.

Цілий день тоді в хаті пахне *припеченим* солодом розім'янутих яблук, цілий день тоді батько ходить добріший, ніж будь-коли, усміхнений не на лиці, а зсередини. Звичайно, перш ніж їсти качку, на неї треба добре надивитись, треба натішитись, намілуватись, а потім уже їсти, повільно пережовуючи, смакуючи кожною волокниною, обсмоктуючи не тільки кісточки, а й власні пальці (*За Є. Гуцалом*).

2. Доберіть заголовок до тексту.
3. Випишіть ключові слова й словосполучення кожного абзацу.
4. Назвіть засоби мовного зв'язку речень у тексті.
5. Якими мовними засобами автор описує процес приготування їжі?
6. Поясніть правопис виділених слів.
7. Поясніть правопис ужитих у тексті прислівників.
8. Знайдіть у тексті речення з дієприслівниковими зворотами. Поясніть правопис розділових знаків.
9. Напишіть стислий переказ тексту.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ВИВЧЕНОГО

1. Прислівник — це
 - А самостійна частина мови, що називає ознаку дії, відповідає на питання *як? коли? де? куди? навіщо? з якою метою? якою мірою?*
 - Б незмінна особлива форма дієслова, що позначає додаткову дію при основній дії, вираженій дієсловом
 - В службова частина мови
2. Прислівниками є всі слова в рядку
 - А материнський, по-материнськи, материнське, мати
 - Б перший, по-перше, уперше, у першому
 - В двічі, по-друге, по двос, удвічі

3. Прислівник *є* в кожному реченні, крім
А Вечір нечутно спадає з листям на землю вогку (*В. Сосюра*).
Б Вишневі зорі України Світили хлопчику вночі (*Т. Масенко*).
В Сонце хилиться до обрію (*Ю. Збанацький*).
4. Прислівник виконує синтаксичну роль означення в рядку
А Пізнавав одчайдушну ватагу Енея, наче зустрічався з ним віч-на-віч (*І. Пільгук*).
Б Підсліпуватий день посувавсь по селу поволеньки, навпомацьки (*Є. Гуцало*).
В Я піднімаюся навшпиньки і заглядаю у вікно (*Т. Масенко*).
5. Позначте рядок, у якому всі прислівники часу
А уранці, восени, улітку, сьогодні
Б завтра, швидко, високо, зверху
В уважно, ліворуч, тепло, уперед
6. Позначте рядок, у якому всі прислівники вищого ступеня порівняння
А краще, сильніше, довше, жвавіше
Б найбільше, найчастіше, найгірше, найважче
В довше, холодніше, найважче, менше
7. Позначте рядок, у якому правильно визначено спосіб творення прислівника *по-материнськи*
А суфіксальний
Б префіксальний
В префіксально-суфіксальний
8. Визначте, у словах якого рядка на місці пропусків потрібно писати літеру *і*
А *позаоч..*, *поноч..*, *двіч..*
Б *навшпиньк..*, *по-товариськ..*, *декол..*
В *по-вовч..*, *по-латин..*, *зарад..*
9. Визначте, у якому рядку всі прислівники треба писати разом
А на/пам'ять, на/швидко, в/пічню
Б до/тепер, на/завтра, без/відома
В на/жаль, під/силу, по/закону

10. Визначте, у якому рядку всі прислівники треба писати через дефіс
- А по/новому, по/польськи, по/п'яте
 - Б водно/час, босо/піж, зроду/віку
 - В з/боку/на/бік, віч/пі/віч, всього/на/всього
11. Визначте, у якому рядку всі прислівники треба писати окремо
- А кінець/кінцем, по/четверо, раз/у/раз
 - Б по/новому, на/гора, тишком/нишком
 - В в/дома, с/під/лоба, за/багато
12. У якому рядку виділене слово не є прислівником і його треба писати окремо
- А Ой *на/горі* та жінці жнуть, А попід горою, Попід зеленою, Козаки йдуть (*Народна пісня*).
 - Б *На/горі* було видно лісок (І. Нечуй-Левицький).
 - В Як такі болота з'явилися *на/горі*, ніхто не може пояснити (*І. Багряний*).

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Пригадайте!

Які слова належать до службових частин мови? Чому вони так називаються?

284

Прочитайте текст. За якими ознаками можна визначити його стильову належність? Які частини мови є в цьому тексті? Випишіть по кілька прикладів різних частин мови. Який вигляд матиме цей запис? До яких частин мови належать виділені слова?

У відгуках багатьох чужоземних подорожніх, які в різні часи бували в Україні, читасмо про те, що їх дуже вразив рівень освіти українців. Вони пишуть *про* школи й монастирі, де навчаються діти, *про* жінок і дівчаток, які вміють читати *й* писати. Аж двічі — у 1654 й у 1657 роках — побував в Україні знаменитий арабський мандрівник Павло Алеппський. Він був надзвичайно здивований рівнем освіченості українців (*З календаря*).

Запам'ятайте!

Службові частини мови — прийменник, сполучник, частка — не називають предметів, ознак, дій, кількості, не бувають членами речення. Тому вони не мають ознак, притаманних самостійним частинам мови, — роду, числа, відмінка, часу тощо.

285

Прочитайте текст. Використовуючи подану в тексті інформацію, розкажіть про функцію службових частин мови в мовленні.

Слова, які використовуються для поєднання інших слів, називаються *службовими*. Вони в руках мовця гвинтики, за допомогою яких він скріплює слова в речення. Без службових слів аж ніяк не обійтися.

За їх допомогою розрізнені повнозначні слова точно й безпомилково входять у відповідне речення. Це все мовиться для того, щоб у вас не склалося пешанобливе ставлення до маленьких слів. А саме такими маленькими словами найчастіше є службові слова. Їх і найменше в мові, зате в них велика граматична міць...

Отже, найменшими словами в українській мові є, наприклад, прийменники *у, в, з, о*, сполучники *й, і, а*, частки *і, й, ж*. Ці слова-ліліпути складаються з одного звука.

Роботи в них багато. Тому бігають ліліпути з речення в речення. Скрізь треба встигнути... (І. Вихованець).

Прийменник

Або задай запитання прийменнику, при кому він. Звичайно, при іменнику. (Хоч він готовий в першу-ліпшу мить займеннику й числівнику служити).

Д. Білоус

§ 44 Прийменник як службова частина мови. Прийменник як засіб зв'язку слів у словосполученні й реченні

- 286 Прочитайте слова Д. Білоуса. Скажіть, про яку особливість прийменника як службової частини мови він зазначає?
- 287 1. Прочитайте слова. З якого вірша Т. Шевченка їх узято? За допомогою яких слів можна відновити вірш, показати залежність одних слів від інших? Як називаються ці слова?

Тече, вода, явора, яром, долину, пишається, водою, червона, калина, пишається, калинонька, явір, молодіс, а, кругом, їх, верболози, й, лози, зеленіють.

2. Використовуючи вправу, сформулюйте визначення прийменника як частини мови. Зіставте своє визначення з поданим нижче.

Запам'ятайте!

Прийменник — це службова частина мови, що виражає залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні й реченні: *у школі, перед школою, для школи, до школи, зі школи.*

Прийменники бувають *похідні й непохідні, прості, складні й складені*.

Прийменники не бувають членами речення.

- 288 1. Розподіліть словосполучення на два стовпчики: у лівий стовпчик запишіть ті, у яких головне слово зв'язане із залежним за допомогою закінчення, а в правий — ті, у яких головне слово зв'язане із залежним за допомогою закінчення й прийменника.

Комп'ютерним столом, на робочому столі, у своєму столі, красивого столу, дерев'яний стіл, бабусин стіл, стіл для бабусі, навколо круглого столу, біля мого столу, над великим столом, під низьким столом, для кухонного столу, через письмовий стіл, із-за накритого столу, через святковий стіл, перед столом.

2. Сформулюйте висновок про функції прийменників у мовленні.

Творча лабораторія

Складіть словосполучення з головним словом — дієсловом, дібравши до нього потрібні за смыслом іменники. Використовуйте для зв'язку слів прийменники (*на чому? у чому? з чим?*).

Запам'ятайте!

Прийменники виражають різні відношення, наприклад: часові (*приїхати по обіді*), просторові (*приїхати до Києва*), причинові (*не приїхати через хворобу*), на означення мети (*приїхати для участі в змаганнях*) тощо.

- 289 1. Згрупуйте словосполучення за зразком за значенням прийменника: 1) з часовим значенням, 2) з просторовим значенням, 3) з причиновим значенням. Підкресліть прийменники.

Через тиждень відповіли, відпустка через хворобу, відпочивати через день, стрибав через вогнище, через неспроможність купити словник, через непередбачені обставини, через тую дівчиноньку, через довгі роки, чутно через стіну.

Зразок: на тому тижні (коли?) (час).

2. Визначте, з яким відмінком іменника вживається прийменник *через*, поясніть його написання.
3. Запишіть синоніми до прийменника *через*. Утворіть словосполучення з кожним членом синонімічного ряду.

Прийменники — це слова, що вживаються при повнозначних частинах мови. У реченні прийменники завжди стоять перед іменником (займенником, числівником). Вони є виразником смислових і синтаксичних відношень між словами. Загальна кількість прийменників в українській мові, за дослідженнями мовознавців, — понад 220. Серед них є такі, що здатні сполучатися з різними відмінками (*на чому?* — на столі; *на що?* — на стіл), виражати різні значення. Деякі прийменники вживаються як синоніми (*проти́ям, упродо́вж (впродо́вж)*), як антоніми (*у(в), з(зі)*). Усе це дає можливість робити висновки про гнучкість прийменника, розмаїту систему прийменникових конструкцій. Правильне вживання прийменників забезпечує правильність побудови тексту, полегшує його сприймання (За Л. Бондарчуком).

2. Визначте основну думку тексту.
3. Визначте стиль тексту.
4. Поділіть текст на абзаци й складіть до нього план.
5. У тексті зазначено, що в українській мові налічують понад 220 прийменників. А скільки прийменників уживаєте ви у своєму мовленні? Запишіть прийменники й підрахуйте.
6. Назвіть функції прийменника в мовленні. Відповідь ілюструйте прикладами.
7. Чи можна сказати, що *йти до театру* — словосполучення й за його допомогою ми передаємо певний смисл?
8. Не змінюючи першого слова, побудуйте словосполучення, що передають значення руху в різних напрямках. Використовуйте для цього різні прийменники.

Запам'ятайте!

Прийменники разом із відмінковими формами іменників, числівників, займенників виражають різні смислові відношення:

- місця: *У цій хаті тихій більш нікого* (П. Братунь);
- часові: *У дитинстві ми мріємо про далекі походи*;
- мети: *Потрібно боротися для щастя*;
- причинові: *Був Микола від щастя п'яний, від хмільного людського добра* (В. Симоненко);
- умови: *виконати при бажанні*.

Прийменники завжди вживаються з непрямыми відмінковими формами й мають визначене коло зв'язку з відповідними іменниками. Прийменники виражають певні смислові відношення тільки з відповідною формою. Вони можуть уживатися з формою одного непря-

мого відмінка (наприклад, **від, до, з-за, з-серед, біля, без** уживаються тільки з родовим) або можуть сполучатися з двома й більше відмінками (наприклад, **перед, під, над** — із знахідним і орудним).

- 291** 1. Складіть словосполучення, уживаючи в них подані іменники з прийменниками *на, у (в), до*.

Редакція, бібліотека, видавництво, газета, радіо, телебачення, ефір, твір.

2. У чому полягають особливості вживання прийменників *у, в*?
3. Визначте відмінок іменників із прийменниками. Позначте орфограми у відмінкових закінченнях.

- 292** 1. Визначте, з яким відмінком уживаються прийменники.

На світанку, перед світанком, після світанку, по світанку; з радості, від радості, завдяки радості, через радість.

2. З яким значенням уживаються прийменниково-відмінкові форми?
3. Складіть 3–4 словосполучення з прийменниково-відмінковими формами.

- 293** Доберіть залежні слова й допишіть словосполучення. Від чого залежить вибір прийменника?

Зроблений із ... , зроблений зі ... , літали над ... , літали наді ... , лежить під ... , лежить піді ... , ішов з ... , ішов зі

- 294** 1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Маленькі слова *є* в багатьох мовах. Вони допомагають більшим словам сполучатися й виражати в реченнях потрібну думку. В українській мові найменшими словами бувають прийменники, сполучники й частки. До слів-ліліпутів належать, наприклад, прийменники *в, з, про*. Вони складаються з одного звуку й букви (*За І. Вихованцем*).

2. Випишіть із тексту прийменники.
3. Назвіть основну функцію службових слів, про яку говорить автор.
4. Поясніть лексичне значення слова *ліліпут*.

Творча лабораторія

Напишіть твір-мініатюру на тему «Велика сила слів-ліліпутів».

- 295 Прочитайте текст. Випишіть прийменники. Перекажіть текст, доповнюючи власне дібраними прикладами.

Прийменник — частина мови, на перший погляд, неважлива.

І справді, як можуть дрібненькі слова впливати на зміст довжелезних, закручених, сповнених високого змісту речень?

Але ж маємо визнати, що така, здавалося б, непомітна частина мови відіграє далеко не останню роль у сприйнятті вилитих на папір думок. Більше того, неправильне вживання прийменників може призвести до цілковитого спотворення змісту написаного (або вимовленого). «Над» чи «під», «до» чи «після» — ось вони, слова, яким притаманна особлива цінність. Позбавлені будь-якої емоційної забарвленості, експресивності, здатності викликати яскраві образи, вони виявляються не просто ультрафункціональними, а й зручними в застосуванні.

До речі, недарма під час вивчення іноземних мов вживанню прийменників завжди приділяють увагу, яку невтаємничені називають надмірною.

Отже, не варто недооцінювати значення прийменників, коли йдеться про непересічний процес оформлення потоку думок у випукаті речення.

Пам'ятаймо про прийменники! (За Є. Афіногеновою).

§ 45 Види прийменників за будовою. Непохідні й похідні прийменники

Пригадайте!

Що таке *похідні й непохідні слова*?

- 296 1. Прочитайте текст. Випишіть із нього прийменники, згрупуйте їх. За якою ознакою ви це зробите? Запишіть їх групами.

Природа й людина — то нерозривне ціле. Природа оберігає й остерігає людину від злих помислів, учинків, робить її благородною та щедрою, здоровою й навіть мудрою.

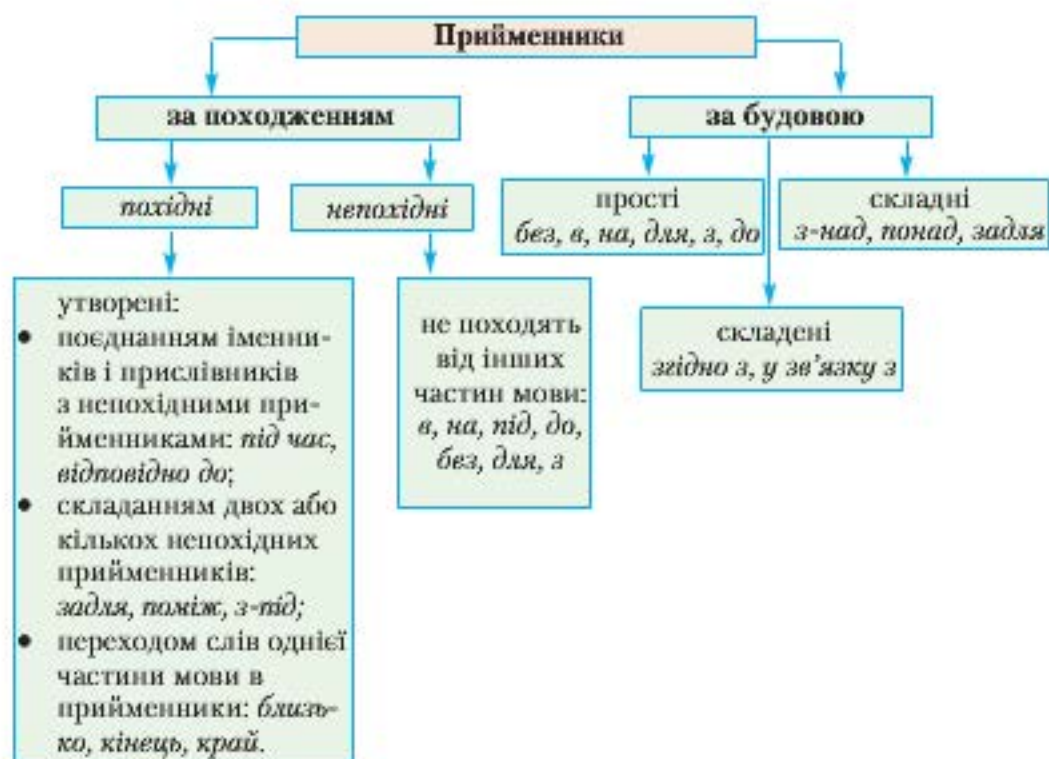

Подивіться пильно навколо себе, і багато гарного ви побачите поряд. Ось на озері плавають парами лебеді. Коли ви до них прийдете з добротою, то й вони вам віддячать добром. Принесіть їм білі лілеї, і розумні птахи не забудуть вас ніколи. Коли відлітатимуть у теплі краї, обов'язково зроблять коло попад тим місцем, де ви їх обдарували лілеями (За Л. Павленком).

2. Поясніть, чим відрізняються групи прийменників одна від одної.

- 297 Розгляньте схему. Складіть за нею запитання для однокласників на тему «Групи прийменників за будовою і походженням».

- 298 1. Розподіліть прийменники у два стовпчики: I — непохідні, II — похідні.

В, за, з-за, на, над, перед, під, по, про, через, поміж, крізь, понад, попри, проміж, з огляду на, між, до, зважаючи на.

2. Підкресліть прийменники, написання яких може викликати у вас труднощі.
3. Назвіть прийменники, які, на вашу думку, доречно вживати в офіційно-діловому або публіцистичному стилях мовлення, зважаючи на їх забарвлення.

- 299 Прочитайте речення. Випишіть словосполучення дієслово + іменник з прийменником. Укажіть, яким є кожний прийменник за походженням і будовою. Випишіть перше речення, виконайте його синтаксичний розбір.

1. Орли клекотіли, велично плаваючи понад глибокими міжгір'ями (О. Гончар). 2. Переді мною, наче брама, розчиняється діброва, до мене живовидячки наближаються далекі тихі води й прихилені до них зорі (М. Стельмах). 3. Усе озеро метрів на десять від берега було густо вкрите зеленим лататтям, серед якого виднілися його білі й жовті квіти (Ю. Збанацький). 4. І ще довго потім було чути музики між вербами та поміж хатами (І. Нечуй-Левицький). 5. У кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Джері (І. Нечуй-Левицький).

- 300** Утворіть речення за зразком із поданими словами так, щоб у першому кожне з поданих слів було прислівником, а в другому — приємником. Визначте, до якої групи за походженням і будовою належать приємники.

I варіант. Навпроти, просто, довкола.

II варіант. Близько, уздовж, навкруги.

Зразок: *Ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в край неба* (М. Коцюбинський). — *Край неба палав, Соловейко в темнім гаї Сонце зустрічає* (Т. Шевченко).

Пригадайте!

Пригадайте чергування приємників у-в, з-із-зі.

Мовленнєвий етикет

- 301** 1. Прочитайте текст. Уставте пропущені букви, виберіть у дужках правильний варіант уживання приємника.

...Було це (в, у) сиву давн...пу. Жила (в, у) тих краях гарна дівчина. Кохала вона одного хлопця. А зустрічалися вони біля оз...ра. Аж ось одного разу пішов хлопець (в, у) гори й не/повернувся. Плакала дівчина день і ніч, а кожного веч...ра ходила до того оз...ра. Пр...йде, поплаче й піде додому.

Одного разу дівчині здалося, що (з, із, зі) дна оз...ра її кличе милий. Зайшла вона (в, у) оз...ро, і поглинула дівчину вода. Цілу ніч шукали її однос...льчани, а на ранок пр...йшли до оз...ра й побачили там двох лебедів. Вони були такі гарні, що люди впізнали (в, у) них хлопця й дівчину. (З, Із, Зі) того часу й називають те озеро Лебединим (*З календаря*).

2. Яку роль у тексті виконують займенники? Визначте їх розряд за значенням.
3. Пригадайте, чим легенда відрізняється від переказу або казки.
4. Перекажіть одну з відомих вам легенд про походження назви населеного пункту, річки або озера.

§ 46 Написання похідних прийменників разом, окремо і через дефіс

Разом	Окремо	Через дефіс
<i>унаслідок</i>	<i>за винятком</i>	<i>із-за</i>
<i>довкола</i>	<i>згідно з</i>	<i>з-за</i>
<i>навколо</i>	<i>незалежно від</i>	<i>з-поза</i>
<i>уздовж</i>	<i>під час</i>	<i>з-над</i>
<i>поруч</i>	<i>з метою</i>	<i>з-поміж</i>
<i>наперед</i>		<i>з-побіч</i>
		<i>з-під</i>

- 302** Проаналізуйте матеріал таблиці. Які прийменники — похідні чи непохідні — пишуться через дефіс? Яке значення має прийменник *із-за*?

Запам'ятайте!

Разом пишуться похідні прийменники, утворені від прислівників, іменників і прийменників.

Окремо пишуться похідні прийменники, утворені від прислівників та іменників, із непохідними прийменниками.

Через дефіс пишуться похідні прийменники, утворені приєднанням до прийменників *з*, *із* інших прийменників.

- 303** Поясніть написання прийменників.

Заради, з-поміж, у міру, з-поперед, із-за, поміж, незважаючи на, згідно з, з-поперед, щодо, слідом за, на честь, починаючи з, за час.

- 304** Спійшіть речення й поясніть написання прийменників.

1. На світі можна жити без еталонів, по-різному дивитися на світ: широкими очима, з-під долоні, крізь пальці, у квартиру*, з-за воріт (*Л. Костенко*). 2. Мов з-під замералого замулу запульсувало джерело (*Н. Гуцук*). 3. Вадовж дороги високі стовпи березуть перестояне літо (*Г. Чубач*). 4. Сонце стало підніматися з-за обрію (*Н. Рибак*).

29 Правописний практикум

305

Запишіть прийменники, розкриваючи дужки відповідно до орфографічних правил.

(По)серед, (по)за, (у)зв'язку з, (на)прикінці, (про)між, (по)між, (у)продовж, (з)огляду на, (по)близу, (оба)біч, (за)посередництвом, (па)відміну від, (з)метою.

Це наша країна!

306

1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Соломія Крушельницька — найвидатніша оперна співачка світу. Співати з нею на одній сцені вважали за честь Енріко Карузо, Федір Шаляпін та інші оперні зірки.

Після закінчення Львівської консерваторії співачка поїхала до Італії. Її голос захопив італійців силою звуку, дзвінкістю, соковитістю, віртуозною технікою, благородним тембром, ліризмом і драматизмом.

З 1890 року почались її триумфальні виступи на кращих сценах світу. Але майже щороку співачка виступала з концертами у Львові, Тернополі, Чернівцях та інших містах України.

З біографії Соломії Крушельницької варто навести такий цікавий факт: 17 лютого 1904 року в міланському театрі «Ла Скала» відбулася прем'єра нової опери Джакомо Пучіні «Мадам Батерфляй». Ще ніколи композитор не був так упевнений в успіху. Проте глядачі оперу освистали. Славетний маестро мало не наклав на себе руки. Друзі порадили Пучіні запросити на головну партію Соломію Крушельницьку.

Через три місяці відбулася прем'єра оновленої «Мадам Батерфляй». Цього разу — триумфальна. Після вистави зворушений Пучіні подарував Крушельницькій свій портрет із написом: «Найпрекрасніший і найчарівніший Батерфляй» (За О. Стражним).

С. Крушельницька.
Фото

2. Випишіть із тексту прийменники. Визначте їх групу за походженням і будовою. Поясніть правопис.
3. Яку роль у тексті відіграють прикметники у формі вищого й найвищого ступенів порівняння.
4. Поясніть правопис ужитих у тексті власних назв.

Підготуйте усну розповідь на тему «Прийменник як службова частина мови» за таким планом: 1) з якими частинами мови вживається; 2) яку роль відіграє в сполученні слів; 3) чи виступає членом речення; 4) чому має таку назву.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ВИВЧЕНОГО

- Незмінна службова частина мови, що виражає залежність іменника, числівника й займенника від інших слів у словосполученні й реченні називається
 - сполучником
 - прислівником
 - прийменником
- Прийменники за походженням поділяються на
 - похідні й непохідні
 - істоти й неістоти
 - усі прийменники первинні
- Прийменники *здля, поміж, понад, з-під, з-за* утворені
 - сполученням непохідних прийменників
 - посднанням прислівників чи іменників із прийменниками
 - пляхом переходу з інших частин мови
- Прийменники *край, кінець, коло, близько, біля, довкола* утворені
 - сполученням непохідних прийменників
 - посднанням прислівників чи іменників із прийменниками
 - пляхом переходу з інших частин мови
- Прийменники *з* і *за* можуть уживатися з відмінками
 - родовим, знахідним, орудним
 - родовим і знахідним
 - родовим і місцевим
- Найчастіше прийменник *з* уживається
 - перед словом, що починається голосним звуком; перед словом, яке починається приголосним звуком, якщо попереднє слово закінчується голосним
 - перед словом, що починається голосним звуком; між словами, одне з яких закінчується на приголосний, а друге починається приголосним звуком
 - перед словом, яке починається приголосним звуком, якщо попереднє слово закінчується голосним

7. Прийменник *над* уживається з відмінками
А орудним
Б місцевим
В родовим
8. Визначте, у якому рядку всі прийменники — похідні
А унаслідок, край, кругом, навколо, згідно з
Б усупереч, залежно від, крім, для, довкола
В в, до, на, із-за, що
9. Визначте, у якому рядку наявне «зайве» слово
А без, під, через, для, на
Б з-за, поза, із-під, з-поміж, з-попід
В унаслідок, замість, уздовж, наприкінці, щодо
10. Визначте, у якому рядку подано всі словосполучення з прийменниками
А вийшов навпроти школи, розтапувався навкруги лісу
Б роздивляюся довкола, уздовж дороги
В ходив навкруги хати, розрізати тканину вздовж
11. Прийменники *(в)наслідок*, *(в)продовж*, *(на)перед* пишуться
А разом
Б окремо
В через дефіс
12. Послідовність розбору прийменника як частини мови така
А слово; частина мови; похідний чи непохідний; відмінок слова, з яким ужитий прийменник; вимова та написання
Б слово; вимова та написання; частина мови; відмінок слова, з яким ужитий прийменник; похідний чи непохідний
В слово; відмінок слова, з яким ужитий прийменник; похідний чи непохідний; частина мови; вимова та написання

§ 47 Сполучник як службова частина мови.

Види сполучників за будовою, походженням, способом використання в реченні

У тяжкій щоденній праці
Дивні мешканці живуть.
Їх сполучниками звуть.
Слова й речення еднають,
Майже не відпочивають.
Ось наймення цих служак:
*а, але, або, однак,
що, тому що, і, проте,
чи, оскільки, бо, зате,
як, немов, нехай, немаче,
буцім, так, коли, одначе.*

А. Свашенко

Пригадайте!

За допомогою якої службової частини мови поєднуються між собою однорідні члени речення та частини складного речення? Наведіть приклади.

Запам'ятайте!

Сполучник — це службова частина мови, що використовується для з'єднання однорідних членів речення та частин складного речення, наприклад: *І гори, й долини, І поля, І сади, І ставок, І хати* були залиті прозірчастим білим світом (І. Нечуй-Левицький); *Люблю похмурі дні, коли* крізь хмари ледь пробивається проміння золоте... (М. Рильський).

За будовою сполучники поділяються на прості, складні та складені.

Прості сполучники складаються з одного слова (*і, але, як, або* та ін.), **складні сполучники** утворені з двох або більше частин (*щоб, якби, проте*), а **складені** — з двох або більше слів (*тому що, для того щоб, з тим щоб* та ін.).

За вживанням розрізняють сполучники сурядності й підрядності. **Сполучники сурядності** з'єднують однорідні члени речення або частини складносурядного речення. За значенням вони поділяються на **еднальні** (*і, й, та (і), також*), **протиставні** (*а, але, та (але), проте, зате, однак*), **розділові** (*або, то, чи, хоч*).

Сполучники підрядності приєднують залежну частину до головної в складнопідрядному реченні. За значенням їх поділяють на **причинові** (бо, тому що), **мети** (щоб, для того щоб), **умовні** (як, якщо), **порівняльні** (як, наче), **допустові** (якщо).

- 307** 1. Прочитайте текст. Випишіть спочатку сполучники сурядності, а потім — сполучники підрядності. Визначте їх групи за значенням. Доведіть свою думку.

Гумор такою ж мірою відображає духовний світ народу, як і його пісні, казки й легенди. Український народний гумор і образний, і добре *притерчений*, і оптимістичний, і *необразливий*, викликає усмішку, а не брутальне «ги-ги».

Якщо я довго затримувалась у ванній, моя бабуся приказувала: «Не мийся так довго, бо станеш біла-біла, ворона подумас, що сир, і вкраде». Коли я сумувала, радила: «Бий лихом об землю, як швець мокрою хлявою об лаву». А ще зичила: «Дай тобі Бог здоров'я в ручки, у ніжки й у животик тріпки» (За І. Ганюковою).

2. Доберіть заголовок до тексту.
3. Визначте стиль і тип мовлення.
4. Визначте, до якої частини мови належать виділені слова.
5. Поясніть значення слова *брутальний*. Доберіть до нього синоніми й антоніми.
6. Поясніть правопис розділових знаків в останньому реченні.

- 308** 1. Прочитайте речення. Знайдіть у них сполучники. Визначте, у яких реченнях сполучники з'єднують однорідні члени речення, а в яких — частини складного речення. З'ясуйте, до якого виду належать написані сполучники (за будовою та вживанням).

1. Хоч смішно, аби затишно. 2. Три дні не їж, а весело дивися. 3. *Краще* сміятися, ніж плакати. 4. Веселому й на соломі добре спиться (*Народна творчість*). 5. *Усе частіше* то там, то тут чувся веселий сміх (Ю. Збанацький). 6. Веселий день давно вже одгорів, і даль доносить пісню журавлину... (*В. Сосюра*). 7. Дівчина засміялася й блиснула всіма білими зубами проти сонця, ніби двома пизками перлів (*І. Нечуй-Левицький*).

2. Випишіть із речень антоніми.
3. Підкресліть у тексті спількореневі слова, виконайте їх розбір за будовою.
4. Визначте ступінь порівняння виділених прислівників.

Травописний практикум

309

1. Прочитайте текст. Уставте сполучники на місці пропусків. Визначте, до якого виду за будовою вони належать.

Легко спілкуватися з веселою людиною, ... вона вміє створити настрій ... *розрадити* тебе, ... на серці журба. Веселих люблять, ... вони володіють словом ... вміють *розвеселити* інших, мають почуття гумору. ... сміх, як відомо, продовжує життя. Веселі люди добрі ... лагідні, доброзичливі ... людяні. *Недаремно* ж учені пов'язують *праслов'янське* слово *veselъ* (*веселий*) із латинським *здоровий, неущкоджений*. Думують, ... слова *веселий* ... *весна* — родичі, ... мали ту ж саму основу (*А. Мовчун, Л. Мовчун*).

2. Визначте стиль мовлення.
3. Випишіть із тексту спільнокореневі слова. Доведіть правильність свого вибору.
4. Поясніть значення слова *розрадити*. Доберіть до нього синоніми.
5. Поясніть правопис виділених слів.
6. Доведіть правильність або хибність думки про те, що слова *весна* і *веселий* — родичі.
7. Що, на вашу думку, означає *мати почуття гумору*?

310

- Запишіть речення. Доповніть однорідними членами, поєднуючи їх сполучниками сурядності. Виконайте синтаксичний розбір 1–2 речень (за власним вибором).

1. За вікном весело усміхасться сонечко. 2. Усе частіше в класі чувся веселий сміх. 3. Величчям спокосм дихають навколо дерева. 4. Я люблю грати в шахи. 5. Повітря було чистим. 6. Праця учителя почесна. 7. Пісня була дзвінка.

Мовленнєвий етикет

311

- Закінчіть складні речення. Які речення ви склали — складнопідрядні чи складносурядні? Визначте вид сполучників сурядності й підрядності.

1. Ми зустрілися, 2. Я мрію про те, 3. Не можна насміхатися над людьми, 4. Треба знати історію свого народу, 5. Необхідно

бути лодяним, ... 6. Необхідно ставитися до людей похилого віку з повагою, ... 7. Весела людина вселяє почуття віри, ...

- 312** 1. Складіть речення за запропонованим початком, використовуючи подані сполучники й правильно розставляючи розділові знаки. Визначте, до якого виду належать сполучники.

	→	<i>і</i>
	→	<i>але</i>
	→	<i>то, то</i>
	→	<i>коли</i>
Мені хочеться весело сміятися...	→	<i>бо</i>
	→	<i>дарма що</i>
	→	<i>ніби</i>
	→	<i>замість того щоб</i>
	→	<i>після того як</i>

2. Чи можна спрогнозувати, яким буде речення (*простим чи складним*), зважаючи лише на використаний у ньому сполучник?
3. Складіть твір-мініатюру, узявши за початок одне зі складених вами речень.

- 313** Випишіть із підручника фізики або хімії текст (до 50–60 слів), у якому використано складені сполучники. Поміркуйте, чому в текстах наукового стилю ці сполучники використовують частіше, ніж у текстах художнього стилю.

- 314** Прочитайте анекдоти. Випишіть сполучники. Виконайте морфологічний розбір 3–4 сполучників.

1. В автобусі хлопець звівся з лави й звертається до жіпки:

— Сідайте, будь ласка!

Та здивувалася, а потім і каже:

— Сиди, синку, бо як станеш дорослим, то ще настоїшся.

2. — Алло! Добрий день, тьотю Оксано! Михайлик удома?

— Так, але гуляти він не піде, бо покараний.

— За що?

— Двійку із зоології припіс. А за що, не каже. Можливо, ти знаєш?

— Знаю! Учителька запитала, хто в нас найвірніший чотириногий друг.

— І він не знав?

— Він сказав, що ... ліжко.

3. Хлопчик каже приятелю:

— Приходь до нас. Мені подарували собаку, і я хочу перевірити, ку-сається він чи ні.

Мовленнєвий етикет

315

1. Запишіть текст, уставляючи пропущені букви й розділові знаки. Визначте засоби мовного зв'язку в тексті. Визначте вид 3–4 сполучників (за власним вибором) за будовою та вживанням.

Гумор і сміх — це справа *товарис..ка* й кол..ктивна. От сумус й ту-жить, як правило, людина на самоті, а от смієт..ся в *товаристві*. У гур-ті — ото сміх! Так от що я тобі скажу — тр..майся людей... Будь завжди з людьми. Старайся, щоб вони тебе любили. Але для цього їх любити треба. Будь вартій людської уваги й поваги. Проте ще ..кажу — зі смі-хом треба бути об..р..жним. Із себе смійся скільки хоч..ш, а от з інших — дивись... Тобі смішно, а комусь від твого сміху, може, плакати хоч..т..ся (За В. Нестайком).

2. Яке слово або словосполучення можна використати як заголо-вок?
3. Випишіть із тексту синоніми й антоніми.
4. Доберіть приказки, прислів'я або фразеологізми про доречність сміху.
5. Чи можна вважати виділені слова спільнокореневими. Доведіть свою думку.
6. Визначте розряд за значенням використаних у тексті займенників.
7. Продовжте текст роздумами про те, чому не можна сміятися з інших.

316

1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Випишіть сполучники, ви-значте їх вид за будовою та вживанням.

Неподобство! Куди поділася справедливість? Завжди вона десь вештається, коли треба втішити ображену душу. Кожна з частин мови має назву, що значною мірою відбиває її сутність. Дієслово — тут і не-уку зрозуміло: слово дії, руху, зміни, у ньому криються динаміка й ста-тика, мінливість і спокій. Іменник — це ім'я, назва, вказівка на предмет, а прикметник — ознака, його характерна риса. Числівник — кількість, а вигук — і пояснювати соромно. Чому ж тоді сполучник є сполучни-ком? Хіба це вичерпна характеристика його різнобічної діяльності? Ну, гаразд, ніде правди діти, поєднав кілька разів самотні серця, себто слова, примирив друзів, що посварилися, познайомив новеньких.

Іншим разом навіть клонуватися довелося, щоб зібрати цілий гурт однодумців (однорідних членів речення, хто не зрозумів). Навіть на поступки йшов: то вигукував дзвінко «і», якщо поряд видніється привітний приголосний, то переходив на тасмничий «й», коли помічав неподалік голосного. Але ж це — лише один із образів, у які втілюється сполучник. Хіба можна залишити без уваги його чудернацьку звичку протиставляти одне поняття іншому, знаходячи в одного з них певну перевагу й не ображаючи при цьому іншого?

І знову ж, зверніть увагу: як блискавично він виплутується з тенет тавтології. *Але, та, проте, зате, однак* — протиставляйте на здоров'я, від цього випуканість вашої мови ніскільки не постраждає. А хто прийде на допомогу, коли треба розборонити розбизпак, які, немов молоді півники, готові атакувати одне одного?

Коли, зрештою, автор перебуває в стані глибокого сумніву й прагне підкреслити це вишуканим слівцем? *Чи то... чи то, не то... не то, або... або, чи... чи* — на будь-який смак! Та ці вміння стають лише мізерну частину того, на що спроможна така, здавалося б, непомітна частина мови. Хто, як не вона, майстерно порівняє явища шляхом їх зіставлення? Сполучник, більше нікому. А за потреби він може так змінитися, що годі й упізнати: *не тільки... , а й; не лише... , але й; як... , так і...* — ось вам і «непомітний».

Чому ж ми зупиняємося саме на слові «сполучник»? Так само він може іменуватися еднальником, роздільником, зіставником, а то й геть незвично — градаційником. Хоча... напевно, з усіх названих функцій еднання є найважливішою, адже сила наша — в єдності (*А. Руденко*).

2. Сформулюйте на основі тексту розповідь у науковому стилі на тему «Роль сполучників у мовленні».

§ 48

Використання сполучників у простому й складному реченнях: сполучники сурядності й підрядності. Сполучники й сполучні слова

Пригадайте!

1. З якою метою в реченнях використовують сполучники?
2. Чому, на вашу думку, знання теми «Сполучник» необхідне для вивчення синтаксису й пунктуації?

317 Прочитайте речення. Скажіть, коли ставиться кома перед сполучниками, а коли не ставиться.

1. Зачаровано вбираєш зором багатобарв'я кольорів і ніжну зелень трав, і переливне буяння квіту, і казкові бризки сонця (*З журналу*).
2. Верби й вітряки мали якийсь фантастичний вигляд (*І. Нечуй-Левицький*).
3. А над нами гуде дзвін, і вище нього летять лелеки (*М. Стельмах*).
4. Я повернувся в ту синь Дніпрову, звідки сонце розвиднюється (*П. Усенко*).
5. Шумить сосновий ліс довкола, а телевізійні антени на хатах виловлюють із простору ту зелену думу сосен (*В. Яворівський*).

Запам'ятайте!

Кома ставиться:

— між однорідними членами речення, з'єднаними двома або більше однаковими сполучниками (*І...і, й...й, або...або* та ін.), а також протиставними сполучниками **а, але, однак, проте, зате**:
Пахне земля плодами, і листям, і медом соняшників, і медом тютюну, і медом гречки (О. Довженко).

— між частинами складносурядного та складнопідрядного речення, з'єднаними сполучниками сурядності й підрядності: *Ген-ген далеко в степу сунеться довга валка чумаків, і їх пісня ллється понад степом* (І. Нечуй-Левицький); *Чумацький Шлях лежить над степом і не знає, що давно вже він перестав бути чумацьким, що одна назва лишилась у нього чумацька* (М. Руденко).

Кома не ставиться, коли сполучники не повторюються, наприклад: *Удень і ввечері в лісі було тихо*.

Праписний практикум

318 1. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. З якою метою, на вашу думку, використано сполучники (зв'язок однорідних членів речення, частин складного речення)?

Сердечний **людяний** і **гуманний** — найкращі слова що так легко вимовляються та шлях до них **нелегкий**. Скільки добра треба створити щоб отримати в нагороду ці слова! **Неважко** помітити що слово *сердечний* утворилося від *серце* а корінь слова *серце* — той самий що і в слові *середина*. Хіба ж серце не є серединою людини та її внутрішньою суттю? Якими почуттями сповнене серце людини так вона й діє (*З книжки «Абетка моральності»*).

2. Випишіть ключові слова й словосполучення.
3. Поясніть правопис виділених слів.
4. Доберіть синоніми до слів *нелегкий* і *неважко*.

- Виконайте морфологічний розбір 2–3 сполучників.
- Випишіть із тексту спільнокореневі слова. Виконайте словотвірний розбір (2–3 за вибором).

319 1. Пригадайте визначення поняття «антитеза».

- Прочитайте речення. Доведіть, що кожне з них можна використати як приклад під час пояснення особливостей антитези. Поміркуйте, завдяки яким мовним засобам створено антитезу в цих реченнях.

1. Але воно живе — забуте й незабуте, А час не зупиняється, а молодість біжить (В. Симоненко). 2. Чому добро таке повільне, а зло швидке, мов динаміт? (Д. Павличко). 3. Живемо ми гаразд... люди до нас добре відносяться, лихой слави ми не набираємось, а хіба доброї потрошку (Леся Українка). 4. Два кольори мої, два кольори — Червоне — то любов, а чорне — то журба (Д. Павличко). 5. А що перше — день, а що друге — ніч, а між ними синім цвітом вже зацвів терлич (В. Стус).

320 Прочитайте текст і доповніть його правилами чергування сполучників *і* з *й*, а також дібраними прикладами.

Між словами в реченні й між реченнями ми часто вживаємо сполучники *і* та *й*. Українська мова — милозвучна й тому пильнує, щоб не скупчувалося поряд кілька голосних або кілька приголосних. Для того щоб ці звуки гармонійно чергувались, в українській граматиці є правила чергування, за якими *і* чергується з *й*.

Якщо в реченні вже є *і*, тоді для стилістичної різноманітності може прислужитися сполучник *та*: «Вона і її мати *та* багато інших людей знали про це». Сполучником *та* в значенні *і* приєднуються також близько споріднені поняття, стани та явища: «батько *та* мати», «ходить *та* плаче».

Немає також піякої значеннєвої різниці між сполучниками *але* й *та* в значенні *але*, отож, коли ставити те чи те слово — це питання лише стилю (За Б. Антопенком-Давидовичем).

Творча лабораторія

Складіть речення, використовуючи сполучник *і* (*й*, *та*) для зв'язку двох і чотирьох однорідних членів речення й частин складного речення. Поясніть правопис розділових знаків.

321 Прочитайте текст. Підготуйте 4–5 запитань за його змістом, які дали б змогу краще зрозуміти написане.

Сполучні слова виконують таку ж роль, що й сполучники, але це — відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки* і прислівники *де, куди, звідки, коли, як, навіщо, чого*.

Для того щоб відрізнити сполучники від сполучних слів, можна скористатися такими прийомами:

1. Коли слово *що* піддається заміні на займенникове *який*, то тут *що* — займенник, сполучне слово: *Проходячи мимо горобини, що стояла поміж розлогих вільх і білокорих беріз, не можна було втриматись від того, щоб не поглянути на її радісну поставу* (Є. Гуцало).

2. Коли на слово *що* падає словесний наголос, то це сполучне слово. *Я вдихаю повітря, але не знаю, що пахне* (М. Стельмах).

3. *Коли* — це сполучне слово в складнопідрядних реченнях, які відповідають на запитання *який? яка? яке? які? й кого? кому? ким? чого? чим? чому?* та ін. У складнопідрядних реченнях, що відповідають на запитання *коли? з якого часу?, коли* — сполучник (*З посібника*).

322 Прочитайте речення. Визначте, у яких реченнях використано сполучники, а в яких — сполучні слова.

1. Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова були уже чиймись (*Л. Костеико*). 2. Хотіла б я піснею стати у цюю хвилину яспу, щоб вільно по світу літати, щоб вітер розносив луну* (*Леся Українка*). 3. В юності так хочеться, щоб виповнилося тобі вісімнадцять і ти став по-справжньому дорослим (*І. Цюпа*). 4. У кожної людини буває такий день, коли вперше радієш сонцю, коли вперше деревами тіпишся (*Д. Паавичко*). 5. Повільно йду парком, під ногами шелестить осіннє опале листя, що лежить, наче килим (*З учнівського твору*).

Я *Правописний практикум*

323 Запишіть речення, уставляючи пропущені букви й знімаючи ризик. Підкресліть розділові сполучники. Яка роль розділових сполучників у художніх текстах?

1. Кажуть, осінь сім погод має: то повіє вітер, то вигляне ясне сон..чко, то пролет..ся рясний дощ..к, то мороз..ць пройде..ся по опалому листячку (*В. Пустовіт*). 2. Хай собі сонечко як завгодно сходить — чи по/зимньому, чи по/в..сняному (*П. Тичина*). 3. Золоті бджоли гули, м..тупилися в п..люстках, то ховаючись між ними в чап..чках, то з'являючись звідти ще золотішими (*О. Гончар*). 4. Небо то ніби плакало тихими дрібними слізьми, то цілі дні ніби ливцем* ляло сл..ози (*І. Нечуй-Левицький*).

§ 49 Написання сполучників разом і окремо. Розрізнення сполучників і однозвучних слів

Пригадайте!

На які види за будовою поділяються сполучники? Наведіть приклади.

Робота в парі

324

Учитель ознайомлюється з теоретичним матеріалом, поданим нижче, і пояснює його учням, готує запитання за змістом викладеного матеріалу. Учні уважно слухають, запитують учителя, якщо щось незрозуміло, і потім відповідають на підготовлені вчителем запитання.

Запам'ятайте!

Разом пишуться складні сполучники, утворені поєднанням повнозначних слів із частками або прийменниками: *адже, утім, неначебто, нібито, якби, причому* тощо.

Сполучники **зате, проте, щоб, якби, якщо**, які пишуться разом, треба відрізнити від однозвучних самостійних слів, що пишуться з прийменниками **за, про** та частками **би, як** окремо. **Наприклад**, сполучники можна замінити синонімічними (*а, але, однак*), у той час, коли прийменники із займенниками замінити не можна.

Окремо пишуться:

— сполучники з частками **б, би, ж, же**: *або ж, адже ж, але ж, коли б, коли б то, отже ж, хоч би*;

— складені сполучники: *дарма що, для того щоб, замість того щоб* тощо.

Це наша країна!

325

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Сформулюйте запитання за змістом тексту для своїх однокласників.

І. Рєпін.
Вечорниці. 1881 р.

Гостинність — одна з унікальних рис українців, про яку в давнину із захопленням писали навіть чужинці.

Колись в Україні значно частіше ходили в гості в будень, аніж у свято, зокрема взимку, коли роботи в полі ніякої, *зате* хатньої, особливо для жінок, — *чимало*. Через те й приходили один до одного «з роботою» на до-світки*, на вденьки і на вечорниці.

До приходу гостей готувалися *завчасно*: прибирали оселю, варили-

пекли для того, щоб добре прийняти «дорогих, любих і милих гостей» (За С. Богдан).

2. Випишіть сполучники. Визначте їх вид і поясніть правопис.
3. Визначте розряд за значенням використаних у тексті прислівників. Доберіть до виділених синоніми.
4. Поясніть правопис розділових знаків у першому реченні.

Робота в групі

326

- Які ще риси національного характеру українців ви можете назвати? Як ви вважаєте, що вплинуло на їх розвиток?
- Що ви знаєте про вечорниці? Розкажіть, як вони проходили й хто брав у них участь.
- Запишіть приказки, прислів'я й пісні, у яких підкреслюється гостинність українців.

Творча лабораторія

Складіть текст із складеними сполучниками з тим *щоб*, з *того часу як*, *незважаючи на те що*, *після того як*, *тому що*. Визначте, якими будуть речення: простими чи складними. Накресліть їх схеми й поясніть правопис розділових знаків.

Правописний практикум

327

Запишіть речення, знімаючи ризик.

1. Одно другому дивиться у вічі, як/би вгодити, як/би розвеселити (Т. Квітка-Основ'яненко). 2. До школи, знай, веде одна дорога, За/те від неї — тисячі доріг (В. Лисовський). 3. За/те, що ти тепер щаслива, Я власним щастям заплатив (В. Лисовський). 4. В криницю старості не заглядай. Про/те, яким ти будеш, не гадай (Д. Павличко). 5. Як/би цих книг у мене не було, то пустою* б здавалося житло, — вони ж бо стали рідними, як діти (І. Гуцук). 6. Існують припущення про/те, що в східних слов'ян могли існувати регіональні писемні традиції ще до Х ст. (Із підручника). 7. Як/би була я зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю (Леся Українка). 8. Не за/те вовка б'ють, що сірий, а за/те, що вівицю з'їв (Народна творчість).

Мовленнєвий етикет

328

1. Запишіть речення, уставляючи пропущені букви й замінюючи виділені сполучники синонімічними.

У нас шляхи називають гостинцями, бо гал.чани гостей далеких і близьких сподівалися, сподіваються й будуть сподіватися. Гостя треба

добре приймати, «бо гість по світу славу розносить» — так говорив князь Мономах.

Чого то ми все рідше називаємо шляхи гостинцями? У слові *гостинець* відчувається гість. Пасує з хлібом-сіллю виходити на гостинець, бо це слово до слова *хліб* пасує. Ми не відкинемо й слова *шосе* — тільки хай воно постоїть трохи в синонімічній черзі... (За С. Пушиком).

2. Визначте вид дібраних сполучників. Поясніть їх правопис.
3. Доберіть синоніми до слова *гостинець*.
4. Доберіть спільнокореневі слова до іменника *гість*. Позначте графічно корінь. Поміркуйте, яке з дібраних слів виникло найпершим.
5. Визначте час і форму вжитих у першому реченні дієслів.

Мовленнєвий етикет

329 Складіть і розіграйте діалог, використовуючи подані фрази.

Дорогі гості, заходьте! Якщо Вам неважко, пройдіть, будь ласка, ...
Отже, нарешті ти завітав до мене! Заходь, будь гостем! Дякуємо за те, що прийшли! Дякую за гостиню!

330 Складіть речення, використовуючи подані сполучники й займенники з прийменниками або прислівники з частками.

Зате — за те, проте — про те, щоб — що б, якби — як би.

331 1. Прочитайте поради. Знайдіть сполучники й поясніть їх правопис.

1. Найзручніше приходити в гості на запрошення або заздалегідь попередивши господарів, адже кажуть, що немає нічого гіршого, ніж непрохані гості.

2. Прийшовши в гості, обов'язково привітайтеся і зачекайте подальших розпоряджень господарів.

3. Пам'ятайте, що ви в гостях, отже, будьте шанобливими й до господарів, і до гостей.

4. Якщо вам потрібно піти з торжества раніше від інших, попередьте про це господарів.

5. Господареві потрібно подбати про те, щоб приязно зустріти кожного гостя й приділити всім увагу.

2. Чи дотримуєтеся ви в повсякденному житті цих порад? Додайте ще 3–4 поради, яких потрібно дотримуватися під час прийому гостей або збираючись у гості. Не забувайте використовувати сполучники.

332 1. Прочитайте веселі бувальщини. Запишіть їх, замінюючи репліки непрямою мовою. Поясніть правопис сполучників.

1. Приходить хлопчик до сусіда, а той, пригощаючи його, поставив перед ним миску з медом. Гість узяв ложку та й почав їсти. Господар дивився, дивився та й каже:

— Їжте з хлібом, бо буде серце боліти.

А гість запитус:

— У кого — у вас?

2. — Мамо, ми були в тьоті Дусі й дивилися телевизор.

— А як вона вас зустріла?

— Добре. Щойно ми відчинили двері, а вона й каже: «Тільки вас тут і не вистачало» (З книжки «Мовний етикет українців: традиції і сучасність»).

2. Вимовте фразу *Тільки вас тут і не вистачало* з різною інтонацією: радісно, сумно, зневажливо, невдоволено тощо. Чи змінюватиметься логічний наголос під час різного інтонування?

3. Скажіть, чи не траплялися з вами такі курйозні* й смішні випадки. Якщо так, то розкажіть про них.

Розвиток мовлення

§ 50

Розписка

Пригадайте!

У яких ситуаціях використовується офіційно-діловий стиль мовлення? Назвіть ознаки цього стилю.

333

Прочитайте текст. Випишіть ключові слова й словосполучення, за якими його можна переказати.

Розписка — це письмовий документ, який підтверджує певну дію, що мала місце, — передання й отримання документів, товарів, грошей і матеріальних цінностей. Розписки бувають *особисті* й *службові*. Грошові суми в розписці пишуть словами, а в дужках — цифрами.

Розписка пишеться в одному примірнику й не допускає ніяких виправлень.

Розписка містить:

1. Назву документа.
2. Прізвище, ім'я, по батькові та посаду того, хто дає розписку.
3. Посаду, прізвище, ім'я, по батькові того, кому дається розписка.
4. Точне найменування матеріальних цінностей, предметів.
5. Дату складання.
6. Підпис того, хто отримує цінності.

- 334 Прочитайте зразок розписки. Чи містить вона обов'язкові компоненти?

Розписка

Я, Костенко Дмитро Васильович, староста 7 класу, отримав у бібліотекаря школи Фесенко Маргарити Віталіївни дві (2) підставки для книжок для проведення виставки творів письменників нашого краю. Зобов'язуюся повернути 18.04.2015 р.

Дата

Підпис

Творча лабораторія

Напишіть розписку про надання можливості отримати грошовий переказ від брата або про книжки в користування.

Частка

§ 51 Частка як службова частина мови. Розряди часток за значенням

І частка мовить: слово я службове,
Але людині чесно я служу.
І будьте певні, в інтересах мови
І так, і ні, де треба, я скажу.

Д. Бізоус

- 335 1. Прочитайте речення. Випишіть слова: які беруть участь у творенні форм наказового й умовного способів дієслів; які виражають заперечення; які виконують функцію питальних слів.

1. Зима стоїть персидська, як бузок, і жоден птах її не хилитас (*Л. Костенко*). 2. Душа — не сорочка: не виперуться ніколи Полотна її голубі (*М. Тимчак*). 3. Нехай живодайні джерела народної творчості, зокрема народної казки, допоможуть кожному з нас (*Л. Дунаєвська*). 4. І нехай завчасно впадуть на землю холодні зливи впереміш із снігом, нехай ранні сутіні утнуть сонячні дні (*Р. Іванченко*). 5. Хіба можна бути задоволеним життям, якщо тобі не подобається власна професія? (*І. Тoman*). 6. Чи достойно зустрів свій високосний зоряний час, своє янтарне літо?.. (*І. Цюпа*). 7. Невже він завжди буде самотній? (*Леся Українка*).

2. Поміркуйте, до якої частини мови вони належать. Яку функцію виконують у мовленні?
3. Прочитайте епіграф до теми. Про яку граматичну ознаку часток говорить автор?

- 336** Завершіть речення, аргументуючи висловлену думку власними прикладами.

Частка — це службова частина мови, бо ...

Частка надає словам чи реченням додаткових смислових, емоційних відтінків. Наприклад, у реченні ...

Функція частки в мовленні — вираження додаткових відтінків значення в реченні або творення деяких граматичних форм, наприклад ...

- 337** 1. Прочитайте текст. Підтвердіть або спростуйте легенду про походження часток.

Стародавні латиняни називали частку *particula*. В українській мові термін «частка» з'являється тільки з 1926 року. Закріпив його «Український правопис». Також є легенда, що колись усі частки були «приклесні» до інших слів, потім їх відділили й відтоді вони стали просто частками.

Від інших службових частин мови частки відрізняються тим, що завдяки їм можна передати величезну кількість додаткових значень, емоцій і почуттів. **Наприклад:**

Невже вона не знає відповіді на це запитання (*здивування*). — Вона не знає відповіді на це запитання? (*запитання*).

Усе-таки він не зробив цього (*підсилення сказаного*). — Він не зробив цього (*нейтральне повідомлення інформації*).

Як я хочу швидше побачити Вас! (*радість*). — Я хочу швидше побачити Вас (*нейтральне повідомлення інформації*) (*З посібника*).

2. Підготуйте для однокласників пояснення, як відрізнити частку від сполучників і прийменників.

Я *Правописний практикум*

- 338** Запишіть прислів'я та приказки, уставляючи пропущені букви, знімаючи ризик. Поясніть їх значення. У яких ситуаціях їх можна використати? Підкресліть частки.

1. Не/бажай другому того, чого сам не/хоч..ш. 2. Нехай буде, як скажуть люди. 3. Були б пиріжки, будуть і друзки. 4. Такого собі прият..ля знайшов, що навіть до пекла би з ним пішов. 5. Люб..ш в гостях бувати, лоби ж і гостей пр..ймати. 6. Пішов би в гості, та пі/хто не/запрошус.

- 339** Прочитайте виразно текст. Які з поданих у ньому фактів були для вас цікавими? Запишіть текст, доповнюючи його частками. Доведіть свій вибір.

Вона закінчувалася, ця нестерпно довга зима. Сніг танув повільно, але вже змарнів, не сліпив очей іскристою білістю, мовби південні

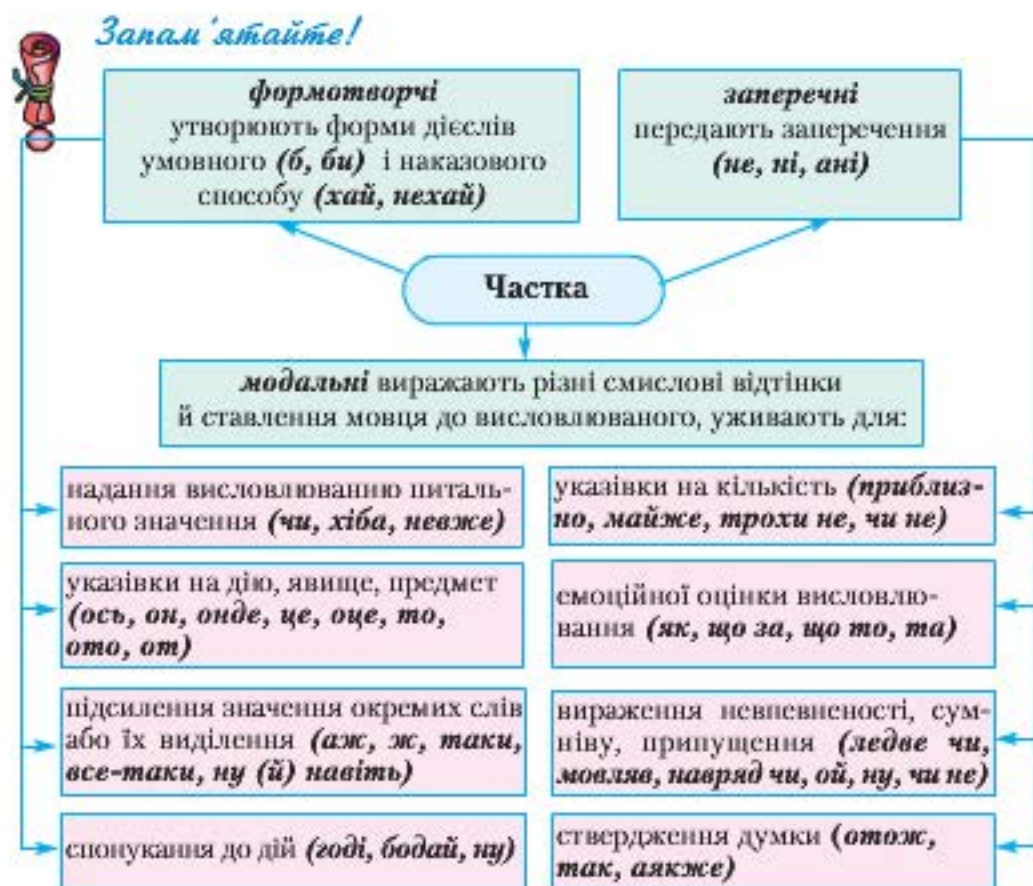
П. Горобець. Рання весна. 1968 р.

вітри злегка припорошували його пустельним пилом Південної Африки. У глибоких ярах він помітно осідав, невидимі струмки підрізали його знизу. І він висів над землею. Та ще опирався, як опирається все те, чому належить згинутися.

Граки, зимівники українських степів, походжали погордливо, певні, що незабаром будуть не самотні.

Налетить сюди стільки птаства, що їхні зимові суперники – горобці – загубляться в цьому пташиному клетоті.

Ночі помітно коротшали. Земля летіла весняним колом, наближаючись до тієї точки, яка є весняним рівноденням (За М. Руденком).

Частки беруть участь у словотворенні: **щоб, нібито, так-то, будь-хто**.

- Розгляньте схему. Розкажіть про розряди часток за значенням.

340 Прочитайте речення. Випишіть частки й визначте їх розряди за значенням.

1. Хіба ж не волошки є окрасою степу? (М. Руденко). 2. Ось вона вже крізь блакить майорить, довгожданна, нездоланна (М. Вороний). 3. Онде грає жвавий хлопець у торбан весело; Онде дівча йде по воду, думку якусь завело (Ю. Федькович). 4. Як тяжко розлучатись з солодким ранішнім сном! (М. Рильський). 5. Книги — морська глибина! Хто в них пірне аж до дна, Той, хоч і труду мав досить, Дивні перли виносити (І. Франко). 6. Над степом ширяв сокіл-балабан, видиплявся здобич, тільки навряд чи пощастить цього разу хижакові (В. Приходько). 7. Бодай же ти, дівчинонько, тоді заміж пішла, Як край битої дороги рута-м'ята зійшла (Народна пісня). 8. Аякже, не турбуйтеся, усе гаразд буде, Маріє Олександрівно, дорогесенька ви наша. Себе тільки бережіть, одужуйте (О. Іваненко). 9. Не вернеться чорнобривий та й не привітає, не розплете довгу косу, хустку не зав'яже, не на ліжко — в домовину сиротою ляже (Т. Шевченко). 10. Люблю пісні мого краю, та не сплюю на тім лишень (М. Рильський).

Запам'ятайте!

В українській мові деякі частки збігаються звучанням з іншими частинами мови, **наприклад** сполучниками (**і, як, хоч, чи, мов, наче, немов, неначе, мовби**), прислівниками (**точно, справді, рівно**). Тому завжди треба з'ясовувати функцію слова в реченні. **Наприклад:** у реченні *І ось нарешті прийшла весна* і нічого не з'єднує, а лише підсилює наступне слово. Тому це не сполучник, а частка.

Творча лабораторія

Складіть тексти «Весна прийшла» (без часток), «Швидше прийшла б весна» (з формотворчими й заперечними частками), «І ось нарешті прийшла весна» (з модальними частками). Проаналізуйте тексти й зробіть висновок про використання часток для підсилення виразності висловлювання.

§ 52 Написання часток -бо, -но, -то, -от, -таки

Запам'ятайте!

Частки **-бо, -но, -то, -от, -таки** пишуться:
— через дефіс, коли підсилюють значення окремого слова: *ходи-бо, веди-но, яюсь-то, як-от, прийшов-таки*;
— окремо, коли між часткою та словом, до якого вона належить, стоїть інша частка: *ходи ж бо, веди ж но, ким би то, прийшов же таки*.

Частка **ж** (**же**) виражає підсилення й пишеться окремо. Якщо ж вона входить до складу сполучника або частки, то пишеться разом.

Я *Правописний практикум*

341 Запишіть приклади, знімаючи ризик. Поясніть написання часток.

Іди/бо, давай/но, тільки/но, так/от, як/от, отакий/то, чим/би/то (утішити), скільки/ж/то (написано), тим/то, стільки/то, якимсь/то, важкий/таки, усе/таки, дістав/таки, так/таки.

342 Доповніть кожний рядок 7–9 власними прикладами слів. Якими орфограмами об'єднані подані слова?

Абнякий, апіскільки, щосили ...

Чекай-но, прийшов-таки, дай-бо ...

Говорили б, могли б, знали б ...

Скажи ж, смійся ж, дивися ж ...

343 1. Прочитайте текст. Випишіть частки.

Були ж сумніви, були ж мрії, але були ж і надії, що сумніви розвіються, а мрії здійсняться!

Були ж.

Би, ж. Дві маленькі частки, у яких усе це висловилося з найбільшою силою.

Попри своє службове становище, вони зовсім самостійні й пишуться окремо від інших слів — це треба завжди твердо пам'ятати! Кожна з них займається своєю справою в реченні. Намагається підкреслити головну думку, щоб вона стала зрозумілою (*За Л. Григорян*).

2. Доведіть правильність висловленої в тексті думки.

Я *Правописний практикум*

344 Запишіть речення, уставляючи пропущені букви та знімаючи ризик.

1. А все/таки рідна з.мля найкраща у світі (*З журналу*). 2. Рання в.сна тільки/но заходить у тихі села (*Г. Цюпа*). 3. Справді/бо, чи можна пр.думати щось краще, як забратись на чуже горіще, замотатись у старі сітки, відпочити, діждатися ночі та й драпонути т.хцем по східцях на/гору? (*Ю. Збанацький*). 4. Як/би з ким сісти хліба з'їсти, Промовить слово, то воно/б, Хоч і як/небудь на сім світі, А все/б/таки якимсь ж.лось (*Т. Шевченко*). 5. Поруч буйно зацвіли проліски. І рясст тут/таки

пр..тулився, він зацвіте через день-два (За О. Копиленком). 6. Сонце тільки/по сіло десь за лісовими хащами (О. Довченко). 7. То/ж то й воно, душа в тебе молода та гаряча й довірлива до всього (О. Гончар).

§ 53 Не з різними частинами мови

Запам'ятайте!

Написання не з різними частинами мови

Разом	Окремо
<p>1) коли слово без цієї частки не вживається: <i>невільник, негода; негайний, ненависний, ненастанний; невдовзі, невизно; невалити, незмутися;</i></p> <p>2) у складі префікса недо-: <i>недобачати, недовиконувати; недовиконаний, недодержаний, недозрілий, недоказаний; недокрив'я, недолік;</i></p> <p>3) якщо слово можна замінити синонімом: <i>неправда (брехня), небазукучий (мовчазний), недобрый (злий);</i></p> <p>4) з дієприкметником, якщо він є означенням до іменника (<i>а не присудком</i>) і не має при собі пояснювальних слів: <i>незакімчена праця, нез'ясовані питання.</i></p>	<p>1) є запереченням: <i>Хлопцеві бракує не часу, а бажання для виконання домашніх справ;</i></p> <p>2) з дієсловами, дієслівними формами на -но, -то й дієприкметниками: <i>не малювати, не намальовано, не малюючи;</i></p> <p>3) з дієприкметниками у функції присудка: <i>Домашня робота не виконана.</i></p>

- Розгляньте таблицю. Узагальніть правила написання частки **не** з різними частинами мови.

Треба розрізняти за значенням дієслова: *неславити (ганьбити) — не славити (не прославляти); недобачати (погано бачити) — не добачати (не помічати помилок).*

345

1. Прочитайте речення. Поясніть правопис часток **не** і **ні** з різними частинами мови.

1. Навколо вітер непереможний реве й гуля (В. Сосюра). 2. Золотим павутинням злетить Непорушна година спокою (П. Фізітович). 3. Де не бувася, куди не глянеш, а скрізь уже помічася сліди недавніх приморозків (Є. Гуцало). 4. Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічася, що в ній щось є не земне, а небесне (М. Коцюбинський). 5. Думи людські ясні, коли на землі тепло

й сонячно, і барометр епохи піякої негоди не віщує (С. Пушкін). 6. Ми майже нічого не знали б про давнину, аби історія не подарувала нам літописців... (М. Слабоштицький). 7. Життя — то неповторна пісня, яку треба вміти проспівати, не збиваючись на фальш, уникаючи різноголосся (І. Цюпа).

2. Виконайте розбір за будовою слів *різноголосся*, *літописець*.

3. Визначте особу та дівідміну підкреслених дієслів.

Правописний практикум

346 Запишіть слова відповідно до правопису **не** і **ні** з різними частинами мови.

1. Не/вільник, не/вгасимий, не/нависний, не/вдовзі, не/порупно, не/здужати (хворіти), не/здужати (не змогти), не/добачати, не/славити (ганьбити), не/славити (не прославляти), не/достача, не/долік, не/дописаний, не/правда, не/сміливий, не/далеко, ні/хто, ні/який, ні/коли, ні/трохи, ні/чий, ні/де, ні/скільки, ні/як.

2. Ні/до/чого не/здатна людина; далеко не/доскопаний твір; зовсім не/великі обов'язки; праця ще не/закінчена; ні/живий ні/мертвий; не/з'ясовані питання; він не/дочував; він не/дочув моїх слів.

3. Не/вміння, не/доля, не/вчений, не/письменний, не/вже, не/мов, не/дотепа, не/наче, не/похитний, не/винно, не/зовсім, не/зважаючи на ... , не/дооцінювати.

Робота в парі

347 Доберіть 9–11 слів для словникового диктанту на теми «Написання **не** з іменниками» (I варіант) і «Написання **не** з дієприкметниками» (II варіант). Продиктуйте своєму сусідові або сусідці по партії слова, а потім виконайте взаємоперевірку.

Правописний практикум

348 Спишіть текст, знімаючи ризик.

Шкода від слова набагато серйозніша, ніж від мовчанки; рідко трапляється жалкувати за тим, що залишилося не/сказаним.

Ні/коли не/вдавайте, ніби знаєте більше, ніж це є насправді. Коли ви кажете, що прочитали ту чи іншу книжку, а потім виявляється, що ні/чого з прочитаного ви не/зрозуміли, усім стає очевидною ваша нетямущість. Жодна справді розумна людина ні/коли не/боїться сказати: «Я не/знаю».

Люди, які говорять надто легко, дуже часто говорять надміру багато, а часом і не/обачно. Балакуни не/рідко не/викликають довіри в слухачів. Тим часом мовчун не/погано почуває себе в колі знайомих, дарма що не/багато додає до веселощів дружньої вечірки. У спілкуванні, як і в більшості інших випадків, найкращою є золота середина. Не/будьте ні/надто мовчазним, ні/надміру балакучим (Е. Поуст).

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ВИВЧЕНОГО

1. Визначте, у якому рядку подано правильне визначення частки
А службова частина мови, що служить для вираження додаткових відтінків значення в реченнях або для творення деяких граматичних форм
Б службова частина мови, що виражає залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні й реченні
В службова частина мови, що використовується для з'єднання однорідних членів речення та частин складного речення
2. Заперечні частки
А указують на дію, явище, предмет
Б надають висловлюванню заперечного значення
В утворюють форми наказового й умовного способу дієслів
3. Виражають різні смислові відтінки та ставлення мовця до висловлюваного
А модальні частки
Б вказівні частки
В питальні частки
4. Визначте, у якому рядку подано формотворчі частки
А не, ні, ані
Б б (би), хай (нехай)
В ось, он, онде, це, оце
5. Визначте, у якому рядку подано модальні частки
А авжеж, так, як, що, мабуть, може, навряд, хоч, лише
Б чи, хіба, невже
В б (би), хай (нехай)

6. Визначте, чи частки є членами речення
 А так
 Б ні
7. Визначте, у якому рядку частки пишуться через дефіс
 А слухай/бо, скажи/но, який/бо ти
 Б тільки/но, якби/то, казна/про/кого
 В коли/небудь, ні/який, що/року
8. Визначте, у якому рядку слова пишуться разом
 А аби/який, де/хто, тільки/но
 Б ні/коли, що/години, що/дня
 В що/до, чим/швидше, якби/то
9. Визначте, у якому рядку в написанні часток допущено помилку
 А О, недаремно, ні, в степах гули гармати... (В. Сосюра).
 Б Ми встанем; ми ж не одинокі (П. Тичина).
 В Ми не вагасмось; хитання ще не добито (П. Тичина).
10. Визначте, у якому рядку подано вказівні частки
 А не, чи, онде, так
 Б авжеж, оце, певже, хай
 В от, ото, онде, це
11. Частка **отож** у реченні *Отож слухайте далі* означає
 А ствердження
 Б підсилення сказаного
 В пом'якшення наказу
12. Визначте, у якому рядку подано правильно морфологічний розбір частки в реченні
Сказала онука: «Я бабусю люблю! Нехай відпочине, я все пороблю»
 (В. Могилевич).
 А Нехай — частка, заперечна, спонукальна.
 Б Нехай — частка, формотворча, спонукальна.
 В Нехай — частка, модальна.

§ 54 Твір-опис дій на основі власних спостережень

Пригадайте!

Сформулюйте визначення понять «опис», «художній опис», «науковий опис».

- 349 1. Складіть порівняльну характеристику твору-опису зовнішності людини й твору-опису дій.
2. Які мовні засоби властиві твору-опису дій? Наведіть приклади.
- 350 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте стиль і тип мовлення. Чи можна вважати цей текст твором-описом дій? Доведіть свою думку.

Оберіг власними руками

Якщо не в самій ляльці, то в процесі її виготовлення є щось дійсно магічне. Давно доведено, що ручна робота — в'язання, вишивання та інші способи створення корисних і красивих речей — урівноважує нервову систему, поліпшує настрій. Шкода тільки, що ми часто лінуємося дати нашим рукам заняття.

Крім незвично тихої атмосфери, яку супроводжує ця робота, наші предки вірили, що в ляльці-мотанці магічним є все — від кольору використаних ниток до її «начинки» і, власне, уся суть іграшки — у її назві: її дійсно не роблять, а — мотають.

Робиться, чи то пак, мотається, лялька досить просто. Береться жмут вовняних ниток, кладеться в середину світлої тканини («тіла» ляльки), міцно закручується нитками верх — і вже маємо голову та шию. При цьому риси обличчя не зображуються — лише робиться з ниток хрест. Потім до тіла прикладається ще один жмут ниток — це будуть руки. Знову у формі хреста їх об'язують — лялька майже готова, потрібно лише її одягнути й прикрасити голову очіпком, хусткою чи віночком.

Молодший науковий співробітник Музею народно-декоративного мистецтва Мирослава Татарчук розповіла, що ляльку використовують як оберіг, тому обличчя не зображують. Уважають, що так через неї можна буде вплинути на людину, яка є її власником.

Також є ляльки-мотанки, які роблять при народженні дитини по-іншому: нитки обгортають клап-

тиком тканини, перев'язують, як немовля, і дарують сім'ї. Ця лялька є оберегом дитини до її весілля, а потім передається в спадок. Її передарувати не можна, бо начебто це погано вплине на долю.

Як розповіла Мирослава Татарчук, вона спілкувалася в селах із бабусями, які володіють технікою виготовлення ляльки-мотанки, знають багато легенд і казок про неї: як лялька допомогла людині вибратися зі скрутного становища, як злодії не змогли відкрити авто, де лежав такий оберіг. Навіть у нинішні часи в це вірять.

Як бачимо, ми не далеко втекли від традицій, бо вони в нас у крові. Згадайте лише традицію садити ляльку на авто з нареченими — звідки це? Тому завжди ліпше згадувати щось хороше, навчатися його, піж забувати (За О. Миколок).

Творча лабораторія

Напишіть твір-опис дій на основі власних спостережень.

Вигук

§ 55 Вигук як особлива частина мови

А вигук може пролунаць, як дзвін,
У мові, мабуть, найщиріший він!
«Ура!» — радий, ти скрикнеш неодмінно,
— Сьогодні з мови я дістав «відмінно»».

Д. Бізоус

351

Скажіть, про яку властивість вигуку йдеться в епіграфі. Відповідь проілюструйте прикладами.

Запам'ятайте!

Вигук — це особлива незмінна частина мови, що не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови. Вигуки — це слова, що виражають почуття й волевиявлення, не називаючи їх. **Наприклад:** *ох!*, *ой!*, *геть!* тощо.

Вигуки не змінюються, не є членами речення, але можуть уживатися в значенні інших частин мови. При цьому вигук набуває конкретного лексичного значення й стає членом речення. **Наприклад:** *Над лісом пролунало «ура».*

Вигуки вживаються в художніх творах і в усному мовленні та виступають засобом виразності. **Наприклад:**

- *Вставай, Михайлику, вставай.*
- *Ма-мо, іще одну крапельночку.*
- *Струси цю крапельночку.*
- *Ой...* (М. Стельмах).

За значенням вигуки поділяються на дві основні групи: 1) вигуки, що виражають почуття й переживання (*радість, сум, горе, гнів, жаль, образу, зневагу, фізичний біль* тощо): **о, ой, ох, ах, пхе, ет**; 2) вигуки волевиявлення, що передають заклик, спонукання до дії, звертання, оклик тощо: **ну, цабе, алло** тощо. До вигуків волевиявлення належать і слова ввічливості, що виражають привітання, прощання, подяку, прохання, пробачення тощо (вигуки етикету), **наприклад: доброго дня, на добраніч, дякую, даруйте, перепрошую.**

До вигуків належать звуконаслідувальні слова, що відтворюють голоси тварин, різні шуми, що зустрічаються в природі: **ку-ку, ш-ш-ш, дзень.**

352 Прочитайте речення, правильно виділяючи вигуки за допомогою інтонації. Визначте тип вигуків за значенням.

1. Гей, над дорогою стоїть верба... (*П. Тичина*).
2. О, ця дорога сподівась! (*В. Малишко*).
3. Ах, ярмарок дзвінкоголосий! (*В. Малишко*).
4. «Ну, голубе!» — підганяв Папас свого змореного коня (*Д. Яворницький*).
5. Гей, летім у світ орляним летом (*А. Волощак*).

353 Спишіть речення, уставляючи замість крапок потрібні за смыслом вигуки. Визначте їх тип за значенням.

1. ... як хочеться побувати в Києві.
2. ...така рада за тебе.
3. Я пішов...
4. ... раді зустрічі з вами.
5. ... за запізнення.

Творча лабораторія

Складіть і запишіть по 3 речення з вигуками кожної групи.

Мовленнєвий етикет

354 1. Прочитайте речення. Розподіліть вигуки у два стовпчики: у перший — ті, що виражають вітання й побажання; а в другий — ті, що виражають прохання та запрошення.

Прощу, заходьте. Перепрошую, я запізнилась. Дякую за науку. На все добре! Дякую, усе було дуже смачно. Даруйте, ще не все сказав. Щасливих свят! До зустрічі! На здоров'я! Бувайте здорові! Щасливо, матусю! Добрий вечір, друзі! На добраніч!

2. Складіть і розіграйте діалог, використовуючи вигуки етикету.

- 355** 1. Прочитайте текст, правильно виділяючи вигуки за допомогою інтонації.

Усі ви добре знаєте, що півень співає «ку-ку-рі-ку». У Німеччині вважають, що півень співає «кі-ке-ре-ки», у Туреччині — «ко-ко-рі-ко», у Голландії — «ку-ке-ку-ку», а в Англії — «ко-кей-дуолду».

У різних країнах по-різному уявляють хрюкання свиней: ми чуємо «хрю-хрю», німці — «кіік», англійці — «ойнк-ойнк», італійці — «фрон-фрон», а фіни — «сперф-сперф».

Таке різноголосся виникло через те, що в кожній мові люди пристосовують звуки тварин до вимови й звуків своєї рідної мови (*Л. Григорян*).

2. Виконайте морфологічний розбір 1–2 вигуків.

- 356** Спишіть речення. Яку стилістичну роль відіграють у них звуконаслідувальні слова? З'ясуйте особливості передачі їх на письмі.

1. Дзень-п-п! Дзень-п-п! Дзень-п-п! — чути було знадвору в розчинені двері (*С. Черкасенко*). 2. Каптани падають на брук: тук-тук-тук-тук (*М. Ткач*). 3. Строката зозуля гуляла безтурботно й усіх дражнила: ку-ку! ку-ку! (*О. Іваненко*).

Творча лабораторія

Складіть і розіграйте діалог, використовуючи вигуки, на одну з тем: «Телефонна розмова», «Відвідини зоопарку».

Запам'ятайте!

Вигуки, що вимовляються з посиленою, окличною інтонацією, виділяються знаком оклику.

Якщо вигуки вживаються в значенні повнозначних частин мови, тоді вони бувають членами речення й розділовими знаками не виділяються. **Наприклад:** *Не чула я твого «алло».*

Вигуки **о**, **ой** не відокремлюються й тоді, коли виступають у ролі підсилювальної частки, зокрема при звертанні. **Наприклад:** *Ой ти ж роде мій, роде, родоньку!* (*Л. Костенко*).

Правописний практикум

- 357** Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Ох і мудрий же ти! 2. «Так-так-так» притирається до носі ноги стара, з перебитим крилом качка. 3. О вигдавав яке! 4. Ой не відчиняй, сину (*М. Стельмах*). 5. Ой у полі криниченька, там холодна водиченька. 6. Гиля-гиля сірі гуси, не колотіть нам води. 7. Ой чий то кінь стоїть? (*Народна творчість*).

- 358 1. Прочитайте текст. Поясніть уживання знака оклику.

Благословилося на світ...

І видко: аж-аж-аж ген до того ліска, куди око дістає, дорогою вози потяглися... І кіньми, і волами, і коровами... І гарби, і вози, і возенята... А на возах і кури, і вівця скручена, і теля мекає, і порося верещить... А за возами і стригунці, і бузівки, і корівки з телятками.

— Гей! Цоб! Цабел! Н-н-по!
На ярмарок (Остан Вишня).

В. Анкісін. Ілюстрація до повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок»

2. Доберіть синонім до вислову *благословляється на світ*.

Запам'ятайте!

Вигуки можуть складатися з одного, двох або кількох звуків. Окремі звуки можуть повторюватись або вимовлятися протяжно. Такі вигуки пишуться через дефіс: *кар-р-р; ха-ха-ха; ціп-ціп*.

Робота в парі

- 359 Один з учнів добирає вигуки для диктанту на орфограму «Дефіс у вигуків» і диктує їх, перевіряє правильність написання. Інший учень записує під диктовку дібрані слова.

- 360 1. Прочитайте виразно текст. Поясніть орфограми й пунктограми, пов'язані з вигуком. У чому полягає стилістична роль вигуків?

Ш-ш-шуг! Ш-ш-шуг!..

Співає коса. Співає ранок — голубий, аж усміхнений. І розпирає груди гостро лоскітне духміння косовиці.

Струснувши росяне намисто, трава лягає в покіс. Налита, вистояна, у повній силі — якраз на порі.

Змигують сині іскорки. Серед зеленого кипеню — пригорща синіх іскринок. Це лугові дзвіпочки мильми очепятами мружаться з-поміж трави.

З одного келипка ліниво вивалюється сонний држміль. Дж!.. Дж!.. — вибевкує басовито своє невдоволення.

Ех ти, сплпохо-дрімлпохо! Поглянь-но: молоде сонце все вищає і вищає. А ти — ніжитися... Косовиця ж у нас!

Співає коса. Співає ранок — голубий, аж усміхнений (Є. Шморган).

2. Доберіть заголовок до тексту.
3. Визначте стиль і тип мовлення.
4. Випишіть з тексту дієприкметники та дієприслівники. Виконайте морфологічний розбір 2–3 слів.

§ 56 Твір-роздум дискусійного характеру публіцистичного стилю

Пригадайте!

1. Основні ознаки текстів публіцистичного стилю.
2. Особливості побудови твору-розповіді і твору-роздуму.

361 Прочитайте уривок із статті. Яку тему порушує автор? Чи можна вважати її дискусійною? Сформулюйте визначення поняття «дискусія».

Я розкажу про випадок із власного життя, який переконав мене в тому, що добре слово, сказане людині у важку хвилину її життя, дійсно може підтримати й допомогти. Це сталося, коли я тільки-но розпочала працювати вчителем. У класі була дуже гарна, вихована й принципова дівчина. На жаль, її інтереси не збігалися з інтересами «лідерів» класу (звичайних двієчників і хуліганів). Вони постійно її ображали не лише вчинками, а й найбільшчими та найгіршими словами. Я не втручалася, а тільки спостерігала. Але тоді, коли дівчину довели до першого зриву й вона вирішила забрати документи зі школи й перейти до іншого навчального закладу, я почала діяти. Перше, що зробила, — це переговорила з дівчиною. Під час розмови підтримала її звичайними словами, сказала, що вона непохитна, принципова й упевнена в собі, і це не до вподоби, бо вона завжди має про все власну думку і, найголовніше, не соромиться її висловлювати. Я сказала їй: «Якщо ти підеш, то ці хулігани зрозуміють, що словом можна подолати людину». Це подіяло. «Лідери», побачивши, що їхні образи не діють, почали прислухатися до думок цієї дівчини і з часом стали її поважати.

Цей випадок на все життя переконав мене в тому, що добре слово, сказане в потрібну хвилину, завжди допомагатиме людині.

362 1. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. Запишіть слова і словосполучення, які б ви використали для доведення висловленої автором думки.

Слово — найтонше доторкання до серця, воно може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим пожеж, і розжареним залізом, і брудом. Мудре й добре слово дає радість, нерозумне та зле, необдумане і нетактовне — приносить біду.

Словом можна вбити і оживити, поранити й вилікувати, посіяти тривогу та безнадію і одухотворити, розсіяти сумнів і засмутити, викликати усмішку і сльозу, породити віру в людину й заронити невіру, надихнути на працю і скувати сили душі... Зле, невдале, нетактовне, просто кажучи, нерозумне слово може образити, приголомшити людину (За В. Сухомлинським).

2. Поясніть написання слів *нерозумний, необдуманий, нетактовний, невіра, приголомшити, безнадія*.
3. Наведіть кілька прикладів із власного життя, коли добре слово допомогло оживити, вилікувати або одухотворити людину.

363

1. Прочитайте приказки і прислів'я. Наведіть приклади їх використання для доведення власної думки.

1. Не хочеш почути поганих слів, не кажи їх сам. 2. Краще недоговорити, ніж переговорити. 3. Умій сказати, умій і змовчати. 4. Шабля ранить голову, а слово — душу. 5. Рана загоїться, але слово — ніколи. 6. Слово не горобець: випустиш — не впіймаєш. 7. Слово — не стріла, а глибше ранить. 8. Удар забувається, а слово пам'ятається. 9. Гостре словечко коле сердечко. 10. Від теплого слова і лід розмерзається. 11. Добре слово варт завдатку (*Народна мудрість*).

2. Підготуйте твір-роздум дискусійного характеру в публіцистичному стилі з теми «Нема просто слова. Воно або привітання, або краса, або біль, або бруд, або світло, або темрява» (*Р. Гамзатов*).

УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

364

1. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення, доведіть свою думку. Якою темою об'єднані речення?

1. Іменник — наче велика-велика річка, яка гордо несе свої води до моря й океану. А десь далеко й поруч струмують річки набагато менші. Вони зачудовано прислухаються до гомону — розмови іменникової річки (*І. Вихованець*).

2. Прикметник — віднині супутник іменника (*Н. Клименко*).

3. Між повнозначними та службовими словами є проміжні типи слів — займенники й числівники. З одного боку, це ніби повнозначні слова: такі ж члени речення, мають таку ж граматичну визначеність. Але з іншого боку, це ніби службові слова. Не може бути просто число «три», без конкретного наповнення: *три яблука, три книжки, три кораблі*. Ідеться, звичайно, саме про число, а не про цифру. Так само порожніми, без конкретного наповнення виявляються й займенники. *Ти, він, твій, той* — усе це наповнюється реальним змістом лише в тексті (*Ю. Карпенко*).

4. Дієслово справді відзначається великою силою. Здатне тримати на своїх раменах багато іменників. Та й не тільки їх. Дужість дієслова забезпечує добрий лад у реченнях. Його граматичні партнери із задоволенням працюють для довершеної побудови висловлювання (*І. Вихованець*).

5. Набувши незмінності, прислівник нерідко зближується зі службовими словами або службовими морфемами (*З підручника*).

6. У мові бувають слова незвичні. Можливо, навіть не слова. Вони виражають тільки синтаксичні функції. Назвати диво-слова? Це ж знапі вами прийменники, сполучники й частки (*З книжки «Тайна слова»*).

2. Про які морфологічні або синтаксичні ознаки частин мови йдеться в тексті? Розкажіть про одну самостійну й службову частину мови, використовуючи текст.

365 1. Прочитайте подані слова. Позначте графічно корінь. Визначте, до якої частини мови належить кожне слово. Доведіть свою думку.

1. Значення, значеннєвий, означений, означати, визначений, визначивши, визначено.
 2. Зустріч, зустрічний, зустрічати, назустріч, зустрітий, зустрівши.
 3. Таїна, *тасмичий*, *тасмний*, тасмно, таїти.
 4. Терпіння, терпіти, пестерпний, пестерпно, натерпівшись, пестерплячий.
 5. Оголошення, оголошений, оголошувати, оголосивши.
2. Поясніть значення виділених слів. Складіть із ними речення.
3. Доберіть самостійно спільнокореневі слова, які б належали до різних частин мови. Складіть із ними словосполучення.

366 Доберіть слова, які відповідатимуть поданим схемам морфологічного розбору.

1. Імен.; істота; заг. назва; ч. р.; одн.; Р. відм.; II відм.; м'яка гр.; додаток.
2. Прикм.; якісн.; м'яка гр.; одн.; ч. р.; М. відм.; означення.
3. Числівн.; кільк.; означ. ціле число; склад.; Ор. від.; додаток.
4. Займ.; означ.; одн.; Зн. відм.; додаток.
5. Дієсл.; недок. вид.; перех.; дійсн. спосіб; теп. час; 2-га ос. одн.; I дієвідм.; присудок.
6. Дієприкм.; пасивний; мин. час; недок. вид; одн.; ж. р; Ор. відм.; означення.
7. Дієприсл.; док. вид; неперех.; обставина.
8. Присл.; часу; обставина.
9. Приймен.; первин. (непохід.); прост.; ужитий із М. відм.
10. Сполучн.; підрядний (мети); склад.
11. Частка; формотворча; пипеться разом.
12. Вигук, етикету, прохання вибачити; похідний.

Робота в групі

367 Ви закінчили вивчення теми «Морфологія». Підготуйте для своїх однокласників 5–6 завдань, за допомогою яких можна перевірити, чи добре вони знають морфологічні ознаки й синтаксичну роль самостійних і службових частин мови.

Це наша країна!

368 1. Прочитайте поданий текст. Доберіть до нього заголовки. Що вам відомо про розвиток освіти в Україні?

Анонімний автор.
К. Острозький.
XVII ст.

Костянтин Острозький належав до впливового роду князів Острозьких — українських магнатів, які володіли величезними маєтками на території Волині, Київщини, Поділля, Галичини.

Близько 1580 року у своїй резиденції князь відкрив Острозьку колегію (академію). Це був перший вищий навчальний заклад в Україні. Тут вивчали слов'янську, грецьку й латинську мови й сім традиційних на той час «вільних наук»: граматику, риторичку, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику. Острозька академія стала центром освіти України.

Костянтин Острозький організував видавничу справу, створивши в Острозі друкарню, якою керував Іван Федоров (*За М. Захарченком*).

2. Випишіть із тексту по одному прикладу до кожної частини мови. Виконайте морфологічний розбір 3–4 слів (*на вибір*).
3. Випишіть із тексту слова для словникового диктанту на орфограму «Велика буква й лапки у власних назвах».
4. Продовжіть текст розповіддю про розвиток друкарства в Україні.

Робота в парі

369

Доберіть 5–8 слів для словникового диктанту на орфограми «Букви **а, я, у, ю** в родовому відмінку однини іменників II відміни» (*I варіант*) і «Написання складних прикметників разом і через дефіс» (*II варіант*). Продиктуйте своєму сусідові або сусідці по партії слова, а потім виконайте взаємоперевірку.

Це наша країна!

370

1. Прочитайте поданий текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тип і стиль мовлення.

Серед пам'яток архітектури Подолу привертає увагу будинок Києво-Могилянської академії — зразок архітектури українського бароко XVII ст. На фасаді — дві меморіальні дошки, які повідомляють, що тут свого часу навчалися такі видатні люди, як Михайло Ломоносов і Григорій Сковорода.

Києво-Могилянська академія була водночас і університетом (викладалися ті ж дисципліни й за тією ж системою, що і в західноєвропейських університетах), і Академією наук (майже всі професори були

водночас і вченими), і Академією мистецтв (викладалися поетика, ораторське мистецтво, музика, театр, образотворче мистецтво). Усе робилося для того, щоб з обларованого підлітка зробити освічену й інтелігентну людину (За Д. Степовиком).

2. Побудуйте діалог на основі поданого тексту.
3. Запишіть числівник словом.
4. Поясніть правопис підкреслених слів.

Робота в групі

- 371** Опишіть будинок Києво-Могилянської академії. Знайдіть інформацію про випускників Києво-Могилянської академії, які стали відомі у світі.
- 372** Доповніть кожний рядок 7–9 власними прикладами. Якою орфографією об'єднані подані слова?

Казпа-де, по-українськи, мало-мало

Ліворуч, уверх, навшпиньки

З-попід, з-поміж, з-за

Навколо, унаслідок, поміж

Пиши-бо, як-от, сказав-таки

Правописний практикум

- 373** 1. Прочитайте вголос текст. Запишіть текст, уставляючи пропущені букви й знімаючи риску.

Учитель. Просте, звичайне слово, яке щодня повторюємо і ми, і наші діти. А скіл.ки воно приховує найкращих, не/забутніх спогадів! Скіл.ки пов'язано з ним удячних п.р.мог і звершень у кожної людини! Учитель навчив нас п.сати й ч.тати перше слово – мати. Потім такі, як з.мля, сонце, народ, праця. І не/тільки навчив п.сати й ч.тати ці слова, а й допоміг .багнути їх глиби.ний зміст, пр.щепив нам відповідальність, допоміг знайти своє місце в ж.тті (За В. Кучер).

2. Назвіть засоби міжфразового зв'язку.
3. Визначте розряд за значенням використаних у тексті займенників.
4. Виконайте морфологічний розбір 3–4 службових частин мови.
5. На прикладі поданого тексту розкажіть про сполучники-синоніми.
6. Усно або письмово опишіть свого вчителя української мови.

374 1. Запишіть словами числівники. Визначте їх розряди.

7, 13, 59, $\frac{4}{8}$, $5\frac{3}{7}$, 678, 1942.

2. Складіть речення з 3–4 числівниками.

Правописний практикум

375 1. Спишіть слова, уставляючи пропущені букви.

Осі..ій, патхне..ий, незнище..ий, стара..о, пече..ий, товче..ий, без-
жаль..о, нездійсне..ий, намальова..ий, солов'ї..ий, організова..ий, відчи-
пе..ий, дібра..ий, дерев'я..ий, тума..о.

2. З 2–3 словами складіть словосполучення. Виконайте їх синтак-
сичний розбір.

Правописний практикум

376 1. Запишіть текст, уставляючи пропущені букви.

Особливе місце в жи..і нашого кол..ктиву посідають трудові традиції..
Перша традиція — перед літніми канікулами виготовляти в подару-
нок школі наочне прила..я, пр..краси, наприклад картину-інкрустацію,
модель будиночк.. , рамки для портретів, модель електростанції, ви-
шивки тощо.

Друга трудова традиція — виготовляти під час літніх канікул наоч-
ні посібники для біологічного кабінету: ко..екції ґрунтів, насі..я, г..рба-
рії.. (З посібника «Дивосвіт»).

2. Визначте тип і стиль мовлення. Доведіть свою думку.
3. Назвіть засоби міжфразового зв'язку.
4. Яке слово або словосполучення, узятє з тексту, можна викорис-
тати як заголовок?
5. Визначте, до якої частини мови належать слова другого речення.
6. Розкажіть про походження назви іменника *канікули*.
7. Продовжте текст розповіддю про традиції вашого класу або школи.

МОРФОЛОГІЧНИЙ РОЗБІР ЧАСТИН МОВИ

Схема розбору дієслова

- I. Назва частини мови. Загальне значення.
- II. Початкова форма.
- III. Морфологічні ознаки:
 1. Вид.
 2. Перехідність.
 3. Спосіб.
 4. Час.
 5. Особа (або рід) і число.
 6. Дієвідміна.
- IV. Синтаксична роль.

Зразок

*Як швидко **плине** час!* (І. Цюпа).

Плине — дієсл., означ. дію, п. ф. — *плинути*, недок. вид., неперех., дійсн. спосіб, тепер. час, 3-я ос. одн., 1-а дієв., присудок.

Схема розбору дієприкметника

- I. Назва частини мови. Загальне значення.
- II. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
- III. Морфологічні ознаки:
 1. Активний чи пасивний.
 2. Час, вид.
 3. Число, рід (в однині), відмінок.
- IV. Синтаксична роль.

Зразок

*Линощі — це страх перед **очікуваною** роботою* (3 книжки).

Очікуваною — дієприкм.; п. ф. — *очікуваний*, пасивний; мин. час; недок. вид; одн.; ж. р; Ор. відм.; означення.

Схема розбору дієприслівника

- I. Назва частини мови. Загальне значення.
- II. Морфологічні ознаки: вид, перехідність.
- III. Синтаксична роль.

Зразок

Він ішов собі, похнюповишись, тихо ногу за ногою посилаючи (Папас Мирний).

Похнюповишись — дісприсл.; док. вид; неперех.; обставина.

Схема розбору прислівника

- I. Назва частини мови. Загальне значення.
- II. Морфологічні ознаки:
 1. Розряд за значенням.
 2. Ступінь порівняння (якщо є).
- III. Синтаксична роль.

Зразок

Ви помічали, що кожна весна зацвітає ніби по-новому, хоч суть її лишається все та ж, суть її — сама весняність (О. Гончар).

По-новому — присл., способу дії; обставина.

Схема розбору прийменника

- I. Назва частини мови.
- II. Морфологічні ознаки:
 1. Група за походженням.
 2. Група за будовою.
 3. З яким відмінком ужитий.

Зразок

Я думаю про Вас (Л. Костенко).

Про — приймен., первин. (непохід.); прост.; ужитий із Зп. відм.

Схема розбору сполучника

- I. Назва частини мови.
- II. Морфологічні ознаки:
 1. Група за значенням.
 2. Група за будовою.
- III. Правопис.

Зразок

Пахне любисток і м'ята, мальви цвітуть край вікна (Д. Луценко).

І — сполучн., сурядний (єднальний); прост.

Схема розбору частки

- I. Назва частини мови.
- II. Група за значенням і роллю в реченні.
- III. Правопис.

Зразок

*Сказала онука: «Я бабусю люблю! **Нехай** відпочине, я все пороблю»*

(В. Могилевич).

Нехай — частка; формотворча; спонукальна; пишеться разом.

Схема розбору вигука

- I. Назва частини мови.
- II. Група за значенням.

Зразок

Даруйте на слові, але ви більше ніж помиляєтесь (Марко Вовчок).

Даруйте на слові — вигук, етикету, прохання вибачити; похідний.

ТЕКСТИ ДЛЯ ЧИТАННЯ

- 377** Прочитайте визначення понять. Назвіть ситуації, під час яких ви користуєтеся кожним із зазначених видів читання. Сформулюйте переваги й недоліки кожного з видів читання.

Ознайомлювальне читання — вид читання, що забезпечує розуміння до 70 % фактів тексту з точним розумінням його основної інформації; темп читання — 180–190 слів за хвилину. Це найпоширеніший режим читання, саме так ми читасмо художню літературу, газети, журнали.

Вивчальне читання — вид читання, що забезпечує повне та неперекручене розуміння всієї інформації тексту, як основної, так і другої; його темп — 50–60 слів за хвилину. Попширений режим читання в повсякденному житті, а в професійній діяльності так читають різні документи, спеціальні матеріали, статті, де є дуже важлива інформація

Переглядове читання — вид читання, що використовується для визначення теми та головних питань, які розглядаються в тексті; його темп — 1–1,5 сторінок за хвилину. Основна мета читача в цьому випадку — визначити для себе, чи варто читати весь текст, чи є в ньому те, що його зацікавило.

- 378** Прочитайте тексти, використовуючи різні види читання. Поміркуйте, який із використаних вами видів читання сприяє кращому запам'ятовуванню інформації.

Здавалося б, назви наших великих міст мають бути досконало вивчені, а проте... Не всі пояснення досить переконливі. Хоча й назви не сприймаються як механічний набір звуків. Кожна назва міста асоціюється з певним змістом. У назвах столиці й обласних центрів нерідко містяться характеристики цих міст і багато інших різноманітних відомостей. Кожна назва немовби запрошує нас прочитати її неповторну і приховану віками історію, кличе відгадати покрити нашаруваннями сторіч істину. Коли ж і за яких обставин виникла назва? Усі приготування до мандрівки закінчено, прямуємо до Києва — найдавнішого міста східного слов'янства, одного з найкрасивіших міст Європи, столиці України.

Київ... Місто, оспіване багатьма поетами й письменниками, композиторами й художниками. Тут початки звершень східного слов'янства. Пригадасмо князювання Володимира Святославовича і Ярослава Мудрого, коли Київська Русь досягла найвищого розквіту. У Києво-Могилянській академії формувалося могуття ідей видатного українського просвітителя, філософа і поета XVIII ст. Григорія Сковороди.

Київ багато віків стоїть над могутнім Дніпром-Славутичем. Археологи вважають, що місто виникло приблизно в V ст. Пізніше, з утворенням давньоруської держави — Київської Русі, Київ став її політичним центром, «матір'ю містам руським». Переказ про заснування Києва (Куара) знаходимо у вірменській хроніці VIII ст.

Походження назви *Київ* цікавило давньоруських літописців, високоосвічених людей свого часу. Уявімо собі, як Нестор Літописець у глибокій задумі годинами стояв над Дніпровими схилами, а потім повертався у тісну келію Києво-Печерського монастиря й писав безсмертні рядки «Повісті врем'яних літ». Повість містить оповідь про заснування Києва. За легендою, три брати Кий, Щек і Хорив та їх сестра Либідь були засновниками Києва. Брати стояли на чолі східнослов'янського племені полян. Місто Київ назвали на честь старшого брата Кия. Багато мовознавців стверджують, що Несторову думку про походження назви міста можна назвати ймовірною. У такому разі Київ — це колишній присвійний прикметник, утворений за допомогою суфікса *-iv(-евь)* від особового імені Кий. А власна назва Кий походить від слов'янської загальної назви *кий*, що означає «палиця, дрючок або молот».

Іноді вчені називають можливих попередників Києва або пропонують інші версії походження назви. Наприклад, траплялися ототожнення Києва з Гелопом, Метрополісом, Самбатасом, Данпарстадом... Останнім часом поширилася думка, що назва Київ походить від загальної назви *куява*, що означає «гора, крутий пагорб, вершина гори». У такому разі утворення Київ від Кий варто вважати пізнішим переосмисленням вихідної загальної назви.

Версії... Непереконливість багатьох із них змушує нас повернутися до Несторового пояснення походження назви Київ...

Давньослов'янське місто Чернігів розташоване на правому березі Десни. Час його заснування губиться в далині віків. Відомо, що в IX ст. Чернігів був центром східнослов'янського племені сіверян, а наприкінці IX ст. входить до складу Київської Русі. У літописі вперше згадується в 907 році, коли князь Олег уклав договір з Візантією. У Чернігові чудово збереглися давні архітектурні пам'ятники XI–XIII ст. Застиглі на сторожі вічності Спаський собор, Еллінська і П'ятницька церкви. Вони свідки мистецьких звершень зодчих русичів.

Спробуємо з'ясувати походження назви *Чернігів*. Її пов'язують, наприклад, з іменем хороброго сіверського князя Черного, що прославився в боротьбі проти хозар. До нашого часу збереглася в Чернігові Чорна могила — слов'янський курган X ст. Існує також оповідь про княгиню Чорну (Цорну), яка кинулася з терема, щоб не потрапити до рук ворогів...

Ось перед нами мальовничі береги річки Тетерева і його притоки Кам'янки. На них розташоване старовинне місто Житомир. Засноване приблизно в IX ст. Дехто вважає, що датувати його заснування можна точніше — 884 роком. 1240 рік — перша літописна згадка про Житомир у зв'язку з монголо-татарською навалою. У час монголо-татарського лихоліття місто було зруйновано. Житомир піднявся з руїн, і знову віки пропливали над буднями трудівників, над берегами Тетерева й задумою навколишніх лісів. Тут народилися письменник В. Короленко, автор відомого «Сліпого музиканта», учений, конструктор ракетно-космічних систем С. Корольов. Шагувальники музичного мистецтва знають, що містом дитинства був Житомир і для піаніста-віртуоза С. Ріхтера.

У гомоні століть живе мелодійна назва Житомир. Як випикла вона? Що хотіли передати цим словом нащадкам наші попередники? І знову легенда, поетична розповідь про заснування міста. Легенда розповідає про Житомира — дружинника київських князів Аскольда і Діра. Житомир не захотів бути на службі князя-вбивці Олега. Зібравши дружину, він подався до волинських лісів і заснував там місто. За йменням засновника місто й назване.

Окремі вчені припускають, що місто Житомир виникло як центр одного з древлянських племен — житичів. Назва міста тлумачиться так: «мир (місто) житичів». Слово *мир* у деяких слов'ян раніше означало «округ, область, світ».

Доведеться все ж погодитися з версією, яку пропонує легенда. Проте принагідно наведемо думку В. Никонова, що походження назви міста від імені дружинника князівського Житомира, можливо, є топонімічним міфом, який персоніфікує незрозуміле найменування. До речі, за такою схемою утворено назву міста Володимир та інші назви. А особливе ім'я Житомир — складне слово, що утворилося від слів *жити* і *мир* (За І. Вихованцем).

Кожне свято має свою символіку й атрибутику. Якщо йдеться про поворічну обрядовість, то ми неодмінно пов'язуємо її з яскравим світлом і пишним розцяцькуванням струнких лісових красунь — ялинок або сосен. Нині складно уявити Новий рік без них.

А як прикрашали свої оселі на різдвяно-поворічні свята наші пращури? Далеко не кожен може відповісти на це, здавалося б, просте запитання. Деревя були священними атрибутами різноманітних обрядів. Вони виконували оберегові функції, біля них влаштовували жертвоприношення й святкові діяства, інколи їх обожнювали.

Відтак дайбожичі (язичники) були ревними приборчниками й охоронцями природи. Прикладом цього може бути й той факт, що символика новолітування, а воно збігалось з весною, мала інший, ніж за-позичений від чужинців, звичай. Роль сучасної ялинки виконував Дідух.

Слово *Дідух* має давнє коріння. Нескладно здогадатися, що йдеться про дух діда, чи дідівський дух, — символічних репрезентаторів* родо-воду. У кожній родині поіменно знали й відповідно панували до сьомого коліна всіх попередників. Уважалося, що душі (духи) предків постійно контактують із родиною, допомагають у господарській діяльності, сприяють родючості ниви, оберігають збіжжя від пожеж, повеней, гра-добою, стежать, щоб у родині був лад і спокій. Тому в давнину чотири рази на рік улаштовували сімейну «вечерю для дідів», на яку запрошу-вали душі всіх своїх попередників. Для неї готували спеціальні обря-дові страви — колово* та кутю, що вважались їжею богів.

Серед цих ритуалів найпшніше проходила поворічна вечерея, яка з прийняттям християнства збіглася з Різдвом. На всьому терені України традиційно перед Багатою кутею (6 січня) господарі виготовляли обря-дового Дідуха з обжинкового або зажинкового снопа. Кілька житніх або пшеничних пучечків, обв'язаних кожний кольоровою стрічкою або стеблинами, складали докупи, і виходив химерної форми Дідух. Верхів-ка вінка нагадувала конусоподібний сніп із безліччю колосся. Гілки — а за них правили зібрані докупи пучки, що зверху розгладжувались, — обвивали кольоровими стрічками, паперовими чи засушеними квіта-ми, оздоблювали на свій смак і вподобання. Деінде це був звичайний (перший або останній) вижатий сніп; на Волині за Дідуха правувала в'язанка соломи або сіна.

Увечері перед Різдвом господар, зодягшись у святкове вбрання, ішов до клуні або в комору, поважно брав Дідуха й урочисто вносив до хати. Його ставили здебільшого на покуті (інколи на столі), де він перебував протягом тижня (у деяких регіонах навіть до Водохрець — 19 січня). Його присутність приносила в родину святочність, за-тишок і врочистість. За віруваннями дайбожичів, Дідух був покровителем роду, свосрідним богом духів (душ) усіх, хто відійшов од родини, через нього здійснювався духовний зв'язок між пред-ками й нащадками. Якщо господарі дотримувалися давніх традицій — поважали старших, бер-егли пам'ять свого родоводу, панувалися між собою, передавали в спадок духовні обереги, —

то духи предків, освячені поважним Дідухом, оберігали родину від злих і нечистих сил.

Протягом усього святочного тижня господарі щовечора запрошували всіх, хто вже відійшов од родини, і залишали на ніч на столах їжу. Напередодні старого Нового року Дідуха опівночі виносили з хати. У цей час душі померлих начебто «полинають родину й відправляються на своє постійне місце». Одну частину Дідуха спалювали, сповіщаючи цим самим, що народився Новий рік, а з іншої робили перевесла, котрими перев'язували фруктові дерева, «щоб рясно вродила нинішнього літа садовина».

На превеликий жаль, на сьогодні обряди, пов'язані з Дідухом, майже втрачені. У специфічних різновидах вони збереглися на Прикарпатті та в Карпатах. Так, покутяни*, скажімо, використовують для цієї мети необмолочений сніп жита, пшениці або вівса. Його завітчують стрічками та гілками ялиці й виставляють у парадному кутку хати — покуті. Основна його роль — символізувати спільного предка — Діда.

Але прийшов час, як кажуть, вибирувати каміння. Ми мусимо відновити не тільки в пам'яті, але й у повсякденному побуті все те краще, що залишили нам у спадок наші пращури. У кожную родину й оселю має завітати традиційний Дідух — національний символ свого родоводу (За В. Скуратівським).

Хто такі археологи?

Історичні джерела дають нам інформацію про минулі часи, про людей, які колись жили, їхнє світосприймання. Навіть одна з галузей історичної науки називається *джерелознавством*. З кожного окремого джерела витікають невеликі струмочки знань про якийсь відрізок часу в минулому, потім вони об'єднуються в більші річки, які вливаються в єдиний великий потік, що називається *історією*. Усе, що черпають учені з цього потоку, дали тільки джерела, або, як їх ще називають дослідники, першоджерела. Коли якийсь факт береться не з першоджерела, то на нього беззастережно покладатися не можна. Його потрібно ретельно перевірити, перш ніж урахувувати ту інформацію, яку він дає дослідникові. Серед історичних джерел виокремлюють писемні й археологічні.

До XVIII століття більшість учених приділяла велику увагу вивченню писемних джерел: літописів, літературних творів, графічних зображень тощо. Наприкінці XVIII століття почалися пошуки нових джерел вивчення минулого. Учені збирали й вивчали різні предмети старовини, монети, печатки, розкопували кургани, руїни кам'яних споруд, тобто досліджували залишки матеріальної культури різних часів.

Отже, речі ставали джерелами інформації. Але щоб дістати інформацію з таких джерел, потрібна спеціальна професійна підготовка, тобто спеціальна наука.

Так виникла археологія — галузь історичної науки, що досліджує первісні, стародавні та середньовічні речові пам'ятки й на підставі цього відтворює минуле людського суспільства. До археології належать галузі, що нині існують як допоміжні історичні дисципліни. Це нумізматика — наука про монети, геральдика — наука про герби, епіграфіка — наука про написи на речах та ін. Об'єктом вивчення епіграфіки є не тільки написи на речах, а й численні берестяні грамоти, а також написи на стінах стародавніх споруд. Лише в одній Київській Софії вчені виявили майже 300 таких написів.

Головна мета археолога — відшукати археологічний матеріал, який би розповів про свою епоху. Іноді звичайний глиняний горщик може бути вагомим для науки, ніж якась золота річ. Адже за формою горщика, способом його виготовлення можна визначити, хто й коли ним користувався. Археологи — не скарбонюкачі. Їхнє головне завдання — розкрити історію суспільств і народів минулого. Це надзвичайно важка праця. Часто за незначними фрагментами археолог повинен пояснити минуле, з'ясувати, яким шляхом ішло людство до наших часів, визначити історичні закономірності.

Велике значення для вивчення історії міста, збереження його пам'яток і успішної роботи археологів має утворення археологічних заповідних зон. Усі земляні роботи в них проводяться з дозволу археологів. А перед кожним будівництвом обов'язково проводяться розкопки, адже після зведення будівлі історичні культурні шари на цьому місці втрачаються для науки.

У дослідженнях і збереженні пам'яток сивої давнини важливу роль відіграє співробітництво археологів з установами й організаціями, особливо з Товариством охорони пам'яток історії та культури, з усією громадськістю міста (За Г. Івакіним).

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ВИВЧЕНОГО

1. Усі іменники у формі родового відмінка однини мають закінчення **-у, -ю** в рядку
 - А Кавказ, Дніпро, Донецьк, Київ
 - Б барвінок, слюсар, степ, гектар
 - В Буг, цемент, університет, дощ
 - Г Крим, атом, журнал, трикутник
2. Усі іменники правильно вжиті в рядку
 - А Петре, Григоріє, матінка, весно
 - Б пане президенте, Маріє, Україно, юпосте
 - В Докію, тополе, друже, матусю
 - Г хлопче, Олеже, Тарасу, господиня
3. Прикметники можуть утворитися за допомогою суфікса **-ов** від усіх іменників рядка
 - А поле, суть, парча, кварц
 - Б горобина, слива, клей, гроза
 - В плюш, велюр, шовк, спориш
 - Г груша, алюміній, радій, клен
4. Відмінюється тільки друга частина в усіх числівниках рядка
 - А двісті, чотириста, сімсот, дев'ятсот
 - Б триста, п'ятдесят, шістсот, вісімдесят
 - В п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят
 - Г двісті, шістдесят, п'ятсот, вісімсот
5. Усі займенники пишуться разом у рядку
 - А ні/хто, де/який, аби/що
 - Б ні/для/кого, ні/який, хтозна/що
 - В ні/скільки, ні/з/чим, будь/що
 - Г хтозна/хто, де/що, ні/що
6. Усі дієслова належать до першої дієвідміни в рядку
 - А колоти, боротися, сіяти
 - Б спати, читати, танцювати
 - В писати, горіти, молоти
 - Г сидіти, грати, мити.

7. Усі дієслова належать до другої дієвідміни в рядку
 А віяти, косити, орати
 Б говорити, мостити, пестити
 В пекти, варити, смажити
 Г білити, чіпляти, прати
8. Не можна утворити дісприкметники від усіх дієслів рядка
 А танцювати, гріти, сідати, писати
 Б шуміти, розмовляти, співати, працювати
 В їсти, крикнути, сісти, дивитися
 Г читати, брати, сміятися, просіяти
9. Можна утворити ступені порівняння від усіх прислівників рядка
 А недалеко, щасливо, широко, мужньо
 Б вічно, рідко, низько, надмірно
 В надзвичайно, радісно, бадьоро, високо
 Г красиво, добре, лагідно, мудро
10. Усі слова пишуться окремо в рядку
 А чий(небудь), (що)місячно, ні(про)кого, будь(що)
 Б ні(для)чого, аби(в)кого, хто(ж), дарма(що)
 В аби(кого), не(мов)би, та(й), тільки(но), (уві)сні
 Г хіба(що), пі(від)чого, кого(сь), тільки(що)
11. Усі слова пишуться разом у рядку
 А (дво)денний, (семи)разовий, (по)малу, (де)інде
 Б давним(давно), чар(зілля), чотири(річний), (на)жаль
 В казна(при)кому, який(небудь), червоно(гарячий), чим(дуж)
 Г (на)віщо, поки(що), (до)снаги, десь(інде)
12. Усі слова написані через дефіс у рядку
 А тихо(тихо), (полу)мисок, (пів)коло, пів'яблука
 Б (полу)кіпок, ось(ось), (у)міру, вряди(годи)
 В (порд)вест, повік(віки), аби(то), (десь)інколи
 Г (віце)президент, раз(у)раз, (як)слід, с'як(так)

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Апса́мбль, -ю, чол. 1. Група співаків, музикантів або танцюристів, що постійно виступає як єдиний художній колектив. 2. Музичний твір або окрема його частина, призначена для одночасного виконання кількох музикантами або співаками. 3. Сукупність будівель, споруд та ін., що є частинами одного цілого (в архітектурі, шляховій справі).

Аптіте́за, -и, жін. Протилежність; протиставлення.

Багові́ння, -я, серед. Тонкі густі водорості.

Брутáльний, -а, -е. Грубий; жорстокий (про вдачу, поведження і т. ін.).

Велича́льний, -а, -е, фольк. Який ушановує, звеличує кого-небудь.

Ві́по, -а, серед. Плата за паречену в деяких давньоруських племенах.

Віртуо́зний, -а, -е. Властивий віртуозові; високомайстерний.

Віщу́н, -а, чол., заст. Той, хто віщує, пророкує що-небудь.

Галáсвіта, присл., діал. Невідомо куди; кудись.

Гамáк, -а, чол. Підвісна колиска з сітки або парусини для відпочинку або сну на повітрі.

Ге́йзер, -а, чол. Гаряче джерело вулканічного походження, що періодично фонтанує.

Гетьма́нщина, -и, жін. 1. Напівофіційна назва території Лівобережної України, якою з 1667 по 1764 рік управляв гетьман. 2. Форма державного управління на чолі з гетьманом.

Голомо́зний, -а, -е, розм. Без волосся на голові; лисий або голений.

Гуцу́ли, -ів, мн. (одн. гуцул, -а, чол.; гуцулка, -и, жін.). Етнографічна група українців, що живуть у гірських районах західних областей України.

Дириге́нт, -а, чол. Керівник колективу виконавців в оркестрі, хорі, оперному або балетному спектаклі.

Діадéма, *-и*, жін. 1. Пов'язка з коштовностями для голови у давньогрецьких жерців. 2. Жіноча дорогоцінна прикраса у вигляді невеликої відкритої корони.

Дóсвітки, *-ток*, мн. Зібрання сільської молоді, організовані для спільної праці й розваг в осінній і зимовий час.

Експона́т, *-а*, чол. Предмет, виставлений для огляду в музеї або на виставці.

Е́кспорт, *-у*, чол. Вивіз товарів або капіталів за кордон.

Ефéс, *-а*, чол. Держак холодної зброї (шаблі, шпаги і т. ін.).

Канчу́к, *-а́*, чол. Нагайка з переплетених ремінців.

Карст, *-у*, чол. Вигляд і властивість земної поверхні в тих ділянках, ґрунт яких складається з розчинних грубозернистих гірських порід (вапняків, гіпсів, кам'яної солі тощо).

Ка́рстовий, *-а, -е*. Пов'язаний із карстом.

Кваті́рка, *-и*, жін. Шибка у вікні, уставлена в раму, яку можна відчинити для провітрювання приміщення.

Кéтяг, *-а*, чол. Пучок ягід або квітів на одній гілці, стеблині.

Комі́рчина, *-и*, жін. Маленьке, тісне приміщення; кімнатка.

Конфігура́ція, *-ї*, жін. 1. Обрис зовнішньої форми чого-небудь. 2. Взаємне розташування, розміщення якихось предметів або їх частин.

Крисла́тний, *-а, -е*. Який має розложисте гілля, розкішну крону (про дерево, кущ); гіллястий.

Курйóзний, *-а, -е*. Дивний, смішний.

Ландша́фт, *-у*, чол. 1. Загальний вигляд місцевості; пейзаж. 2. Малюнок, картина із зображенням переважно сільської місцевості. 3. геогр. Частина земної поверхні з певним сполученням рельєфу, клімату, ґрунтів, рослинного і тваринного світу.

Лева́да, *-и*, жін. Присадибна ділянка землі із сінокосом, городом і плодовим садом або іншими деревами.

Ливце́м, присл., розм.; лити ливцем — іти (про великий, сильний дощ).

Лішт́ва, *-и*, жін. Вишивка у вигляді прямої гладі.

Ліліпу́т, *-а*, чол. Неприродно мала на зріст людина; карлик.

Луна́, *-и*, жін. Відбиття звукових коливань від перешкоди, коли вони сприймаються роздільно від первісних коливань.

Мае́стро, невідм., чол. Шаноблива назва видатного музиканта, композитора, художника.

Мимохі́дь, присл. 1. Проходячи мимо кого-, чого-небудь; по дорозі. 2. перен. Не зосереджуючись на чому-небудь; між іншим.

Мимохі́ть, присл. Те саме, що мимоволі.

Надвечі́р'я, *-я*, серед. Час перед вечором; початок вечора.

Небо́яка, *-и*, спільн. Той, хто нічого не боїться.

Не́трица, *-риш*, мн. Важкопрохідні місця, які заросли лісом, чагарником і т. ін.

Обчепі́рити, *-рю*, *-риш*, дієсл. Обхопити.

Ополі́нка, *-и*, жін. Отвір, прорубаний у кризі замерлої водойми.

Оркéстр, *-у*, чол. 1. Ансамбль музичних інструментів, які одночасно беруть участь у виконанні музичного твору. 2. Група музикантів, що спільно виконують музичний твір на різних інструментах. 3. Місце перед сценою, де розміщуються музиканти.

Отáва, *-и*, жін. Трава, що відростає на місці скошеної.

Полі́глот, *-а*, чол. Людина, яка володіє багатьма мовами.

По́саг, *-у*, чол. Майно, гроші, які дають батьки або родичі нареченій, коли вона виходить заміж; віно.

Прошамкоти́ти, *-очу*, *-отиш*, док., перех., розм. Сказати, шамкаючи.

Пу́стка, *-и*, жін. 1. Спустілий будинок; житло, залишене мешканцями. 2. Незаселена, необроблена ділянка землі; пустище.

Ревнище, *-а*, серед., розм. 1. Дуже гучний, протяжливий крик тварини, тварин. 2. Дуже голосний плач.

Розма́й, *-ю*, чол., нар.-поет. 1. Що-небудь буйно розквітле, зелене (*ліс, гаї* і т. ін.). 2. Приворотне, чарівне зілля.

Розра́дити, *-джу, -диш*, док., перех. 1. Висловлюючи співчуття, заспокоювати, утінати кого-небудь. 2. Умовляти кого-небудь відмовитися від якоїсь дії, якогось наміру, вчинку; відраджувати.

Сво́лок, *-а*, чол. Балка, яка підтримує стелю в будівлях.

Сколіо́з, *-у*, чол., мед. Викривлення хребта в людини.

Содо́м, *-у*, чол., розм. Крайнє безладдя; метушня, шум.

Стерня́, *-і*, жіп. 1. Зрізані біля кореня стебла хлібних рослин, що стоять на пні. 2. Поле, на якому залишилися такі стебла.

Та́ємний, *-а, -е*. 1. Який навмисне приховують від інших, відомий небагатьом або тільки кому-небудь одному. 2. Який не підлягає розголошенню; секретний. 3. Не висловлений, не виявлений зовні, затасний (про думки, почуття, переживання). 4. Те саме, що тасмичний. 5. Не дозволений законом; конспіративний, підпільний.

Тасмні́чий, *-а, -е*. 1. Сповнений тасмниць; загадковий, невивчений. 2. Якого не можна збагнути, зрозуміти, осягнути; потойбічний. 3. Який свідчить про наявність тасмниці; який містить тасмницю. 4. рідко. Те саме, що тасмний.

Та́їти, таю́, таї́ш, недок., перех. 1. Тримати щось у тасмниці, приховувати від інших. 2. Мати, містити щось зовні непомітно або ще не виявлене.

Тексти́ль, *-ю*, чол. Загальна назва ткацьких виробів із натуральних і хімічних волокон, а також пряжа та сировина для них.

Текстові́к, *-а*, чол. Текстовий редактор, що володіє всіма стандартними засобами для редагування тексту.

Текстоло́гія, *-і*, жіп. Галузь філології, що займається встановленням точного тексту літературних пам'яток та історичних документів.

Тексту́ра, *-и*, жіп., спец. Характер будови твердої речовини, розташування її частин, шарів.

Ті́рса¹, *-и*, жі́н. Дрі́бні частинки деревини, що осипаються під час різання її пилкою.

Ті́рса², *-и*, жі́н. (*Stipa capillata*, L.). Трав'яниста степова рослина родини злакових з вузьким листям і квітками, зібраними в пухнасту волоть; ковила волосиста.

Три́умф, *-у*, чо́л. 1. У Давньому Римі — урочистий вступ полководця та його війська у столицю після переможного завершення війни, що супроводжувався виявом пошестей. 2. Видатний, блискучий успіх, перемога; торжество.

Фракі́йці, *-ів*, мн. (одн. фракі́сець, *-ійця*, чо́л.; фракі́йка, *-и*, жі́н.). Група племен, що населяли Фракію.

Чала́пати, *-аю*, *-аєш*, недок. 1. Видавати шум, глухі звуки з хлопанням, ступаючи по болоті, багнистих місцях, воді, талому снігу і т. ін. 2. Брести болотом, через твань, талий сніг, по воді і т. ін. 3. Повільно ступати, човгаючи ногами по землі.

Ша́мкати, *-аю*, *-аєш*, недок., розм. 1. Говорити невразно, нерозбірливо, злегка шепелявлячи. 2. рідко. Утворювати шарудливі, шелесткі звуки; шелестіти.

Шпі́рүтеп, *-а*, чо́л. Довга гнучка палиця або прут, що застосовувалися при тілесному покаранні (перев. солдатів) 2. Удар такою палицею.

Щоде́шний, *-а*, *-е*. 1. Який буває, відбувається, повторюється щодня. 2. Звичайний, повсякденний, буденний.

Щоде́нно, присл. до *щоденний*; щодня.

Щоде́нь, присл., розм. те саме, що щодня.

Щодні́ши, присл., розм. те саме, що щодня.

Щодня́, присл. кожного дня; протягом кожного дня.

СЛОВНИК СИНОНІМІВ

Барві́стий — строкатий, кольоровий, різнобарвний, пишнobarвний.

Безва́дний — безпорадний, безсилий, безрадний, безпомічний.

Блакíтний — небесний, ясновий, блаватний, волошковий.

Брутáльний — грубіянський, грубий; жорстокий

Бубня́віти — набрякати, брякнути, бучавіти.

Важли́вий — великий, визначний, значущий; помітний, серйозний, поважний.

Велі́чний — величавий, грандіозний, монументальний.

Вир — коловорот, крутіж, круговерть.

Гості́нець — битий шлях, велика дорога; (від кого) подарунок, дарунок, даровання, презент.

Домі́вка — житло, помешкання, дім, будинок, хата, господа.

Закля́кнути — мерзнути, замерзати; дубіти, клякнути, коцюбнути, коліти, застигати, ціпеніти.

Зді́бний — обдарований, талановитий, кмітливий.

Кéтяг — гропо, китиця, кім'ях.

Клекоті́ти — кипіти; бурхати, бурхотіти, нуртувати, вирувати, шумувати.

Країне́бо — небокрай, обрій.

Лелéка — чорногуз, бусел, *діал.* бузько.

Малі́й — (за розміром) крихітний, дрібний, мізерний, невеликий; (за кількістю) нечисленний, незначний; (за роками) недорослий, неповолітний.

Незаба́ром — невдовзі, трохи згодом; (у найближчому майбутньому) найближчим часом, не сьогодні-завтра, скоро.

Нуртува́ти — бурувати, вирувати, клекотіти.

Обрі́й — (лінія) небокрай, крайнебо, горизонт; (простір) видноколо, виднокруг, виднокрай, виднокіл, овид.

Осе́ля — садиба, двір, обійстя, селитьба, дворище, житло.

Папува́ти — владарювати, володарювати, бути паном, (у країні) царювати.

Пі́льно — уважно, неослабно, суворо.

Піклува́ння — турбота, догляд.

Прэ́дки — пращури, прадіди, прародичі, прабатьки, праотці.

Пурпуро́вий — багряний, густочервоний, шарлатний, шарлатовий.

Рэ́вище — рев, ревіння.

Розма́їтий — різноманітний, неоднаковий.

Розра́дити — потішати, заспокоювати, розважати.

Сумува́ти — журитися, удаватися в тугу.

Тру́днощі — утруднення, ускладнення.

Чима́ло — досить багато, багатенько, порядно, значно, не мало.

Чорторі́й — нурт.

Шві́дко — прудко, хутко, скоро, бистро.

Шля́х — дорога, шосе, траса, бруківка.

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Поминати старе — згадувати старі образи.

Досягати вершини — досягати успіху.

Калатало серце — хвилюватися.

Впадати в око — примітити кого-небудь, звернути увагу на когось, щось, уподобати щось.

Вставляти палиці в колеса — перешкоджати, заважати кому-небудь у здійсненні чогось.

Ввести в оману — обдурити.

Викинути з голови — забути, не згадувати.

Передати куті меду — переборщити.

Пекти раків — червоніти.

Сміятися на кутні — плакати.

Вбирати з молоком матері — опановувати з ранніх років.

Лізти поперед батька в пекло — випереджати інших у чому-небудь.

Не погладити по голівці — не потурати кому-небудь, не залишати без покарання, притягати до відповідальності.

Вести свій рід — у всіх поколіннях; з покоління в покоління, від батьків до дітей.

Вирвати з корінням — остаточно знищувати або ліквідувати кого-, що-небудь.

На швидку руку — поспіхом, квапливо.

Ні холодно ні жарко — кому-небудь все байдуже, хтось не звертає уваги на щось, не виявляє зацікавлення до чого-небудь.

Ні туди ні сюди — знаходитися на одному місці.

Ніде голці впасти — немає місця.

Не за горами — скоро, незабаром.

СЛОВНИЧОК НАГОЛОСІВ

Анітро́хи	Оба́біч
Близе́нько	Обі́руч
Блі́зько	О́сторопъ
Ве́рхи	Пове́якча́с
Ве́село	По-хри́стия́нськи
Ви́со́ко	Пу́сто
Го́ліру́ч	Сві́жо
Жахлі́во	Су́хо
Заві́дно	Те́мно
Зате́пла	Те́пло (прислівник)
Зо́палу	Тепло́ (іменник)
Кри́во	Ті́пком-ні́шком
Нашвидку́руч	То́всто
Ніза́що	Три́чі
Нізві́дки — немає звідки	Чисте́нько
Нізві́дки — з жодного місця	Ші́роко
Нізві́дкіля — немає звідки	Шко́да — утрата, збиток, псування
Нізві́дкіля — з жодного місця	Шко́да — пустун, бешкетник
Ніна́що	Шко́да — жаль
Ніскі́льки	Шко́да — марно, даремно, некорисно
Нітро́хи	
Нія́к — немає як	
Нія́к — жодним способом	

ЗМІСТ

Звернення до учнів.....	4
-------------------------	---

ВСТУП

§ 1 Мова — скарбниця духовності народу.....	5
---	---

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 2 Частина мови. Вивчені групи орфограм. Розділові знаки у вивчених синтаксичних конструкціях	8
§ 3 Повторення вивченого про текст, його структурні особливості, мовні засоби зв'язку речень у тексті. Мікротема тексту.....	13
§ 4 Письмовий твір-оповідання за поданим сюжетом	17

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 5 Дієслово: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	19
§ 6 Повторення вивченого про стилі мовлення. Поняття про публіцистичний стиль	23
§ 7 Дісприкметник, дісприслівник, безособові форми на <i>-но, -то</i>	26
§ 8 Неозначена форма (інфінітив) та особові форми	29
§ 9 Письмовий портретний нарис у публіцистичному стилі	32
§ 10 Доконаний і недоконаний види дієслова	34
§ 11 Часи дієслова. Теперішній час. Минулий час. Зміна дієслів у минулому часі. Майбутній час.....	38
§ 12 Дієслова I і II дієвідмін. Дієвідмінювання дієслів теперішнього й майбутнього часу.....	44
§ 13 Повторення вивченого про типи мовлення. Особливості побудови опису зовнішності людини, опису дій, роздуму	50
§ 14 Способи дієслів (дійсний, умовний, наказовий). Творення дієслів умовного й наказового способів	52
§ 15 Безособові дієслова	56
§ 16 Способи творення дієслів	58
§ 17 Правопис дієслів..... <i>Узагальнення до вивченого</i>	59
§ 18 Усний переказ текстів наукового і публіцистичного стилю мовлення	67

Дісприкметник

§ 19	Дісприкметник як особлива форма дієслова: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	70
§ 20	Активні й пасивні дісприкметники	77
§ 21	Правопис голосних у закінченнях дісприкметників	80
§ 22	Творення й відмінювання активних і пасивних дісприкметників теперішнього й минулого часу. Правопис голосних і приголосних у суфіксах дісприкметників	84
§ 23	Переказ розповідного тексту з елементами опису зовнішності людини в художньому стилі	88
§ 24	Дісприкметниковий зворот	90
§ 25	Безособові дієслівні форми на -но, -то	93
§ 26	Н у дісприкметниках та ни у прикметниках дісприкметникового походження	95
§ 27	Не з дісприкметниками	97
§ 28	Письмовий твір-опис зовнішності людини за картиною в художньому стилі	99
	<i>Узагальнення до вивченого</i>	101

Дісприслівник

§ 29	Дісприслівник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	103
§ 30	Дісприслівники недоконаного й доконаного виду, їх творення	106
§ 31	Дісприслівниковий зворот	109
§ 32	Не з дісприслівниками	112
§ 33	Анотація	113
	<i>Узагальнення до вивченого</i>	116

Прислівник

§ 34	Прислівник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Наголос у прислівниках	118
§ 35	Розряди прислівників	121
§ 36	Ступені порівняння прислівників	123
§ 37	Способи творення прислівників	125
§ 38	Письмовий докладний переказ тексту-роздуму дискусійного характеру	129
§ 39	Букви н та ни у прислівниках	130
§ 40	Не і ні з прислівниками	132
§ 41	И та і в кінці прислівників	134

§ 42	Написання прислівників окремо, разом і через дефіс. Написання прислівникових словосполучень типу: <i>раз у раз, з дня на день</i>	137
§ 43	Письмовий стислий переказ розповідного тексту з елементами опису дій у художньому стилі	143
	<i>Узагальнення до вивченого</i>	144

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Прийменник

§ 44	Прийменник як службова частина мови. Прийменник як засіб зв'язку слів у словосполученні й реченні	148
§ 45	Види прийменників за будовою. Непохідні й похідні прийменники	152
§ 46	Написання похідних прийменників разом, окремо і через дефіс	155
	<i>Узагальнення до вивченого</i>	157

Сполучник

§ 47	Сполучник як службова частина мови. Види сполучників за будовою, походженням, способом використання в реченні.	159
§ 48	Використання сполучників у простому й складному реченнях: сполучники сурядності й підрядності. Сполучники й сполучні слова	164
§ 49	Написання сполучників разом і окремо. Розрізнення сполучників і однозвучних слів.	168
§ 50	Розписка	171

Частка

§ 51	Частка як службова частина мови. Розряди часток за значенням.	172
§ 52	Написання часток <i>-бо, -но, -то, -от, -таки</i>	175
§ 53	<i>Не</i> з різними частинами мови	177
	<i>Узагальнення до вивченого</i>	179
§ 54	Твір-опис дій на основі власних спостережень	181

Вигук

§ 55	Вигук як особлива частина мови	182
§ 56	Твір-роздум дискусійного характеру публіцистичного стилю	186

УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

<i>Додатки</i>	193
----------------------	-----

Навчальне видання

Горошкіна Олена Миколаївна

Попова Людмила Олександрівна

Українська мова

Підручник

для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів